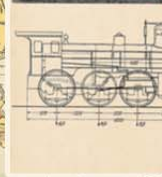
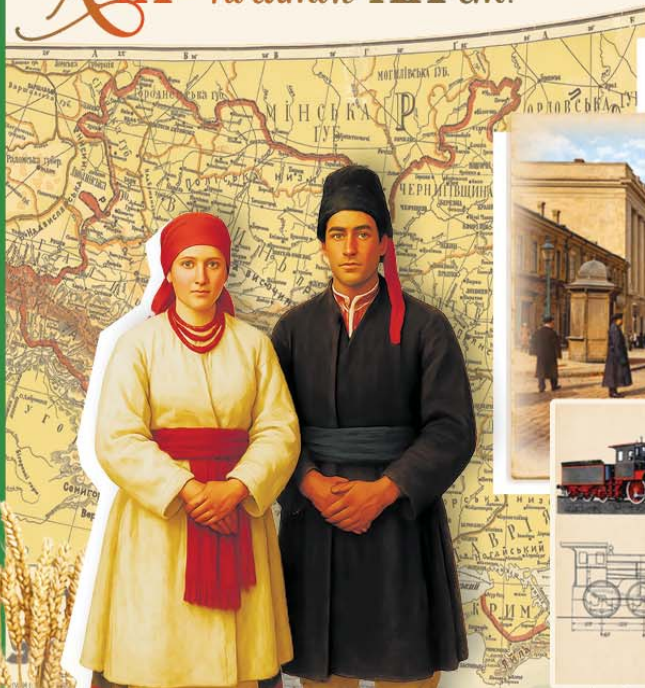

Олена Пометун, Нестор Гупан,
Ольга Дудар, Петро Мороз

Історія України

XIX – початок XX ст.

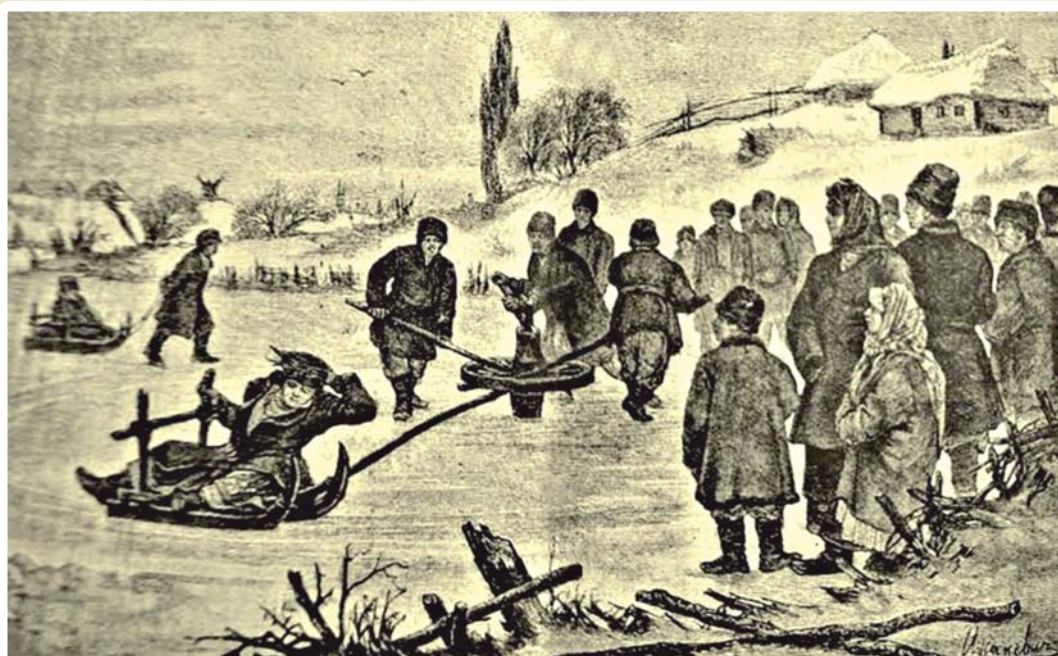
9 Клас

Пам'ятна монета НБУ, випущена до 175-річчя створення
Кирило-Мефодіївського братства

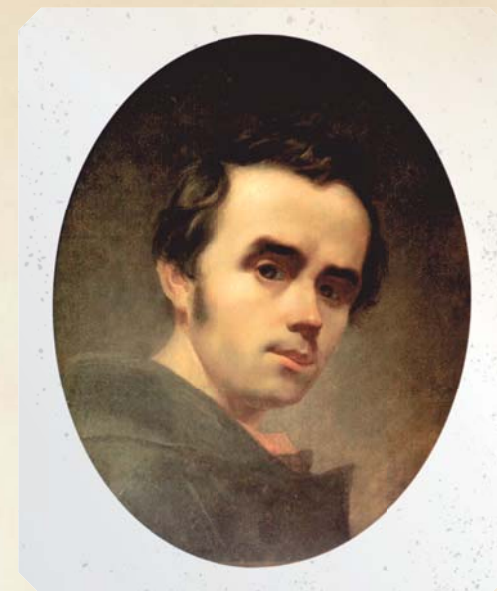
Поміркуйте, чому для вшанування діячів братства було вибрано саме такі зображення.

Яким подіям, діячам чи діячкам Наддніпрянської України першої половини XIX ст. варто було б присвятити пам'ятні монети?

На ковзанці. Перша пол. XIX ст. З рукопису І. Вагилевича

Чому «будителі» західноукраїнських земель докладали значних зусиль для дослідження та популяризації українських народних традицій? Чи актуальна така діяльність на сучасному етапі?

Т. Шевченко.
Автопортрет. 1840–1841 рр.

Т. Шевченко.
Автопортрет. 1847 р.

Т. Шевченко. Автопортрет. 1850 р.

Чим були зумовлені зміни у зображенні Шевченком самого себе? Який настрій на автопортретах передає митець? Як ви вважаєте, чи достатньо відомий Шевченко-художник? Проілюструйте свою відповідь його роботами.

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ОЛЕНА ПОМЕТУН, НЕСТОР ГУПАН, ОЛЬГА ДУДАР, ПЕТРО МОРОЗ

Історія України

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2026

УДК 94(477)*кл9(075.3)
І-90

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Підручник розроблено
за модельною навчальною програмою
«Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. О. Пометун, Т. Ремех, Ю. Малієнко,
Н. Гупан, П. Мороз, Г. Серова)

Інтерактивний електронний додаток
(далі – **е-додаток**) до підручника
розміщено за посиланням:
<https://smarttextbook.com.ua/historyofukraine-9/>

І-90 **Історія України** : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти / Пометун О. І., Гупан Н. М., Дудар О. В., Мороз П. В. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-983-654-0.

УДК 94(477)*кл9(075.3)

ISBN 978-966-983-654-0

© Пометун О. І., Гупан Н. М.,
Дудар О. В., Мороз П. В., 2025
© Видавничий дім «Освіта», 2026

Шановні дев'ятикласники та дев'ятикласниці!

Ви розпочинаєте вивчення одного з найскладніших періодів нашої історії — часу, коли українські землі було розділено між Російською та Австрійською імперіями. Попри відсутність власної державності й постійний тиск самодержавства, український народ зберігав свою ідентичність, мову та культуру, закладаючи підвалини майбутньої незалежності.

Сьогодні, коли Україна знову змушена захищати свою свободу від російської агресії, особливо важливо розуміти історичні витоки цього протистояння. Ви дізнаєтеся, як формувалась імперська політика щодо України, як створювали ідеологічні міфи, що й досі використовують проти нашої державності, та як різноманітна етнічна структура українських земель вплинула на формування сучасної української політичної нації.

Вивчаючи адміністративно-територіальний устрій, особливості життя населення та національного розвитку в умовах бездержавності, ви зрозумієте, чому українська ідентичність виявилася настільки сильною, що не тільки пережила століття гноблення, а й створила власну державу.

Нехай знання історії стане вашою зброєю в захисті правди та джерелом національної гідності в часи, коли це має вирішальне значення для майбутнього нашої держави.

Як працювати з підручником

У підручнику ви побачите рубрики:

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

запрошує вас до колективного обміну думками.

ДОСЛІДІТЬ

пропонує попрацювати самостійно, у парах або групах і зробити власні висновки та маленькі відкриття.

ПОМІРКУЙТЕ

містить запитання й завдання, які слід виконувати під час опрацювання тексту.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

покаже, як ви засвоїли новий матеріал. Запитання тут поділено на дві частини: спочатку подано простіші, а потім — складніші.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

містить завдання на вибір, які можна виконати вдома.

Ви не пропустите важливих дат і понять. Адже їх у підручнику виділено жирним шрифтом, так само як і географічні назви, імена та прізвища діячів, осіб в історії. Нові терміни та визначення розміщено в рамках.

У кожному параграфі ви знайдете завдання, що сприятимуть посиленню вашого інтересу до здобуття знань і ефективному засвоєнню навчального матеріалу. Вони містяться в інтерактивному електронному додатку (далі — **е-додаток**), розміщеному за посиланням: <https://smarttextbook.com.ua/historyofukraine-9/>.

Зичимо успіхів!

Вступ

§ 1 Новий час і «довге ХІХ століття» в історії України

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. Спираючись на знання з історії 8 класу, пригадайте, на які етапи поділяють період Нової історії. У чому особливості української історії Ранньої модерної доби? Що стало найбільшим здобутком українського народу за тих часів?
2. Розгляньте ілюстрації й розкажіть про зображених на них осіб та головні події в історії України Раннього модерного часу. Які настрої про тогочасну Україну вони передають? Що повідомляють про суспільні процеси?

- 1 — Йозеф фон Брандт. Запорожці. Перша пол. ХІХ ст.
- 2 — Петро Сагайдачний. Гравюра з книги Касіяна Саковича. 1622 р.
- 3 — Микола Івасюк. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року. 1912 р.
- 4 — Віктор Ковальов. Остання рада на Січі. Середина ХІХ ст.

3. Створіть хмару слів, яка, на вашу думку, асоціюватиметься з ранньомодерною Україною.
4. Об'єднайтеся в пари й визначте, які найважливіші події відбувалися в житті Європи та на українських землях у ХV–ХVІІІ ст. Накресліть таблицю за зразком на с. 5 і заповніть її. Які тенденції, на вашу думку, були загальними, і чим розвиток українських земель відрізняється від загальноєвропейського контексту?

	Економіка	Політичний розвиток	Соціальна структура населення	Релігійна сфера	Наука і культура
Європа					
Українські землі					

1. Якими були особливості Нового часу та «довгого XIX століття» в історії України і Європи

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть перелік особливостей процесів модернізації в Україні.

Новий час, або Модерна доба (межа XVIII–XIX ст. — початок XX ст.) — період історії, коли відбувалася **модернізація** — перехід від традиційного сільського суспільства до міського промислового, від монархій до національних держав, від релігійного мислення до наукового, від станових привілеїв до громадянських прав.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

від станового суспільства до перших проявів громадянського суспільства

від традиційної аграрної економіки до індустріальної

від мануфактурного виробництва до промислової революції

від династичних імперій до формування національних держав

від домінування релігії до панування наукового мислення і світського світогляду

від абсолютизму до конституціоналізму, парламентаризму і громадянських свобод

Ранній новий час в історії України чимало дослідників вважає «козацькою добою», адже утворюється держава Війська Запорозького та точиться боротьба за її збереження. Відбувається процес розподілу українських земель. Наприкінці XVIII ст. зникли Річ Посполита та Кримське ханство, які мали величезний вплив на розвиток українських земель. У 1772 р. до складу Австрійської імперії увійшли Галичина, частина Волині й Поділля. У 70–80-х роках XVIII ст. Росія приєднала до себе Крим і степи Північного Причорномор'я, що мало ключове значення для подальшої долі Криму. У 1775 р. до Австрії приєднано Буковину. Після другого поділу Речі Посполитої в 1793 р. до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Східна Волинь, Поділля), після третього поділу в 1795 р. — західна частина Волині.

Від кінця XVIII ст. до початку XX ст. тягнеться «довге XIX століття» — доба від розподілу українських земель між двома могутніми імперіями до початку Першої світової війни, коли замість розвитку власних політичних інститутів українське суспільство пережило болючий процес інтеграції до імперських структур.

За таких умов починаючи з кінця XVIII ст. набрав обертів процес **модернізації** у всіх сферах життя українців: національного відродження, зародження та розвитку капіталістичних відносин, зміни соціальної структури населення, культури.

Українські землі модернізували незвичним шляхом: промисловість створювали за наказами імперських столиць, часто виснажуючи місцеві ресурси, а українська культура відроджувалася без державної підтримки, лише завдяки ентузіазму інтелігенції. Історик Ярослав Грицак у праці «Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття» (2000) зазначає: «Підросійська Україна, з її великою територією і населенням, поєднанням родючої землі й багатих покладів корисних копалин, була ідеальним тереном для швидкого економічного розвитку». Але імперія не використала цього потенціалу. Гальмувала розвиток кріпацчина, що панувала до 1861 р., стримуючи формування ринку вільної робочої сили.

Західноукраїнські землі також залишалися відсталим аграрним регіоном Австрійської імперії. Відень не інвестував у промисловість цього краю, ураховуючи його прикордонне розташування. Українські території постачали харчі й сировину для промислових центрів імперії, споживаючи готові товари з метрополій — класична колоніальна модель.

Соціально-економічні особливості визначили політичне життя українських земель. Через слабкість промислового розвитку національно-визвольний рух очолили не підприємці (як у Західній Європі), а інтелігенція, яка не мала ні політичних, ні економічних важелів впливу.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Уявіть, що ви можете змінити один фактор в історичному розвитку України XIX ст. Який саме фактор ви вибрали б і як, на вашу думку, це вплинуло б на подальшу історію? Обґрунтуйте свою відповідь, спираючись на інформацію з тексту параграфа.

2. Що розуміють під українським національним відродженням

ПОМІРКУЙТЕ

Які чинники обумовили особливості національного відродження в Україні? Якими були ці особливості?

Не маючи власної держави, українці, як і інші народи Європи, що не зуміли на попередніх етапах побудувати чи зберегти власної державності, розпочали національно-визвольний рух. Це дало поштовх процесу формування модерних націй.

Нація — велика спільнота людей зі спільною історією, мовою, культурою та символами, географічним та етносоціальним походженням, члени якої відчують свою єдність, пишаються своїм минулим і прагнуть разом будувати майбутнє, часто у власній державі.

У «довгому XIX столітті» Європа стала свідком народження сучасних націй. Усе почалося з Французької революції, яка проголосила важливу ідею: саме народ, або нація, має бути джерелом влади в країні. Ідеї нації та національної держави ставали найбільш популярними. Люди частіше почали замислюватися про національну ідентичність та єдність. У той час націоналізм означав любов до свого народу, готовність до боротьби заради його існування і процвітання. Національні ідеї пропагували рівність народів, повагу до їхніх прав і свобод, терпимість до особливостей інших націй.

Органічною частиною загальноєвропейської хвилі національних рухів XIX ст. було **українське національне відродження**. Подібно до чехів, словаків, хорватів та інших бездержавних народів українці пройшли шлях від зацікавлення власною історією та фольклором до формування політичних вимог і створення національних організацій.

Уперше поняття «українське національне відродження» увійшло до наукового обігу наприкінці XIX — на початку XX ст. як комплекс подій і явищ кінця XVIII — початку XX ст., пов'язаних із поширенням масового національного усвідомлення, пошвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців.

Національне відродження — процес пробудження національної свідомості та боротьби народів за свої культурні й політичні права, який охопив Європу в XIX ст.

ДОСЛІДІТЬ

Поясніть своїми словами, що таке національне відродження і чому цей процес важливий для народу.

Прочитайте уривок із поеми Івана Котляревського «Енеїда» на с. 8 і дайте відповідь на запитання:

1. Які риси українського народу підкреслює Котляревський у цьому уривку?
2. Чому саме використання народної мови, змалювання козаків та їхніх звичаїв в «Енеїді» можна вважати першим кроком до національного відродження? Як цей твір міг вплинути на самосвідомість українців того часу?

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак. <...>

Гребці і весла положили
Та, сидя, люлечки курили
І кургикали пісеньок...
Про Сагайдачного співали,
Либонь, співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,
Як мандрував козак всю ніч. <...>

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикувало,
Не знавши: «стій! не шевелись!»
Так славнії полки козацькі —
Лубенський, Гадяцький,
Полтавський
В шапках, було, як мак, цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть.

Із: Котляревський І. Енеїда

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які хронологічні межі Нового часу та «довгого ХІХ століття»?
2. Що таке «модернізація суспільства»?
3. У чому полягали особливості модернізації на українських землях?
4. Що таке національне відродження і хто його очолював в Україні?
5. Склади речення, що допоможуть розкрити зміст понять «довге ХІХ століття», «модернізація», «національне відродження», і запиши їх.
6. Як відсутність власної державності вплинула на особливості модернізації українських земель у ХІХ ст.?

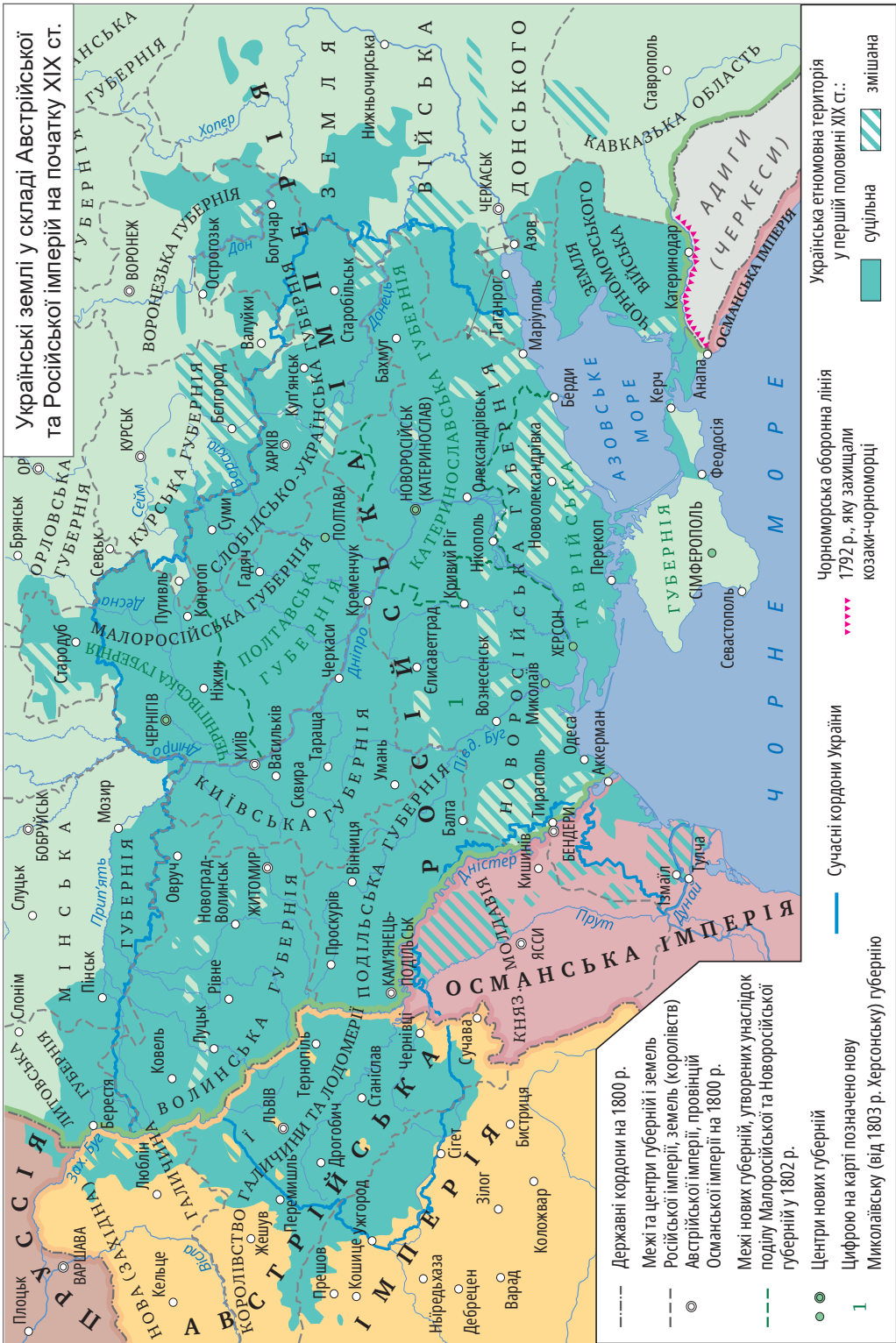
АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Письмово обґрунтуй або спростуй тезу: «Колоніальний статус українських земель у складі імперій визначив особливий шлях українського національного руху». Наведи аргументи та історичні факти на підтвердження своєї позиції.
2. Виконай завдання 1.1–1.3 до § 1 в е-додатку.

§ 2 Українські землі у складі двох імперій

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. Які форми української державності та автономії існували в ХVІІ–ХVІІІ ст.? Які основні причини їх занепаду?
2. Розгляньте карту на с. 9. Знайдіть на ній Наддніпрянську Україну (підросійська частина українських земель) та західноукраїнські землі (підавстрійська частина). Яка імперія контролювала найбільше української етнічної території?

1. Яке місце займала Україна на політичній карті Європи на зламі XVIII–XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Як змінилося місце України в міжнародних відносинах? Які спільні риси й відмінності мали Російська та Австрійська імперії як абсолютні монархії? Яку політику вони провадили щодо українських земель?

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. українські землі опинилися в епіцентрі геополітичних змін у Центральній та Східній Європі, втративши залишки державності внаслідок ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі.

Перерозподіл українських територій між Російською та Австрійською імперіями відбувався без урахування етнічних меж та інтересів українського населення, що перетворило українські землі із суб'єкта міжнародних відносин на їх об'єкт.

Водночас стратегічне розташування України між Європою та Азією, вихід до Чорного моря та родючі ґрунти зумовили ключову роль цих територій в імперських планах контролю над Східною Європою та чорноморським регіоном.

На розвиток українських земель вплинули також відмінності політичного устрою двох імперій, до яких вони тоді належали.

Російське самодержавство було абсолютною монархією, у якій уся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади зосереджувалася в руках імператора, який правив без обмежень із боку представницьких органів чи конституції. Не існувало будь-яких політичних прав та свобод, а держава, спираючись на поліцію та армію, здійснювала повний контроль за життям суспільства.

В Австрійській монархії також правив імператор, але його влада була обмежена законами, тож він мав радитися з виборними представниками. Тут жило багато різних народів, тому влада прагнула досягати компромісів, надаючи їм певні права на самоврядування та культурний розвиток, аби зберегти єдність держави.

У порівнянні з Російською імперією в Австрії люди мали більше свобод, хоча нерівність між різними верствами населення була значною.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте схему на с. 11 і визначте, у яких сферах становище українських земель у складі двох імперій різнилося і в чому саме полягали ці відмінності. Зробіть висновки щодо майбутнього розвитку цих земель.

Відмінності російського самодержавства від австрійської монархії на початку XIX ст., що впливали на українські землі

Російське самодержавство

Австрійська монархія

Адміністративна політика

Ліквідація автономних інституцій (скасування гетьманства у 1764 р., знищення Запорозької Січі у 1775 р.)

Збереження елементів місцевого самоврядування, участь еліти у владі

Соціальна політика

Закріпачення українських селян у Російській імперії (1783)

Обмеження кріпосництва в Австрії через патенти Йосифа II (1781–1782)

Національно-культурна політика

Жорстка русифікація, заборона використання української мови в адміністрації та освіті

Початкові школи з рідною мовою навчання, «Studium Ruthenum» при Львівському університеті

Економічна політика

Економічний розвиток забезпечує інтереси імперії, переважає варварська експлуатація ресурсів

Розвиток міст та ремесел на Галичині, початкова індустріалізація

Релігійна політика

Православна церква як інструмент асиміляції

Греко-католицька церква мала рівні права з Римсько-католицькою і захищала права українців

2. Яким був адміністративно-територіальний устрій українських територій у складі Російської та Австрійської імперій

ПОМІРКУЙТЕ

Порівняйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської та Австрійської імперій у першій половині XIX ст. Знайдіть ці адміністративні одиниці на карті на с. 9.

Наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії входило близько 80 % української етнічної території, де мешкало 85 % українського населення. Українські землі, що перебували під владою Санкт-Петербурга (тодішньої столиці Росії), умовно називають Наддніпрянською Україною (Наддніпрянщиною), а ті, що під владою Австрії, — Заходом України.

Обидві імперії контролювали величезні території, населені різними народами. Загальний порядок у них підтримували за допомогою вели-

кої армії, поліції та бюрократичного апарату. І хоч обидві держави провадили колоніальну політику щодо українських земель, однак у політичному, соціально-економічному та культурному розвитку східно-й західноукраїнських земель були свої особливості.

Так, у підросійській Україні самобутній козацький устрій було замінено на губернії та повіти, керовані призначеними із Санкт-Петербурга чиновниками.

Губернія — вища одиниця адміністративного поділу й місцевого устрою в Російській імперії. Губернії поділяли на повіти, а повіти — на волості.

Австрійська імперія зберігала історично сформовані регіони, але інтегрувала їх у загальноімперську адміністративну систему як частину існуючих королівств. Території поділяли на округи та дистрикти (райони), якими керували австрійські чиновники, а всі ключові рішення ухвалювали у Відні.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте й проаналізуйте схеми. Порівняйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської та Австрійської імперій у першій половині XIX ст. Знайдіть ці території на карті на с. 9.

Українські землі, розділені між Російською та Австрійською імперіями, зазнали цілковитої адміністративної уніфікації*, яка не враховувала національних особливостей та потреб місцевого населення. Адміністративні кордони часто проводили всупереч етнічним межам, що роз'єднувало українські громади та ускладнювало формування національної єдності.

Установлена система управління слугувала головній меті імперій — надійному контролю й ефективній економічній експлуатації українських земель, перетворюючи їх на підпорядковані провінції без власного голосу та майбутнього.

3. Яким був соціальний та національний склад населення українських земель

ПОМІРКУЙТЕ

Якими були характерні риси соціального та національного складу населення українських земель у XIX ст.?

У соціальному складі українців обох імперій переважали селяни, аристократія ж і світська інтелігенція були нечисленними.

У підросійській Україні на початку XIX ст. ще зберігався поділ на стани з відповідними правами й обов'язками: дворянство та духовенство становило верхівку, а містяни й особливо селяни були обмежені в правах. Переважна більшість населення жила в сільській місцевості. Становище селян було різним: 40–45 % становили безправні кріпаки, державні ж селяни могли вести власне господарство, сплачуючи чверть своїх прибутків на користь держави.

На західноукраїнських землях ситуація була дуже схожою. Так, особливістю підавстрійських територій стала відсутність власної національної еліти, оскільки регіон було колонізовано або румунізовано. Лише греко-католицьке духовенство Східної Галичини та Закарпаття зберігало зв'язок із народом та підтримувало ідеї національного відродження. Зокрема, на Буковині опір румунізації чинила невелика кількість православних священників.

В етнічному відношенні населення українських земель завжди вирізнялося різноманітністю і строкатістю.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте дані таблиці на с. 14 і зробіть висновки щодо чисельності населення на території Наддніпрянщини й західноукраїнських земель, його етнічного й соціального складу.

* Уніфікація — процес приведення чогось різноманітного до єдиної форми, системи або стандарту.

Чисельність і склад населення українських земель (1800–1830 рр.)*

Регіон України	Українці	Представники інших національностей
Лівобережжя 3,4–3,9 млн осіб	85–92 %; переважно селяни, а також козаки	Росіяни (5–7 %), євреї (3–5 %), поляки (1 %), інші (1–2 %)
Правобережжя 3,9–4,8 млн осіб	70–85 %; переважно селяни, міщани та духовенство	Росіяни (2–5 %), євреї (9–12 %), поляки (7–10 %), інші (1–3 %)
Південна Україна 1,1–2,4 млн осіб	50–60 %; переважно селяни — переселенці з інших територій України	Росіяни (20–25 %), євреї (5–7 %), поляки (1 %), інші (10–15 %)
Східна Галичина 2,6–2,9 млн осіб	62 %; селяни, духовенство, інтелігенція	Поляки (25 %), євреї (8 %), інші (5 %)
Буковина	Багатоконфесійний і багатонаціональний склад (румуні, русини/українці, євреї, німці, поляки, вірмени та ін.)	
Закарпаття	Більшість населення — переважно селяни	Угорці (панівне становище), серед інших національностей: румуні, поляки, німці

Смуга осілости — визначена російським урядом територія імперії, де євреям було дозволено постійне проживання, щоб обмежити їх переселення до так званих великоруських губерній і конкуренцію в торгівлі та підприємстві.

У підросійській Україні значну частку населення становила польська або спольщена шляхта (особливо на Правобережжі та Східній Галичині). Іншим спадком Речі Посполитої було численне єврейське населення, для

якого царизм установив смугу осілости (Правобережжя і Лівобережжя входили до неї, Слобожанщина — ні).

Російське імперське законодавство суттєво обмежувало євреїв у торгівлі та підприємстві, придбанні нерухомості, правах на обіймання певних посад, отримання освіти. Для них існувала особлива дискримінаційна система оподаткування.

Євреї зазнавали правових та економічних обмежень і фактично були ізольованою громадою; певні пільги мали лише окремі групи (купці 1-ї гільдії, освічені фахівці, ремісники, відставні солдати).

* Частина таблиці щодо українських земель під владою Російської імперії складено на основі реконструкцій Володимира Кубійовича.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карту. Поясніть поняття «смуга осілості» та що означає мала частка євреїв поза нею наприкінці XIX ст. Оцініть політику самодержавства.

Після приєднання Криму до Російської імперії культурне й соціальне життя кримських татар занепадало: влада заселяла півострів росіянами та колоністами, а корінне населення зазнавало утисків і масових переселень. На початку XX ст. татари становили лише близько 20 % мешканців Криму, що спричинило також економічний занепад регіону.

Окрім цього, як і інші народи та етноси модерної епохи, український народ перетворювався на політичну українську націю в процесі національного відродження.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Покажи на карті на с. 9 території українських губерній, що входили до складу Російської імперії, та західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії. Як називають українські землі під владою Російської та Австрійської імперій?
2. У чому полягають спільні риси колоніальної політики Російської та Австрійської імперій щодо українських земель?
3. Яким був адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської й Австрійської імперій?
4. Яким був соціальний та етнічний склад населення Наддніпрянщини й західноукраїнських земель?
5. Порівняй національну політику Російської та Австрійської імперії щодо українських земель і зроби висновки.
6. Склади і запиши кілька речень від імені мешканця підросійської або підавстрійської частини України, які пояснюють, чим відрізнялося життя на різних частинах території.

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Проведи мінідослідження: дізнайся, які етнічні групи жили у твоєму регіоні/місті/селі в XIX ст. Як їхня культура вплинула на регіон? Запиши три-чотири речення за цією інформацією.
2. Виконай завдання 2.1, 2.2 і 2.3 до § 2 в е-додатку.

Розділ 1

Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 3

Політика Росії щодо українських етнічних територій. Козацтво після ліквідації Задунайської Січі

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Працюючи в парах, проаналізуйте карти 1 і 2 в е-додатку й отримайте з них якомога більше інформації про події, явища, процеси в міжнародних відносинах (війни, мирні договори). Презентуйте її класу. Протягом уроку повертайтеся до цієї інформації та збагачуйте її.

1. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин на початку XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Чи можна стверджувати, що в першому десятиріччі XIX ст. Україні відводили лише роль об'єкта в геополітичній боротьбі інших держав? Чому?

Російський уряд планував розширити свої володіння, зокрема за рахунок українських етнічних територій Причорномор'я, натомість Османська імперія прагнула перешкодити посиленню царату. Конфлікт між Російською та Османською імперіями поступово переріс у російсько-турецьку війну 1806–1812 рр. Основний театр воєнних дій розташовувався поряд з українськими землями й частково на території Південної Бессарабії (сучасна Одеська область), тому тягар війни вкотре ліг на плечі українців. Царський уряд мобілізував до народного ополчення чоловіків Чернігівської, Харківської, Полтавської, Київської та інших губерній. Крім того, було реквізовано на потреби армії 1 тис. коней, 6 тис. возів, 7 тис. пар волів, залучено до служби 4 тис. погоничів.

Козаки Задунайської Січі, перебуваючи під протекторатом Османської імперії, брали участь у російсько-турецьких війнах на боці султана, борючись проти свого ворога — Російської імперії. Вони воювали як піхота й кіннота, а також діяли на річці Дунай, але не були задіяні в морських операціях (на узбережжі Чорного моря). А от чорномор-

ські козаки (поселення яких розташовувалися на правому березі річки Кубань) на вимогу царської влади змушені були брати участь у війні на боці росіян.

ДОСЛІДІТЬ

Поєднайте інформацію з ілюстрацій і таблиці. Які військові традиції та звичаї повсякдення зберігали чорноморські та задунайські козаки? Яку участь брали українці у війні 1806–1812 рр.? Чим це було зумовлено? Якими були підсумки війни? Знайдіть на карті 2 в е-додатку території, приєднані до Російської імперії.

1

2

1 — *Омелян Корнеев*. Чорноморський козак. 1809 р.

2 — *Сергій Васильківський*. Задунайський запорожець. 1900 р.

Російсько-турецька війна 1806–1812 рр.

Хід війни	- Воєнні дії розгорталися на Чорному морі та Дунаї. - У війні з обох сторін брали участь Задунайське козацьке військо (на боці Османської імперії) та Чорноморські козацькі полки (на боці Російської імперії)
Підсумки війни	- Перемога Російської імперії. - Підписано Бухарестський мирний договір. - До Росії відійшли українські землі з 200 тис. населення (Бессарабія та частина Північної Буковини), а також фортеці на Чорному морі — Ізмаїл, Кілія, Аккерман (нині — Білгород-Дністровський), Хотин

Значним випробуванням для Російської імперії стала **війна з наполеонівською Францією**, яка на той час захопила майже всі європейські країни.

ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на схему, поясніть:

1. Чому, на вашу думку, саме до козаків Задунайської Січі звертався Наполеон по допомогу?
2. Як і з якою метою Наполеон планував поділити територію України?
3. Чи була така політика традиційною для його держави?

Шарль Мотте.
Наполеон. 1839 р.

ПЛАНИ НАПОЛЕОНА ЩОДО УКРАЇНИ

- Розраховував на допомогу українців у війні проти Росії.
- Звернувся по допомогу до козаків Задунайської Січі.
- У разі перемоги обіцяв скасувати кріпацтво та проголосити Україну автономною республікою
- Передбачав відокремити українські землі від Росії та поділити їх на три частини: Польщі — Правобережну Україну; Австрії — Волинь і Галичину; Османській імперії — Крим і Північне Причорномор'я.
- Решту території думав поділити на «наполеоніди» на чолі з наполеонівськими маршалами.
- Планував перетворити Україну на буферну зону між Західною Європою і Росією

Автономія — особливий правовий статус певної території в межах держави, що надає їй розширені права самоврядування та самостійного вирішення внутрішніх питань при збереженні державної цілісності та суверенітету країни.

Успіх політики Наполеона залежав від позиції української еліти, яка розкололася на два табори: **автономістів і консерваторів**.

ДОСЛІДІТЬ

Чому ставлення українського дворянства до пропозицій Наполеона було різним? Уявіть себе учасниками та учасницями тих подій. До якого табору ви приєдналися б?

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО НАПОЛЕОНА

Консерватори (Кочубей, Кованько)

- Боялися революційної Франції, ідей революції і французького імператора.
- Не вірили Наполеонові.
- Бачили в російському самодержавстві свого захисника

Автономісти (Лукашевич, Чайковський, Капніст)

- Бачили в Наполеонові визволителя від російського самодержавства.
- Сподівалися на скасування кріпацтва і запровадження прогресивного законодавства.
- Прагнули проголошення автономії або незалежності України

Розпочавши в 1812 р. бойові дії проти Російської імперії, французькі загони спромоглися пробитися лише на Волинь і в деякі повіти Київщини та Чернігівщини.

Українці воювали як у російській армії, так і у французькій. За ініціативи польського генерала Яна Домбровського було створено легіон із мешканців колишньої Речі Посполитої з невеликою часткою ополчених шляхтичів, які мешкали на території Правобережної України, що входила до складу Речі Посполитої. Легіонери підпорядковувалися командуванню французької армії та брали участь у бойових діях на її боці, демонструючи свою військову майстерність і відвагу.

Аби протистояти французам, російський імператор Олександр I видав указ про створення в Україні добровольчих козацьких полків. Цей крок мав на меті зміцнити підтримку царської влади з боку місцевого населення. Указ викликав серед українців наївну віру в те, що російський уряд насправді збирається відновити козацькі порядки. Тож на початку осені 1812 р. формування українського ополчення завершилося. Україна виставила понад 60 тис. вояків, що становило 35 % від загальноросійського ополчення.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте уривок із повісті Тараса Шевченка «Близнюки». Які події він описував у своєму творі? Прокоментуйте їх, спираючись на ілюстрації. Як ви вважаєте, чому українське населення масово підтримало Російську імперію у війні проти Наполеона?

«Нарешті розродився від тягара своїми дивовижними чадами страшний 12 рік. Як жертва всеспалення спалахнула свята білокам'яна, і з кінця в кінець по всьому царству рознісся клич, щоб виходили і старий, і малий заливати вражою кров'ю велику пожежу московську. Досяг цей судорожний клич і меж нашої мирної України. Заворушилася вона, моя рідна мати: завурушилось охоче кінне й охоче піше ополчення».

Із: Шевченко Т. Близнюки

1 — *Вільгельм Мірбах*. Козаки. 1906 р. Ілюстрація з книги американського письменника Вільяма М. Слоуна «Життя Наполеона Бонапарта»

2 — *Василь Бакало*. І. Котляревський формує 5-й козацький кінний полк. 1950 р.

Безпосередню участь у бойових діях брали українські полки, як-от Малоросійський, Полтавський, Харківський та інші. Населення допомагало армії продуктами, фуражем, транспортними засобами, грошима, майном. На потреби війни працювали й українські заводи: Шосткинський на Сумщині виробляв порох, а київський «Арсенал» — зброю. Ополченські та українські козацькі полки відзначилися також у закордонному поході російської армії, а саме в «Битві народів» восени 1813 р. під Лейпцигом.

Українці безпосередньо долучилися до перемоги над наполеонівським військом і сподівалися на те, що царський уряд зробить кроки назустріч їхнім прагненням. Однак очікуваної автономії та ліквідації кріпосного права Наддніпрянська Україна не отримала.

ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на карту 2 в е-додатку, розкажіть, які території України було охоплено французько-російською війною. Визначте за позначеннями на карті, якою була участь українців у цій війні.

2. Яким було становище козацтва в першій половині XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Яку політику провадила російська влада щодо козацтва після завершення французько-російської війни?

Багато з тих, хто воював і сподівався на відновлення прав, отримало, навпаки, приниження й репресії; їхні надії були спотворені імперськими діями. Політика післявоєнного врегулювання виявилася системною невдячністю: розформування, пониження в станові та примусові переселення.

Політика Російської імперії щодо українських полків, створених під час французько-російської війни та після її завершення

Ополченські полки після повернення до України негайно розформували, колишні ополченці знову стали кріпаками й державними селянами

Кінно-козацькі формування, створені на Правобережжі з кріпаків та бузького козацтва, були переведені у стан військових поселенців, які мусили поєднувати військовий вишкіл із роботою в сільському господарстві. Спротив українців і повстання Бузького козацького війська (1817) було придушено, Бузьке козацьке військо ліквідовано, козаків перетворили на військових поселенців

Козаків із лівобережних полків було повернуто до попереднього селянського стану

Частина українських військових, охочих продовжувати службу, змусили переселитися на Кубань до Чорноморського козацького війська. Переселені козаки захищали російські імперські інтереси в порубіжжі з Кавказом

ДОСЛІДІТЬ

Чому російська влада переселяла козаків подалі від їхніх етнічних територій? Яке значення мало для козаків збереження власних військових традицій на нових землях? У чому це проявилось?

«Чорноморське козацьке військо <...> Утворене 1788 р. з колишніх запорозьких козаків. <...> До 1794 р. весь особовий склад війська був переселений на правобережжя Кубані. <...> в повне володіння були надані Таманський півострів і землі східного узбережжя Азовського моря <...> Чорноморські козаки намагалися відродити і зберегти устрій та військові традиції Війська Запорозького. <...> Після переселення на Кубані заснували м. Нова Січ (пізніше — Єкатеринодар; нині — м. Краснодар) і 40 поселень — куренів».

З Енциклопедії історії України

Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. із колишніх запорожців виникли ще два козацькі формування. Становище Задунайської Січі різко ускладнилося: Османська імперія слабшала, й було очевидно, що в разі перемоги Росія захопить дунайські землі, а козакам доведеться переселятися углиб імперії султана. У цій ситуації кошовий отаман **Йосип Гладкий** уклав угоду з російським командуванням про перехід частини задунайців на бік Російської імперії. Саме ці козаки допомогли російським військам непомітно форсувати Дунай. У 1828 р. з них сформували **Дунайське козацьке військо**, яке зберегло курін-

ний поділ, окремі елементи самоврядування й увійшло до складу російської армії, беручи участь у боях проти Османської імперії.

Після відходу частини козаків турецькі війська зруйнували Задунайську Січ і роззброїли тих, хто лишився. Султан спочатку наказав стратити полонених задунайців, однак під тиском австрійського посла їх помилювали, ув'язнили й відправили на важкі роботи. Після завершення війни ті козаки, що вижили, повернулися до дунайських гирл, але дозволу на відновлення Січі чи козацького війська не отримали.

*Володимир Філатов. Пам'ятник
Йосипові Гладкому в Запоріжжі. 2010 р.*

ДОСЛІДІТЬ

Як оцінюють дії Йосипа Гладкого джерела? А як гадаєте ви?

«Козаки знали про ту невеличку гребельку, що перетинала дунайські плавні. Саме нею провів Йосип Гладкий російське військо. <...> Микола I оглядав місце переправи і прямо там, на переправі, обдарував [Гладкого] чином полковника і Георгіївським хрестом, усі інші старшини <...> теж дістали по хрестові. За що? А за те, що, полишивши свою Задунайську Січ напризволяще, забувши кривди, що їх завдала козакам Російська імперія, прибігли до нього й кинули йому до ніг святі козацькі клейноди. <...> Імператор сподівався, що слідом за кошовим подадуться всі інші козаки, і турки залишаться без надійної військової сили».

Із: Сушинський Б. Козацькі вожді

«Гладкий вдало організував той переселенський потік, що розпочався до війни. У 1828 р. Задунайська Січ офіційно й організовано повернулася до Росії. Доля останнього кошового отамана Задунайської Січі Гладкого є показовою і типовою для фронтального лідера, що здійснив життєву подорож від селянина до козака, а потім курінного й кошового отамана Січі за Дунаєм. Завершив кар'єру Гладкий на посаді генерал-губернатора, до якої докладалася посада отамана новоствореного Азовського козацького війська і статус дворянина.

У 1828 р. з козаків, які перейшли на бік росіян, було сформовано Дунайське військо, яке зберігало традиційний поділ на курені

та право внутрішнього самоуправління. Воно поновило російську армію й успішно діяло у боях проти Османської імперії».

Із: Каюк С. Розширення фронтиру: Задунайська Січ та Кубань*

ДОСЛІДИТЬ

Як російсько-турецька війна 1828–1829 рр. вплинула на становище України? Знайдіть на карті 2 в **е**-додатку землі, які було приєднано в результаті цієї війни.

Російсько-турецька війна 1828–1829 рр.

Хід війни	Воєнні дії розгорталися на Дунаї, Кавказі та західному узбережжі Чорного моря. В усіх бойових діях брали участь українці
Підсумки війни	Російська армія здобула низку перемог і підійшла до Стамбула. Було підписано Адріанопольський мирний договір. До Росії відійшло Кавказьке узбережжя Чорного моря і гирло Дунаю. Царський уряд створив Азовське козацьке військо, що було розташовано на північно-західному узбережжі Азовського моря, на землях між Бердянськом та Маріуполем

На початку 60-х років XIX ст. більшість азовських козаків уряд поселив у кубанських станицях. У 1864 р. було затверджено **указ про скасування Азовського козацького війська**. Офіцерам надали дворянський статус разом із земельними наділами, тоді як козаків перевели до стану державних селян.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Склади хронологічну таблицю основних подій, про які йдеться в параграфі, і коротко схарактеризуй кожну з них.
2. Які територіальні зміни сталися внаслідок російсько-турецької війни 1806–1812 рр.?
3. Якою була участь українців у французько-російській війні 1812 р.?
4. Якою була політика царизму щодо України після війни 1812 р.?
5. Чому і як ліквідовано Задунайську Січ?
6. Поясни мотиви, що спонукали українців до участі в російсько-турецьких війнах першої половини XIX ст.
7. Чому у війні з Наполеоном більшість українців підтримала Російську імперію?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Стисло (одне-два речення) схарактеризуй політику російської влади щодо українського козацтва й наведи три-чотири аргументи (з використанням фактів параграфа) на підтримку твоєї позиції.
2. Виконай завдання 3.1–3.5 до § 3 в **е**-додатку.

* **Фронт** — південний степовий прикордонний регіон українських земель початку XIX ст., що зазнавав інтенсивної колонізації, військового контролю та швидкої економічної інтеграції до Чорноморського торговельного простору.

§ 4-5

Соціально-економічне становище
Наддніпрянщини наприкінці
XVIII – у першій половині XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. Що таке кріпацтво? Чи могло воно бути причиною кризи сільського господарства на початку XIX ст.? Чому?
2. Що таке промисловий переворот (індустріальна революція)? Де і коли він розпочався? Якби ви жили на Наддніпрянщині на початку XIX ст., чи відчували б на собі вплив промислового перевороту, який на той час уже відбувався у Європі? Якщо так, то як це могло б проявитися у вашому житті чи в житті вашої громади?

Порівняйте ваші думки з текстом параграфа.

1. Які зміни відбувались у сільському господарстві

ПОМІРКУЙТЕ

Які ознаки кріпосництва можна спостерігати в сільському господарстві початку XIX ст.? А які були ознаки товарного виробництва?

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. головною галуззю економіки України залишалося сільське господарство, де зберігалася кріпосницька система, що трималася на домінувальній поміщицькій земельній власності, прикріпленні селян до землі та їхній особистій залежності від поміщиків, яким належало 70% усіх земель.

Сільське господарство базувалося на відсталій системі землеробства і примітивних знаряддях праці. У своїх господарствах селяни-кріпаки використовували переважно плуг на 2–4 пари волів, двоколісний плуг і безколісну однокінну соху.

Серед систем землекористування головним було трипільля, але ще зустрічалося і двопільля.

Основною формою експлуатації кріпосних селян була панщина. Вона домінувала на Лівобережжі та Правобережжі. Чимало поміщиків ігнорувало положення царської влади, за яким панщина не мала перевищувати три дні на тиждень: часом дворяни розтягували її на чотири, а то й на шість днів.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте ілюстрацію й уривок із документа на с. 25 та поясніть, чому господарство селян-кріпаків і дрібних поміщиків було малопродуктивним.

Сергій Світославський.
Воли на оранці. 1891 р.

«Істотне гноблення селян полягає не в кількості, а в невизначеності робочого часу <...> [вони] не мають захисту своїх прав, [їх] примушують працювати лихі поміщики на сібві, косовиці, сінокосах і т. п. кожного дня безперервно в ясну годину. А якщо трапляється непогода, такі дні вважаються селянськими; час хвороби селянин повинен відробити після одужання. При такому управлінні селяни убожіють, у них не вистачає не тільки на власні посіви, а й на прохарчування хліба, який поміщик дає їм у позику і за який вони потім відробляють. Платити казенні податі селяни неспроможні; поміщик за них платить, а вони знов відробляють. <...> Результатом усіх цих розрахунків <...> є те, що останні майже цілий рік працюють на своїх панів».

Із листа київського губернатора Івана Фундукля (травень 1840 р.)

Для ширшого використання праці малоземельних і безземельних селян поміщики (переважно дрібномаєтні) переводили їх на **місячину** (тобто на постійну панщину із наданням замість земельного наділу продуктового пайка). Низька економічна ефективність кріпосної системи призвела до її кризи.

Водночас швидко зростання населення, розвиток міст і товарно-грошових відносин розширили внутрішній та зовнішній ринки й стимулювали виробництво сільськогосподарської продукції, насамперед зерна. Товарне землеробство підривало феодально-кріпосну систему, вимагало раціоналізації, упровадження агрономічних новацій, машин та найманої праці. У 1801 р. приватним особам дозволили купувати незаселені землі. Почали з'являтися приватні господарства з ринковими відносинами та найманою працею. Дехто з дворян також модернізував свої маєтки, упроваджуючи техніку — як імпорту, так і місцевого виробництва. Селянські господарства орієнтувалися на потреби ринку, вирощуючи не лише зернові, а й технічні культури — тютюн, коноплі, цукровий буряк.

Поступово розвивалася регіональна спеціалізація: Лівобережжя — тютюн, коноплі, частково буряк; Правобережжя — озима пшениця й буряк; Південь — пшениця на експорт і тонкорунне вівчарство. Прогресивні поміщики активно розвивали технічні культури; у середині XIX ст. українські губернії забезпечували 75,8% посівів цукрового буряку в імперії, що сприяло розвитку цукроваріння.

У 20-х роках XIX ст. у Київській, Чернігівській, Подільській, Харківській і Полтавській губерніях з'явилися перші поміщицькі цукрові заводи, а в 40-х їх кількість утричі зросла, значно підвищивши товарність поміщицьких господарств.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте уривок із документа. Які зрушення відбувалися в сільському господарстві? Що свідчило про розвиток ринкових відносин? Доведіть, що вже почала складатися спеціалізація окремих районів. Які це мало наслідки?

«Мешканці Васильківського повіту сіяли білу капусту, за продаж якої одержували щорічно понад 4 тис. руб. У Чигиринському повіті вирощували картоплю і возили продавати в Херсонську губернію. Селяни містечка Ломовате (Черкаський повіт) одержували багаті врожаї цибулі й кавунів. До 30 тис. вінків цибулі вивозилося з Ломоватого в Єлисаветград, Миколаїв і Одесу. Селяни Кобеляцького повіту вирощували кавуни і дині, які йшли на продаж за межі Полтавської губернії. Жителі Балаклеї значні площі відводили для посіву червоної цибулі, що йшла на продаж під назвою “балаклеївської”. У Харківській губернії поширювалося промислове баштанництво».

Із журналу Міністерства державного майна за 1850 р.

2. Які були особливості розвитку торгівлі

ПОМІРКУЙТЕ

Які нові явища свідчили про розвиток товарно-грошових відносин в економіці українських земель?

Великого розвитку набула торгівля, у якій вагому роль почали відігравати ярмарки. В Україні проходило 40 % усіх ярмарків Російської імперії. Значний товарообіг здійснювався на ярмарках Харкова: Хрещенському, Троїцькому, Успенському та Покровському.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте текст та ілюстрацію на с. 27. Опишіть, як відбувалися ярмарки. Чому в першій половині XIX ст. зросла кількість ярмарків в Україні? Чому найбільші з них проходили саме в Харкові?

Хрещенський ярмарок у Харкові

Хрещенський ярмарок починався 6 січня і тривав місяць. Це був найбільший з усіх українських ярмарків. Безліч підвід, фур, возів і саней привозили на нього різноманітні товари з різних кінців

Росії, з Нижньогородської губернії, Бессарабії, Кавказу й Риги. Сюди стікався комплект продавців і покупців, тут був склад товарів, що призначалися для кочів'я українськими ярмарками.

За: Сумцов М. Харків і його околиці: етнографічні нариси

*Василь Штернберг.
Український ярмарок.
Перша пол. XIX ст.*

Одним із проявів товаризації сільського господарства були **чумацькі промисли**, тобто торговельно-візницька діяльність, пов'язана із продажем солі, в'яленої риби, дьогтю, хліба тощо.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте джерела. Порівняйте становище чумаків і селян. Які риси вільного підприємництва простежуються в організації чумацького промислу? Чому така діяльність виходила за межі феодальних відносин?

Зі спогадів чумака Явтуха Жорнового

«Як пропрацює років три, заробить возів три <...> тоді йому гроші позичать і на більше волів, і тоді він пана не боїться, бо в нього є чим відкупитися, а панові теж лучче мати гроші від чумака, ніж того робітника, яких багато є.

Пани від чумака мали все, що тільки хотіли, а через те чумакові нічого не казали, а ще й випас йому давали без грошей <...>

Тоді було, як доб'ється до чумака, то й добре жить, ото тільки од панщини сильно тяжко було видряпатись, а коли вже одірвався од неї, тоді нічого не треба: харч своя, одяга своя...»

Із записів етнографині Софії Терещенко

*Іван Айвазовський.
Чумаки в Малоросії.
70-ті роки XIX ст.*

У середині XIX ст. чумаки завозили в Україну понад 8 млн пудів солі щороку, використовуючи для цього до 150 тис. возів. Чумакування сприяло первісному нагромадженню капіталу й соціальній диференціації населення. Крім Одеси, значними його центрами стали міста Проскурів, Обухів, Черкаси, Харків, Кременчук та інші. Чумаки постійно розширювали асортимент товарів, пропонованих споживачам. На початку 50-х років XIX ст. вони вже возили до різних регіонів імперії цукор, олію, горілку, крупу, тютюн, кам'яне вугілля, алебастр, гончарні вироби тощо.

До чумакування долучалися дрібномаєткові поміщики, заможні міщани та селяни, які мали як мінімум пару волів, добре обладнаний і пристосований до тривалих подорожей віз, а також певну суму грошей для придбання необхідних товарів.

3. Які зміни в соціально-економічному житті були пов'язані із промисловим переворотом

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте і запишіть, які наслідки для України мав промисловий переворот.

Промисловий переворот — процес заміни мануфактурного виробництва з його ручною ремісничою технікою великим машинним фабрично-заводським виробництвом із вільнонайманою працею робітників.

Наприкінці 30 — на початку 40-х років XIX ст. в українському промислово-технічному виробництві розгорнулися процеси, які в науковій літературі отримали назву **промисловий переворот**.

ДОСЛІДІТЬ

Які тенденції визначали розвиток промисловості в Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст.? Позначте кожну з них одним-двома ключовими словами та поясніть її сутність.

«Динаміка розвитку промислової сфери цієї доби визначалась сумарною дією низки процесів: бурхливим зростанням кількості промислових підприємств; промисловим переворотом, запровадженням нової техніки й технологій; поступовим витісненням кріпосницької мануфактури капіталістичною фабрикою; збільшенням ролі вільнонайманої праці; виникненням нових галузей промисловості; поступовим переміщенням промислових підприємств із сіл у міста; формуванням спеціалізації районів на виробництві певної промислової продукції».

Із: Бойко О. Історія України

Промисловий переворот в українських губерніях у першій половині XIX ст.

Заводи з виробництва машинної техніки діяли в Київській, Катеринославській, Волинській, Херсонській губерніях

Виробництво парових машин, механічного устаткування для харчової промисловості, сільськогосподарських машин тощо

Будівництво ливарного заводу в Луганську, чавунних і залізобетонних підприємств на Чернігівщині та Одещині

Використання парових машин у мукомельній, цукровій галузях. Кількість цукру, виробленого паровим способом, зросла удвічі

Переоснащення текстильної промисловості сучасними верстатами

Промисловий переворот сприяв підвищенню продуктивності підприємств, урізноманітненню продукції

Особливістю розвитку промисловості в підросійській Україні було те, що основну кількість ринкових підприємств було розташовано в сільській місцевості, і лише на Півдні України — тільки в містах. Уже наприкінці 50-х років XIX ст. українська промисловість у деяких галузях (цукровій, кам'яновугільній, винокурній) набула загальноімперського значення.

Під впливом промислового перевороту стали формуватися великі промислові центри: Харків, Чернігів, Луцьк, Одеса, Миколаїв, Херсон та інші. Фабрично-заводська промисловість поступово витісняла ремісницькі цехи, але в окремих галузях виробництва (ткацькому, кравецькому, шевському) ремісники ще відігравали значну роль.

Промисловий переворот вплинув і на структуру міського населення. У губернських і багатьох повітових центрах серед населення зменшилася кількість жителів, які належали до селянського стану. На зміну їм приходили міщани, до яких належали інтелігенція, купецтво, цехові майстри, ремісники, робітники, дрібні торговці, службовці, промисловці, лихварі. Протягом 1811–1858 рр. міське населення збільшилося з 1 млн 457 тис. осіб до 5 млн 130 тис.

Новим прошарком міського населення, який зростав, стали робітники.

ДОСЛІДІТЬ

З кого, на думку автора, формувалася верства найманих робітників? Які були її характеристики в порівнянні із селянами та ремісниками XVIII ст.?

«Немісцеві робітники, що жили в умовах неймовірної тісноти, часто в бараках, засвоювали негативні стереотипи поведінки щодо влади і власності, виявляючи схильність до стихійних бунтів. Відірвавшись від землі, учорашні селяни опинялися у середовищі, де домінували культ грубої сили і сумнівні задоволення, пов'язані

з пияцтвом. Потрапляючи у фабричний казан, росіяни, українці, греки поступово денаціоналізувалися, втрачаючи світосприйняття селянина й не набуваючи навичок міського жителя».

Із: Громенко С. Український Мультифронтір: нова схема історії України (неоліт — початок XX століття)

ДОСЛІДІТЬ

У чому полягали особливості розвитку родинного бізнесу Яхненків і Симиренків? Чи можна погодитися з думкою, що вони прагнули створити «капіталізм із людським обличчям»?

Кілька фактів про людину

Федір Симиренко разом із дружиною Анастасією Яхненко та її братами Кіндратом, Степаном і Терентієм заснували Торговий дім «Брати Яхненки — Симиренко», який у 30–40-х роках XIX ст. став одним із провідних у Південній Україні, торгуючи зерном, борошном, худобою та шкірами. Його син Платон ініціював будівництво парового цукрового заводу в Ташлику та Руській Полянці (нині — Черкащина), працюючи разом із французькими інженерами. Згодом він навчався у Паризькому політехнічному інституті й здобув фах інженера-технолога. У 1843 р. родина Симиренків відкрила перший в Україні й у всій Російській імперії паровий цукрово-рафінадний завод, а згодом — ще кілька підприємств, зокрема завод із виробництва устаткування. Симиренки уславилися й меценатством: значні кошти вони спрямовували на підтримку української культури, книгодрукування, освіти й театру.

З інтерв'ю сучасного історика Петра Вольвача

«Спочатку збудували великий цегляний завод, який і забезпечив спорудження Городищенського цукрового та рафінадного, а також машинобудівного заводів. Тоді це було справжнє будівельно-промислове диво. Новою особливістю городищенських підприємців стало створення житлового містечка для робітників і службовців з усією сучасною інфраструктурою: водогonom, каналізацією, центральним опаленням, тротуарами та дорогою з твердим покриттям, освітленням газовими ліхтарями, якого тоді не було навіть у російських столицях. На території заводів Симиренка <...> діяли їдальня, початкова школа, церква, магазини та амбулаторія. Власники фірми забезпечили всім своїм працівникам соціальний пакет: гідну зарплату, гідні умови праці, відшкодовували витрати робітників і службовців у разі їх лікування».

Із: Семен М. «Осередок економічної свободи та української ідентичності». Академік Вольвач — про спадщину сімей Симиренків і Яхненків та їхні зв'язки з Кримом

4. У чому сутність нової моделі соціально-економічного розвитку Півдня України

ПОМІРКУЙТЕ

Які були ознаки нової моделі соціально-економічного розвитку Півдня України порівняно з його моделями інших регіонів?

Південь України наприкінці XVIII — на початку XIX ст. відрізнявся від інших регіонів імперії швидким зростанням населення, етнічною строкатістю та розвитком господарства, менш пов'язаного з кріпацтвом. Тут формувалася нова соціально-економічна модель, заснована на ринкових відносинах і підприємництві. Заселення краю відбувалося як через імперську колонізацію (козаки, вихідці з Росії), так і через діяльність іноземних колоністів, які отримували землю і швидко ставали успішними господарями. Стихійні міграції державних селян і кріпаків також сприяли освоєнню регіону; дворяни отримували тут землі за умови їх заселення.

Спершу економіка Півдня спиралася на тваринництво, насамперед вівчарство: вовну експортували до Європи й Америки, а з 25-го до 40-х років XIX ст. її вивіз зріс у шість разів. Важливими залишалися розведення великої рогатої худоби та виробництво сала, яке активно закуповувала Англія. Коли світовий ринок змінив попит (знецінення вовни та зростання потреби в зерні), провідною галуззю стало хліборобство. Транспортування зерна до появи залізниць забезпечували чумаки. Зростало й виноградарство: у першій половині XIX ст. на околицях Одеси та в Криму виникли виноградники, що згодом прославили регіон.

Формування нового економічного центру було пов'язане з розвитком транспортної інфраструктури. Зростав попит на річкові й морські перевезення, що спричинило розквіт суднобудування: у 1806 р. відкрито Херсонську верф, згодом — верфі в Одесі, Миколаєві та Олешках. У середині XIX ст. Дніпром курсували десятки пароплавів. Відкрилися нові морські маршрути (Одеса — Херсон, Одеса — Константинополь). Завдяки розбудові шляхів торгівля продукцією сільського господарства й промисловості значно зросла, а південноукраїнські порти сприяли інтеграції краю у світову економічну систему.

ДОСЛІДИТЬ

Як і чому, на думку історикині, відбулася переорієнтація товаропотоків усередині українських земель? У чому науковиця вбачає її значення?

«Історичне покликання Півдня виявилось в тому, щоби кардинально змінити напрямки товаропотоків, що до останньої чверті XVIII ст. були різноспрямованими: Правобережна Україна економічно орієнтувалася на Польщу, а Слобожанщина та Гетьманщина —

на Росію. Це розривало Україну по Дніпру на дві частини. Після того як були обладнані азовські і чорноморські пристані, торгівля з обох берегів Дніпра розпочала переорієнтовуватися на Південь. Це сприяло тому, що роз'єднані століттями землі України почали перетворюватися на об'єднаний народногосподарський організм». *Із: Верменич Я. Південноукраїнські фронтири у XVIII–XIX ст.*

5. Які нові тенденції проявились у розвитку міст Півдня України

ПОМІРКУЙТЕ

Як в історії Одеси проявились нові тенденції розвитку міст Півдня України? На прикладі Одеси поясніть, у чому полягали нові тенденції в розвитку міст Півдня України.

Активна соціально-економічна діяльність сприяла розвитку міст Півдня України, які перетворювалися на важливі торговельні центри. Одним із таких потужних центрів стала Одеса, що виникла з поселення Коцюбіїв (за османського панування — Качибей, згодом — Хаджибей), яке вперше згадано в джерелах, датованих 1415 р. Наприкінці XVIII ст. тут було закладено фортецю, а згодом облаштовано військову гавань і торговельний порт. У 1795 р. місто отримало назву Одеса (уважали, що на цьому місці існувала давньогрецька колонія Одесс), і в ньому почав діяв **магістрат**. Невдовзі в місті заснували найстарішу в Україні **Одеську товарну біржу** та перший комерційний банк.

На початку XIX ст. Одеса входила до Херсонської губернії. Своїм швидким розвитком місто зобов'язано насамперед морському порту. Указом від 10 травня 1817 р. Одеса отримала статус **порто-франко**.

Порто-франко (з італ. — «вільний порт», «вільна гавань») — історична назва вільних митних зон у портах. Товари, доставлені в такі порти, звільняли від мита.

Торговельні пільги сприяли швидкому економічному зростанню Одеси. Так, у зоні порту було дозволено не тільки вивантажувати і зберігати товари, а й перепакувувати та переробляти їх без

будь-яких мит і обмежень. Значно спростився процес торгівлі. Купець привозив свій товар, без митної тяганини вивантажував його і продавав на місці, бо був упевнений, що його куплять, оскільки з уведенням порто-франко кількість підприємців у місті зросла щонайменше удесятеро. Після цього торговець купував російські товари.

ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту документа та ілюстрації на с. 33 визначте, які факти свідчать про економічне піднесення Одеси. Поміркуйте, чому саме Одеса стала найпотужнішим портом Наддніпрянщини.

Місто багатіло і розросталося просто на очах. На прибуток від порто-франко в короткий термін було зведено 400 надзвичайно красивих будинків. В урожайні роки з Одеси вивозили хліба більше, ніж з усіх портів Сполучених Штатів Америки разом узятих. За спогадами сучасників, заробітки візників досягали 3–5 рублів сріблом на добу. А заробітки вантажників були настільки великі, що бачили, як дехто з них закурював цигарки рубльовими папірцями. І це коли за цінами 1827 р. фунт простого хліба коштував 1 коп., фунт м'яса — 1,5 коп., гусак — 15 коп., корова — 8 руб. А в 1844 р. було побито всі минулі торговельні рекорди, унаслідок чого Одеса посіла друге місце в імперії за грошовим обігом серед усіх портів, поступившись лише Санкт-Петербургу.

За: Історія Одеси / ред. В. Н. Станко

*Федір Гросс.
Одеса. Вид з малої
пристані. ХІХ ст.*

За перші п'ять років порто-франко Одеса вийшла на третє місце за торговельним оборотом в імперії, а потім і на друге, поступаючись лише столиці імперії Санкт-Петербургу. Однак пільги мали й недоліки: статус порто-франко гальмував розвиток промисловості та підприємництва, сприяв розквіту контрабанди й корупції. Тож у 1858 р. його було скасовано.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які процеси відбувались у розвитку сільського господарства в першій половині ХІХ ст.? Покажи на карті 2 в **е**-додатку райони сільськогосподарської спеціалізації Наддніпрянщини.
2. Коли і як почався промисловий переворот? Покажи на карті 2 в **е**-додатку великі промислові центри.
3. Як розвивалося господарство Півдня України протягом першої половини ХІХ ст.?
4. Якими були особливості економічного розвитку Наддніпрянщини в першій половині ХІХ ст.? Аргументуй свою відповідь, спираючись на карту 2 в **е**-додатку.
5. Сформулюй основні ознаки нової соціально-економічної моделі, яка утворилася на Півдні України протягом першої половини ХІХ ст. Розкрий зміст цих ознак.

АЩЕТИМОЖЕШ

1. Визнач позитивні й негативні риси економічного розвитку підросійської України в першій половині XIX ст. Прокоментуй свою думку.
2. Використовуючи матеріал параграфа й додаткову інформацію, підготуй презентацію «Одеса — нове місто на нових землях».
3. Виконай завдання 4–5.1–4–5.5 до § 4–5 в е-додатку.

§ 6

Початок українського національного відродження в Наддніпрянській і Слобідській Україні

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Що таке українське національне відродження? Чому, на вашу думку, народ, який тривалий час жив під владою інших імперій, раптом починає «відроджуватися»? Які чинники могли цьому сприяти? Яку роль відіграють освічені люди у цьому процесі? Чому? Які «сліди» (явища, події, твори) у житті українців XIX ст. могли б указувати на те, що вони починають усвідомлювати себе єдиним народом?

1. Що розуміємо під українським національним відродженням

ПОМІРКУЙТЕ

Що таке українське національне відродження? У чому відмінності між його окремими етапами?

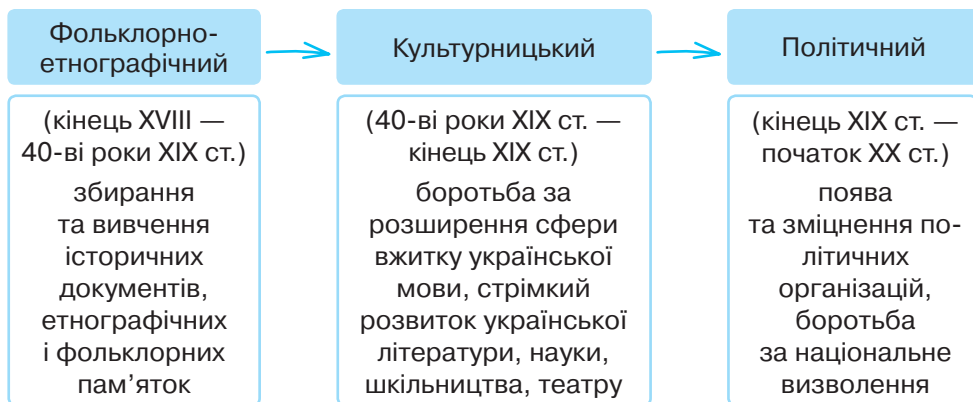
Протягом XIX ст. національне відродження в різних країнах пройшло шлях від поширення народної мови, історії і традицій у середовищі освічених верств населення до початку національного визволення. Учені вважають, що поштовхом до національного відродження українців стали загальноєвропейські історичні зміни. Саме вони спонукали українську еліту до пошуків власної національної ідентичності (приналежності). Особливості історичного розвитку українських земель, які опинилися під владою Російської імперії, спричинили активізацію національного руху, опозиційного до політики царизму. У сукупності ці процеси отримали назву **українського національного відродження XIX — початку XX ст.** — пробудження національної самосвідомості народу, що не мав власної державності.

Лідером цього поступу стала національна інтелігенція, що почала формуватися саме в XIX ст. Вона тепер уособлювала культурну еліту, яка зберігала й розвивала національні традиції, мову та культуру.

Сучасні історики й історикині виділяють у розвитку національних рухів Східної Європи три етапи, які можна простежити і в історії України.

ДОСЛІДІТЬ

1. На основі схеми визначте етапи українського національного відродження та поясніть, у чому полягали їх відмінності.

2. Визначте, про який етап національного українського відродження (перший, другий чи третій) ідеться в уривках із сучасних історичних досліджень. Які нові відомості щодо цих етапів повідомляють дослідники?

«...культурницький етап був періодом несподіваного відродження місцевих мов, їх дедалі ширшого використання в літературі та освіті...»

Із: Субтельний О. Україна. Історія

«...поступово формуються, зростають і набирають сили національно-патріотичні організації, які поряд із культурницькими завданнями починають висувати і політичні вимоги, спрямовані на розвиток місцевого самоврядування. В цих політичних вимогах простежується неприховане бажання поневолених народів досягти спочатку хоча б обмежених автономних прав, а в перспективі й поборотися за створення власної незалежної держави <...> на так званому академічному етапі, характерному насамперед ностальгічними настроями, невелика група вчених інтелектуалів в основному збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, при цьому вважаючи, що незабаром неповторність і самобутність їхнього народу зникне під суцільною навалюю імперської культури».

Із: Шевчук В., Тараненко М. Історія української державності

У зв'язку з багатоетнічністю населення українських земель, зокрема Наддніпрянщини та Слобожанщини, тут одночасно існувало **три напрями суспільної думки**: проукраїнський, проросійський і пропольський.

2. Які явища свідчили про початок українського національного відродження

ПОМІРКУЙТЕ

Які чинники обумовили розвиток національного руху? Чому «Енеїду» пов'язують із цим рухом?

Початок українського національного відродження позначився низкою взаємопов'язаних чинників та явищ.

ЧИННИКИ ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

- Активність нащадків козацької еліти — діячів першої хвилі національного відродження, які пов'язували власну історію з Козацькою державою.
- Творчість Івана Котляревського, харківських письменників-романтиків Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Євгена Гребінки

Публікація першої частини «Енеїди» Івана Котляревського (1798) — першого твору української літератури, написаного живою народною мовою

Поширення нових політичних інтелектуальних ідей, що сформувалися в Західній Європі, зокрема права особи, національна ідентичність*, яка є визначною ознакою для кожного народу

Початок модерного українського національно-культурного руху

Популяризація ідей європейського романтизму: пошук суспільного ідеалу в історичному минулому та неприйняття тогочасної дійсності, зокрема пригнобленого становища народу

Розвиток етнографічних досліджень, збереження фольклорних пам'яток як джерел культурних цінностей народу

ДОСЛІДІТЬ

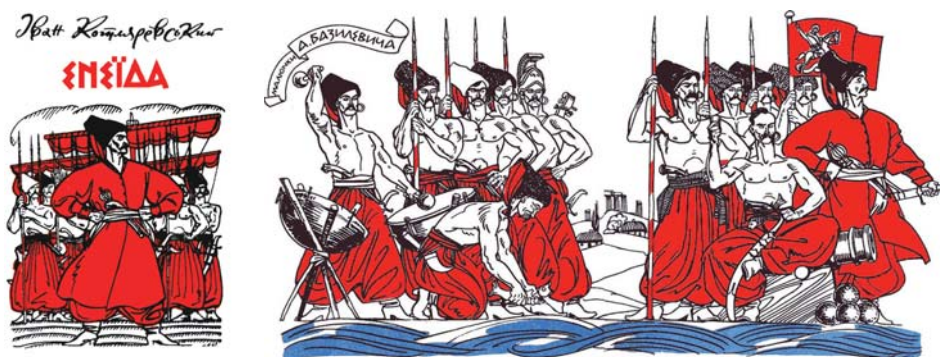
1. Як Ярослав Грицак оцінює «Енеїду»? Яку ідею відображають ілюстрації до неї на с. 37? Що спільного між ілюстраціями й думкою історика?

«...“Енеїда” була <...> явищем української культури <...>, закоренилим у <...> козацькій добі. Сам факт, що Котляревський переодягнув персонажів Вергілія — римських героїв й богів Олім-

* Національна ідентичність — відчуття людиною належності до свого народу.

пу — в українські шаровари, вишивані сорочки і свитки, свідчив про тісний зв'язок «Енеїди» з народною пам'яттю про козацтво».

Із: Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації

Анатолій Базилевич. Ілюстрації до «Енеїди» І. Котляревського. 1968 р.

2. Який вплив, на думку історика Ігоря Гирича, здійснила Французька революція на українську еліту? У чому ця еліта вбачала основи національної ідентичності?

«Коли на зміну володарському типу держави в результаті Французької революції прийшли держави національні, українська еліта у своїх поглядах на державу обрала національний вимір. <...> Поширювалась думка, що народ сам написав власну історію у створених ним думах, піснях тощо. Науковцям лишається тільки деконструювати голос народу, вивчивши його фольклор. <...> Народ — це не гурт православних вірян або козацької старшини. Народ — це спільнота на певній території, де говорять однією мовою, і до народу належать усі, хто спілкується цією мовою. Україна — це територія від Сяну до Дону та Кубані».

Із: Гирич І. Наддніпрянські внутрішні фронтири в «довгому ХІХ столітті»

3. Як пов'язані, на думку історика, український національний рух і європейський романтизм як культурна течія?

«Романтики прославляли народ, його культуру, традиції як вияв своєрідного духу. Кожна народна культура має свою самостійну вартість і по-своєму спричиняється до духовного багатства світу. Світ уявлявся їм як велетенська арфа, де кожний народ становить окрему струну. Зникнення окремого народу порушувало всесвітню гармонію і було рівнозначно трагедії».

Із: Грицак Я. Нариси з історії України

3. Чому ми пам'ятаємо про діяльність Новгород-Сіверського автономістського гуртка

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть і запишіть план розповіді «Новгород-Сіверський гурток в історії України». Розкажіть про діяльність гуртка за вашим планом.

Невідомий художник.
Григорій Полетика. XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. верхівку козацької старшини було зрівняно в правах із російським дворянством. Але дрібна козацька старшина ще мусила довести свою належність до шляхетського стану. Її представники стали називати себе автономістами (тобто патріотами рідного краю). Автономістський рух ґрунтувався не лише на соціальних потребах, а й на почуттях місцевого патріотизму. Його учасники здебільшого діяли задля ствердження шляхетського стану в Україні. Ця частина освіченої української знаті й утворила в м. Новгород-Сіверський патріотичний гурток українських автономістів, який існував у 80–90-х роках XVIII ст. на території

Чернігово-Сіверщини. Їхня діяльність ґрунтувалася і на соціальних інтересах, і на місцевому патріотизмі.

До нього входили представники відомих козацьких родів — державні, військові, культурні та духовні діячі, зокрема Григорій Полетика, Мелхіседек Значко-Яворський, Григорій Долинський, Михайло Миклашевський. Ідеологом Новгород-Сіверського товариства був Григорій Полетика, якому належало кілька праць, де він відстоював автономний устрій Лівобережної України і права українського шляхетства. Це було не таємне товариство, а коло однодумців, які досліджували історію, обстоювали права української шляхти й виступали за автономний устрій Лівобережжя. Гуртківці працювали над проектами розвитку освіти та культури — мріяли заснувати гімназію, університет, академічне зібрання, збирали джерела з історії України, вивчали генеалогії козацьких родів.

Погляди гуртка відбилися в трактаті «Історія Русів», що подає картину минулого України до 1769 р. Рукопис знайдено на Чернігівщині в 1828 р., а його авторство та місце створення залишаються невідомими.

ДОСЛІДІТЬ

Чому, на вашу думку, час, місце написання й автор «Історії Русів» залишилися невідомими? Яке значення мала поява «Історії Русів» для розвитку національно-визвольного руху на українських землях?

«“Історія Русів” <...> являла собою <...> політичний трактат <...>. Вона <...> прославляла козацьку минувшину, і хоч автор не виступав за негайну незалежність України, він убачав в українцях окремий від росіян народ і закликав надати йому певну форму самоврядування. Він також доводив, що Україна, а не Росія, є спадкоємницею Київської Русі. “Історія Русів” сповнена почуття національної гідності».

Із: Субтельний О. Історія України

«Тяжко відшукати в історії не тільки України, а й інших країн твір, який мав би такий величезний вплив на сучасне та наступні покоління, як “«Історія Русів», і який був би так «засекречений», як ця книга <...> й досі її поява залишається такою ж таємницею, якою була на початку XIX століття».

Із: Полонська-Василенко Н. Історія України

«Ця праця <...> зробила важливий внесок в історію українського націотворення, перетворивши історію козацького стану на розповідь про зростання козацької спільноти».

Із: Плохій С. Брама Європи

Палітурка першого видання «Історії Русів». 1846 р.

4. Як діяв харківський осередок українського національного відродження

ПОМІРКУЙТЕ

Доведіть, що протягом першого етапу національного відродження відбувався розвиток української мови, преси та книгодрукування.

Важливим осередком поширення ідей національного відродження стала Слобожанщина. У Харківському університеті, відкритому в 1805 р., до викладання запросили найвідоміших європейських учених. Так, наприклад, професор філософії Йоган Баптист Шад, читаючи лекції з природного права, ознайомлював слухачів із міркуваннями про права людини, заперечував рабство, виступав проти деспотії влади монарха.

У 1812 р. у Харкові почала виходити **перша українська газета «Харьковский еженедельник»**, що була українською за тематикою, проте російською мовою. А в 1816 р. побачив світ заснований при Харківському університеті журнал «Украинский вестник», на сторінках якого вперше було надруковано українською мовою твори Петра Гулака-Артемовського та Григорія Квітки-Основ'яненка.

Тогочасні дослідники української минувшини активно вивчали українську історію та культуру:

- історик Яків Маркович у 1793 р. написав працю «Записки о Малороссии», яка стала справжньою енциклопедією історії, мови, поезії, природи України;
- мовознавець Олексій Павловський у Санкт-Петербурзі в 1818 р. видав першу наукову граматику української мови — «Грамматика малороссійскаго наречія», яка заклала основи наукового опису української мови;
- один із перших дослідників і видавців української народної поезії Микола Цертелєв у Санкт-Петербурзі видав у 1819 р. збірку «Опыт собрания старинных малороссійских песен»;
- філолог, славіст, етнограф та історик Ізмаїл Срезневський сприяв виданню в Харкові у 1831 р. «Українського альманаху» — збірки народних пісень і поезій, а в 1833–1838 рр. — шести випусків фольклорної та історико-літературної збірки «Запорожская старина»;
- у 1822 р. вийшла друком «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського;
- Микола Маркевич у 1842–1843 рр. опублікував п'ятитомну «Історію Малоросії», у якій обґрунтовував правомірність державної незалежності України;
- у дослідженнях Миколи Костомарова українську народнопоетичну творчість розглянуто як важливе джерело достовірних відомостей про історичне минуле України.

Такі праці стали важливим етапом формування модерної української національної свідомості.

Активно долучився до українського національно-культурного відродження Київський університет, заснований у 1834 р. Перший його ректор — Михайло Максимович, відомий український філолог та етнограф — видав три збірки українських пісень.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте відгук історика Дмитра Дорошенка про діяльність Михайла Максимовича. Чи можемо ми вважати Максимовича типовим представником першого етапу українського національного відродження? Чому?

«Передмова Максимовича до цієї збірки [«Малоросійські пісні», 1827 р.] <...> була прапором, на якому було виписане магічне слово для тих часів: “народність”. “Настав, здається, той час, — так починалася ця передмова, — коли вже пізнають справжню ціну народності. <...> Найкращі наші поети беруть чужоземні твори вже не як основу й зразок для своїх власних писань, а тільки як помічний засіб для повнішого розвитку самобутньої поезії, яка вродилася на рідному ґрунті й яку довго заглушували чужо-

земні прищипки. І от з цього погляду великої уваги заслуговують пам'ятки, в яких найповніше виявляється народність: це — пісні, в яких звучать дума, перейнята почуттям, і казки, в яких відсвічується народна фантазія».

Із: Дорошенко Д. Нарис історії України

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які факти свідчать про початок українського національного відродження?
2. Які прояви національного відродження були характерні для Слобожанщини в першій половині XIX ст.?
3. Чим характеризувалася діяльність Новгород-Сіверського автономістського гуртка?
4. Як діяльність харківського осередку вписується в загальний контекст першого етапу національного відродження України?
5. Чому на початковому етапі національного відродження було важливо зберегти історичні, етнографічні матеріали та народну мову?

Палітурка першого видання «Малоросійських пісень» М. Максимовича. 1827 р.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Склади коротку довідку для Вікіпедії щодо однієї із запропонованих книжок. Опиши, коли й за яких обставин її написано, яке її значення в історії України.

2. Виконай завдання 6.1–6.6 до § 6 в е-додатку.

§ 7

Кирило-Мефодіївське братство –
новий етап українського
національного відродження

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Які риси характерні для фольклорно-літературного етапу українського національного відродження? Як ви гадаєте, чи було достатньо зосередження на мові та культурі для того, щоб змінити становище українців у Російській імперії? Чому? Які завдання могли виникнути в українських патріотів? Які нові форми боротьби могли б шукати українці? Порівняйте ваші думки з матеріалом параграфа.

1. Що таке «українське питання»

ПОМІРКУЙТЕ

Поясніть, що означає термін «українське питання». Чому українське питання загострилось у першій половині XIX ст.?

У першій половині XIX ст. термін «**українське питання**» означав комплекс проблем, пов'язаних зі статусом українських земель у складі Російської імперії, прагненнями українців до самовизначення, а також ставленням до української мови, культури та історії.

ДОСЛІДІТЬ

Поясніть на основі схеми, у чому полягала сутність політики російської влади в запровадженні централізації, асиміляції та русифікації українських земель.

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО УКРАЇНИ –
ОСТАТОЧНА ІНКОРПОРАЦІЯ В ІМПЕРІЮ (ПЕРША ПОЛ. XIX СТ.)

1. Ліквідація автономії (згорання залишків Гетьманщини, козацтва), централізація	3. Русифікація (освіта, Церква, обмеження мови та культури)
2. Уніфікація адміністративно-територіального устрою (поділ на губернії та повіти)	4. Соціальна політика (підтримка кріпацтва), асиміляція

Більшість російської інтелігенції, дворянства та чиновництва бачила Україну невід'ємною частиною імперії, а українців — гілкою «єдиного російського народу».

Великі землевласники колишньої Гетьманщини визнавали царський уряд, аби він підтверджував їхні права на землі. Козацька старшина

переважно перетворилася з джерела автономізму на опору московській владі. Більшість буржуазії в підросійській Україні підтримувала імперію, вважаючи себе політичними росіянами незалежно від походження. Навіть представники незаможних верств російського населення, які переселялися до українських міст і промислових селищ, нерідко демонстрували зневагу до місцевого українського населення та посилювали русифікаторські впливи. Дрібна шляхта, яка прагнула не відриватися від свого етнічного середовища, була нечисленною.

Саме в таких умовах — посиленого тиску та роз'єднаності національних сил — зростали ідеї, що лягли в основу діяльності Кирило-Мефодіївського братства, знаменуючи собою **новий етап українського національного відродження**.

2. Які були ознаки нового покоління українських патріотів

ПОМІРКУЙТЕ

Чим характеризувався новий етап українського національного відродження? Хто входив до складу Кирило-Мефодіївського братства? Якою була діяльність братчиків?

У 40-х роках XIX ст. фольклорно-етнографічний етап національного відродження, що тривав майже пів століття, змінився культурницьким. Українська ідентичність почала формуватися не лише через фольклор, а й через літературу. Для тодішніх діячів історія народу була нерозривною з етнографією, яку вважали майже політичною наукою: дослідження розселення та культури етносів у Східній Європі підтримували ідею про західний шлях розвитку України та утверджували її як цілісну етнотериторіальну спільноту.

На противагу політиці Російської імперії, що прагнула злиття всіх підвладних народів у «єдиний російський народ», українські інтелектуали проголошували принцип «Український народ — від Сяну до Дону», наголошуючи на окремішності та власних кордонах українців. Це стало важливим кроком у формуванні національної самосвідомості.

Піднесення руху в першій половині XIX ст. пов'язане з діяльністю першої української таємної організації — Кирило-Мефодіївського братства, що виникло в Києві в 1845 р.

ДОСЛІДІТЬ

Зробіть припущення, хто входив до Кирило-Мефодіївського братства. Чому його учасники так назвали своє товариство? Якою була їхня мета?

Історія братства пов'язана з появою в Київському університеті Миколи Костомарова. Він згуртував навколо себе молодь, захоплену ідеями романтизму. Серед друзів та однодумців Костомарова наприкінці 1845 р.

зародилася думка про перетворення їхнього гуртка на таємне товариство з метою пропаганди ідей слов'янської єдності. Їого засновниками та учасниками стали здебільшого викладачі та вихованці Київського і Харківського університетів: Микола Костомаров, Микола Гулак, Василь Білозерський, Пантелеймон Куліш, Опанас Маркович та інші.

*Петро Сулименко.
Кирило-мефодіївці.
Друга пол. XX ст.*

ДОСЛІДІТЬ

На основі фактів біографії Миколи Костомарова поясніть, чому саме він став ідейним провідником Кирило-Мефодіївського братства й українського національного руху загалом. Які особисті та ділові якості дослідника сприяли цьому?

Петро Борель. Микола Костомаров. 1870 р.

Кілька фактів про людину

Микола Костомаров (1817–1885) — український історик, етнограф, письменник і громадський діяч. Народився в сім'ї поміщика та кріпачки, навчався в Харківському університеті. Він одним із перших системно досліджував український фольклор, збирав і публікував пісні, думи й казки, пов'язуючи їх з ідеєю культурного та політичного відродження України.

Костомаров був співініціатором і провідним ідеологом Кирило-Мефодіївського братства (1845–1846), автором його програмних документів. Його авторитет і переконання визначили ідейне підґрунтя діяльності братства.

У 1847 р. його заарештували й заслали до Саратова. Після повернення він продовжив викладацьку та наукову роботу в Санкт-Петербурзі й Києві. У своїх численних працях про українську історію XVI–XVIII ст. («Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Гетьманство Виговського», «Павло Полуботок» та ін.) він обстоював окремішність української історії та її демократичні традиції.

Своє товариство братчики назвали на честь святих Кирила та Мефодія — перших слов'янських релігійних просвітителів. До організації приймали представників слов'янства незалежно від станового походження.

За ескізами засновників братства було виготовлено його символи: персні з вигравіюваними іменами Кирила й Мефодія, що свідчили про належність їх власників до таємної організації. Братство мало печатку, на якій було зазначено вислів: «І пізнаєте істину, і істина визволить вас».

Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко стали представниками нової генерації українського руху. На відміну від попередників — нащадків козацької старшини, усі троє походили із соціальних низів: Куліш із сім'ї селян, мати Костомарова була кріпачкою, Шевченко народився в сім'ї кріпаків і до 24 років був кріпаком. Та попри походження, усі вони стали високоосвіченими інтелектуалами та фахівцями.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте сторінку списку «Книги буття українського народу» Миколи Костомарова, вилученого в українського вченого Миколи Гулака під час обшуку в Олексіївському равеліні (тюрма-фортеця в Санкт-Петербурзі) 2 квітня 1847 р. Про що свідчив факт такої знахідки? Прокоментуйте його з точки зору сучасного історика.
2. Чи були правильними ваші міркування про склад Кирило-Мефодіївського братства? Підтвердьте свої думки фактами. Дізнайтесь із відкритих джерел інформацію про братчиків, чий портрети наведено.

Василь Білозерський.
Фото. XIX ст.

Микола Гулак.
Фото. XIX ст.

Опанас Маркович.
Фото XIX ст.

3. Якими були ідейні основи Кирило-Мефодіївського братства

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте, у чому полягало історичне значення Кирило-Мефодіївського братства в історії України.

Програмовим документом братства була «Книга буття українського народу». Суспільний устрій кирило-мефодіївці вбачали у створенні держави — федерації слов'янських народів (на зразок Сполучених Штатів Америки). «Книгу буття українського народу» доповнював Статут Кирило-Мефодіївського братства, що визначав його організаційні засади та завдання.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте уривки з документів і дайте відповіді на запитання:

1. Яким братчики бачили майбутнє України? Як ви розумієте вислів: «От камінь, відкинений будівничим, — а він ліг основою всього»?
2. На яких основах мало ґрунтуватися об'єднання слов'янських держав? Чому братчики вважали неможливим окреме існування України як самостійної демократичної держави, а тільки в союзі з іншими слов'янськими народами?
3. Як мало бути організовано управління Слов'янською Федерацією? Чому в переліку слов'янських племен, які мали увійти до Слов'янської Федерації, українці стоять на першому місці?

«І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні в сербів, ні у болгар. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: “От камінь, відкинений будівничим, — а він ліг основою всього”».

Із: Костомаров М. Книга буття українського народу

«Брати українці! <...>

1. Ми приймаємо, що всі слов'яни повинні між собою поєднатися.
2. Але так, щоб кожен народ створив свою Річ Посполиту й управлявся окремо від інших, так, щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу і свою справу суспільну. Такі народи, по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-сербі й болгар.
3. Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати од всіх Речей Посполитих і там порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського».

Із: Костомаров М. Відозва «Брати українці»

«<...> ясно, що окреме існування її [України] неможливе: вона буде між кількома огнями, буде під натиском і може підпасти гіршій долі, ніж яку потерпіли поляки. Один спосіб для повернення прав <...> полягає в об'єднанні слов'янських племен в одну сім'ю, з охороною закону і свободи кожного».

Із записів Василя Білозерського (1846)

«Розділ I. Головні ідеї

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією метою, до якої вони повинні прагнути.
2. Визначаємо, що під час об'єднання кожне слов'янське плем'я повинне мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів [українців], північно-русів [росіян], білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліро-сербів з хуруганами [хорватами] і болгар.
3. Визначаємо, що кожне плем'я повинне мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.
4. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен».

Зі Статуту Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія

Братчики перебували під впливом творчості й поглядів Тараса Шевченка, який перекладав основну вину за поневолення України на Росію та її правителів. Тож його заклик до одночасного національного й соціального визволення став ідеологічним орієнтиром українського суспільства модерної доби.

Братчики поширювали свої ідеї на лекціях у навчальних закладах, через листівки, у художніх та публіцистичних творах. Вони проводили збори, де дискутували та обговорювали програмні документи, визначали плани діяльності, розподіляли доручення.

Проте у березні 1847 р. братство розгромили жандарми. Поліції вдалося виявити дванадцятьох членів цієї законспірованої організації (за свідченням самих братчиків, у ній налічувалося майже 100 осіб). Слідство розцінило програмні документи братства як загрозу самодержавству. Заарештованих було допитано й покарано. Зокрема, Гулака ув'язнили на три роки, Костомарова — на рік із подальшим засланням, а Тараса Шевченка відправили на десять років у солдати до Оренбурзького краю, заборонивши писати й малювати. Решту арештантів було заслано до віддалених куточків Росії без права повернення до України.

*Тарас Шевченко.
Автопортрет. 1845 р.*

ДОСЛІДІТЬ

Яку думку дослідник Ігор Гирич називає українським національним міфом? Чому він є протиположним імперському російському й польському міфам? Якою ідеєю запалювали братчики наступні покоління? Як ви розумієте цитований на с. 48 вислів Михайла Грушевського?

«У програмі братчиків вперше викристалізовується український національний міф на протигау імперському російському і польському міфам. Братчики поширювали ідеї українського слов'янофільства і федералізму, запалюючи ними наступні покоління. Не випадково М. Грушевський називав Кирило-Мефодіївське братство “лабораторією української суспільної думки”».

Із: Гирич І. Наддніпрянські внутрішні фронтири в «довгому XIX столітті»

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що називають українським питанням?
2. Якою була політика російської влади щодо українських земель?
3. Коли й де виникло Кирило-Мефодіївське братство? Хто були його засновники? Що братчики ставили за мету своєї діяльності?
4. Якою була доля членів організації?
5. Які ідеї братчиків (наприклад, Слов'янська Федерація, ліквідація кріпацтва) були нездійсненними, а які мали потенціал для втілення? Чи могли вони досягти своїх цілей у тогочасних умовах Російської імперії? Чому?
6. Наскільки ідея «слов'янської спільноти» відповідала інтересам української нації? Чи були у братчиків чіткі уявлення про незалежну українську державу, чи лише про автономію в межах ширшого об'єднання?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Проаналізуй документ і дай відповіді на такі запитання:
 - Яку основну проблему обговорює граф Орлов?
 - Які причини він вбачає для занепокоєння (назви хоча б дві). Як цей документ ілюструє ставлення російської влади до українського національного відродження середини XIX ст.?

«Уряд <...> не може допустити <...> і думок українофілів про відновлення народності їхньої батьківщини, бо це поведе малоросіян, а за ними й інші підвладні народи до бажання існувати самостійно.

Для запобігання шкоді належить бути обережними щодо Малоросії. Там від молодих українофілів, подібних Шевченку та Кулішу, ідеї про окреме існування поширюються навіть серед людей більш поважних, ніж самі українофіли, але суворі заходи зроблять для них ще дорожчими заборонені думки і можуть

малоросіян, досі покірних, поставити в роздратований проти нашого уряду стан».

Із пропозицій графа Олексія Орлова російському імператору щодо українського питання після ліквідації Кирило-Мефодіївського братства

2. Виконай завдання 7.1, 7.3–7.7 до § 7 в е-додатку.

§ 8

Польський і російський соціальні та політичні визвольні рухи в першій половині XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Покажіть на карті 3 в е-додатку райони проявів національного руху на Наддніпрянщині. Які причини їх виникнення? Які прояви соціальних рухів, позначені на карті, вам не відомі?

1. Яким було сприйняття нації та націоналізму в XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Чому народи без державності (українці, поляки, чехи) тяжіли до етнічного розуміння нації, а народи із власними державами (французи, американці) — до політичного?

У XIX ст. у Європі та на українських землях відбувалися значні зміни у сприйнятті понять «нація» й «націоналізм». На тлі політичних змін, революцій та боротьби народів за незалежність люди дедалі більше почали замислюватися над приналежністю до національної спільноти. В історичній науці виділяють два основні підходи до визначення поняття «нація» — етнічний та політичний.

Етнічна нація — це спільність людей, об'єднана походженням, мовою, культурою, звичаями та релігією.

Політична нація — це спільність громадян, які об'єднуються навколо певних політичних цінностей, ідеалів свободи, рівності, відданості своїй державі незалежно від етнічного чи релігійного походження.

ДОСЛІДІТЬ

У чому сутність двох підходів до поняття «нація» і як вони проявлялись у XIX ст.?

ДВА ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ НАЦІЇ У XIX СТ.

ЕТНІЧНА НАЦІЯ		ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ
	Лінії порівняння	
Спільне походження, мова, культура, традиції, релігія	Основа єдності	Спільні цінності, закони, лояльність до держави
Українці, поляки, чехи та інші слов'янські народи, які не мали державності	Приклади	Франція (після Великої французької революції) До складу політичної нації входили всі громадяни, якщо вони поділяли спільні цінності та закони США Належність до національної спільноти визначалася передусім громадянством та прихильністю до ідеалів свободи й рівності
Збиранці фольклору, історики, письменники	Ключові діячі	Політичні лідери, реформатори, революціонери
Пошуки політичних шляхів/ідеалів, збереження культурної самобутності	Головна мета	Досягнення демократії, свободи, рівності громадян перед законом

Українці обох імперій ще не усвідомлювали себе окремою нацією. Селяни ототожнювали себе з релігійною громадою або місцевістю. Водночас серед освічених верств зароджувався національний рух: діячі Кирило-Мефодіївського братства підкреслювали українську самобутність і водночас мріяли про демократичну федерацію слов'янських народів.

Поширення національних ідей у XIX ст. заклало основу для майбутніх кардинальних змін у Європі. Етнічне розуміння нації надихнуло багато народів на боротьбу за незалежність, а політичне — на створення демократичних держав із рівними правами для всіх громадян. Для українських земель це означало поступове формування власної національної свідомості.

2. Хто такі масони і як вони діяли в Україні

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом параграфа визначте, у чому полягає сутність масонського руху. Чи можна вважати його проявом національного відродження?

У першій половині XIX ст. на українських землях поширювалися антикріпосницькі та антимо-нархічні настрої, які перепліталися з місцевими автономістськими прагненнями. Це й стало джерелом формування таємних товариств та організацій. Найвідомішим серед них було **масонство**. Воно бере початок у добу середньовіччя. Його перші паростки — цехова організація, корпорація каменярів-будівельників — праобраз пізніших масонських організацій — «майстерень». Масонські ложі існують і сьогодні.

Масони — члени таємного братства (від фр. *franc-maçonnerie*, тобто «вільне каменярство»), які об'єднуються для самовдосконалення, взаємодопомоги і благодійності.

Масонська ложа — базова масонська організація. Кожен масон належить до певної масонської ложі.

ДОСЛІДІТЬ

Знайдіть на карті 3 в е-додатку міста, де були масонські ложі, та визначте, засновуючись на інформації з джерела, регіональні особливості масонського руху з урахуванням польського та російського впливів.

«Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. “майстерні” вже функціонували в ряді українських міст: Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуці, Полтаві, Немирові, Дубно, Львові, Самборі тощо. <...> Якщо розвиток масонського руху в Галичині та на Правобережжі <...> зазнав переважно польських впливів, то на Лівобережжі й Слобожанщині <...> він був значною мірою зорієнтований на Росію. <...> масонські ідеї панували головами і душами багатьох дітей козацької старшини <...> Українське масонство брало активну участь у виробленні ідеї визволення слов'янських народів від національних та політичних утисків, їх об'єднання в загальнослов'янську федерацію під егідою України».

Із: Крижановська О. Таємні організації: масонський рух в Україні

3. Якими були цілі та діяльність декабристських організацій в Україні

ПОМІРКУЙТЕ

Як розгортався декабристський рух на українських землях? Який вплив, на вашу думку, мали декабристи на формування суспільної думки на Наддніпрянщині?

Після війн із Наполеоном російські офіцери познайомилися з європейськими ідеями, що посилювало ліберальні й революційні настрої. У гвардії виникли масонські ложі та таємні товариства, діяльність яких завершилася повстанням декабристів у 1825 р., що вимагали обмеження самодержавства, скасування кріпацтва та свобод.

У 1821 р. в Тульчині на Поділлі постало Південне товариство на чолі з Павлом Пестелем, з осередками в Кам'янці та Василькові. Південне товариство розгорнуло діяльність серед офіцерів, які раніше брали участь у війнах у Західній Європі. У 1823 р. в Новограді-Волинському виникла ще одна таємна організація — Товариство об'єднаних слов'ян.

До таємних товариств входило чимало нащадків старшої української шляхти й козацької старшини, серед них — брати Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, нащадки роду гетьмана Данила Апостола. Однак, як і масонські ложі, нова хвиля опозиційного руху лишалася байдужою до політичного майбутнього України. Керівники руху бачили країну лише як частину «оновленої» імперії.

14 грудня 1825 р. на Сенатській площі в Петербурзі Північне товариство підняло повстання, яке придушили того ж дня. А 31 грудня Чернігівський полк під проводом Південного товариства розпочав виступ на Київщині. Його підтримали 19 офіцерів і майже 1000 солдатів. Сергій Муравйов-Апостол склав «Православний катехізис» із закликком повалити самодержавство, знищити кріпацтво та встановити демократичний лад. Проте приєднати інші військові частини повсталим не вдалося, і вже 3 січня їх було розбито. Усіх офіцерів — учасників заклоту, крім п'яťох, яких стратили, було заслано до Сибіру.

Декабристський рух мав насамперед проросійський характер. Декабристи не порушували питань самостійності чи автономності України, не підтримували української мови, народної культури, значна частина його діячів навіть не вирізняла українців як окремий народ.

Приклад організованої змови, виступу проти самодержавства й за ліквідацію кріпацтва стимулював пошук справедливості, соціальної рівності, а ідеї свободи стали вагомим моральним поштовхом для наступних поколінь — як в імперії загалом, так і на українських землях. У перспективі декабристський рух підготував ґрунт для подальшої появи нових організацій (зокрема, Кирило-Мефодіївського братства) та для розвитку українського визвольного руху.

ДОСЛІДІТЬ

1. Порівняйте програмові положення «Руської Правди» Пестеля, Конституції Муравйова та Товариства об'єднаних слов'ян. Визначте, яким бачили майбутнє Росії члени кожного товариства. Підтвердьте або спростуйте думку авторів та авторок підручника, що значна частина діячів навіть не вирізняла українців як окремий народ.

Із програмного документа «Руська правда» Південного товариства Павла Пестеля

«...не може далі в Росії існувати дозвіл одній людині мати і називати іншу своїм кріпаком. Рабство має бути рішуче знищено, і дворянство має неодмінно відмовитися від мізерної переваги володіти іншими людьми. <...> усі люди в державі становлять один стан — громадянський <...> усі стани зливаються в один загальний стан — російських громадян <...> різні народи і племена, які населяють Росію, мають утворювати тільки один народ <...> і в одну загальну масу злити, щоб жителі Російської держави всі були росіянами.

<...> постановляється корінним законом Російської держави, що будь-яка думка про федеративний устрій відкидається цілком як найзгубніший злочин і найбільше зло. Уникати належить усього того, що безпосередньо чи опосередковано, прямо чи непрямо, відкрито чи таємно до такого устрою держави вести б могло».

Основні положення Конституції Микити Муравйова — програмного документа Північного товариства

«У Росії скасовується кріпацтво і самодержавство.

Росія перетворюється на федеративну державу, поділену на 13 штатів, у якій проголошується конституційна монархія.

На території України утворюються 2 штати — 2 держави: Українська зі столицею у Харкові, Чорноморська зі столицею у Києві.

Частина українських земель входить до складу інших держав.

Влада в цих державах належить урядовим зборам, обраним на основі майнового цензу».

Про програмні засади Товариства об'єднаних слов'ян (із «Записок» декабриста Івана Горбачевського)

«Товариство мало головною метою звільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення існуючої між деякими з них національної ненависті та об'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз. Передбачалося з точністю визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління, створити конгрес для управління справами союзу...»

2. Перейдіть в **е**-додаток і виконайте завдання 8.1 до § 8. Поміркуйте, чому декабристи повідомили владу про Таємне малоросійське товариство. Чому правоохоронні органи імперії цікавилися діяльністю Василя Лукашевича?

4. Як розгорталось польське повстання 1830–1831 рр. Які були його наслідки для українських земель

ПОМІРКУЙТЕ

Чому і як виник та розвинувся польський визвольний рух? Чому українське населення не підтримало польського повстання?

Після повстання декабристів у польському середовищі почали швидко посилюватись антимонархічні настрої, що охопили не лише етнічні польські землі, а й Правобережну Україну. Значна частина сполонізованої шляхти мріяла про відродження Речі Посполитої. Саме тому в першій третині XIX ст. Правобережна Україна перетворилася на центр активного польського руху. Тут створювали цілу мережу шкіл, де молодь виховували в дусі польського націоналізму, успішно функціонував Кременецький ліцей, а серед його випускників сформувалася відома «українська школа» в польській літературі. Ідеологія цього культурного руху ґрунтувалася на ідеї Речі Посполитої як союзу трьох братніх народів — польського, литовського й українського.

Однак ці зусилля майже не позначилися на настроях місцевого українського селянства, яке здебільшого залишалося закріпаченим ще з часів Польської держави. Через це селяни Правобережжя залишалися байдужими до боротьби поляків із російським самодержавством і не долучилися до польського визвольного руху.

Після розгрому Наполеона більша частина польських земель опинилася під російською владою у статусі Королівства Польського. Та проголошені конституційні права й обіцянки власного сейму царський намісник у Варшаві відкрито ігнорував, придушував патріотичні організації і вводив сувору цензуру. Ці обмеження та несправедливість дедалі більше обурювали польських патріотів і підштовхували їх до опору.

ДОСЛІДІТЬ

Які особливості подій наприкінці 1830 – на початку 1831 рр. окреслюють історики? Що стало приводом до повстання? Які території воно охопило? Знайдіть їх на карті 3 в **е**-додатку.

«Приводом до виступу стали чутки про відправку царем польського війська на придушення революційного руху у Франції. 29 листопада 1830 р. у Варшаві почалося повстання. Його учас-

ники напали на палац царського намісника й казарми російських військ. Вони захопили міський арсенал і озброїли мешканців столиці. Варшава опинилася в руках повстанців <...>. Згодом повстання охопило землі Королівства Польського та поширилось на Правобережну Україну, Литву й Білорусь. У січні 1831 р. у Варшаві пройшла <...> демонстрація, яка примусила сейм проголосити усунення Миколи I з польського престолу. У ці дні з'явилося звернене до гноблених Російською імперією народів гасло “За нашу і вашу свободу!”».

*Із: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі.
Від найдавніших часів до наших днів*

Повстанці сподівалися на єдність українців, білорусів, литовців і росіян у боротьбі проти імперії. На Правобережжі вони зверталися до землевласників із проханням пообіцяти селянам землю, щоб заручитися їхньою підтримкою, але більшість польської шляхти відмовилася. Польські загони, сформовані переважно зі шляхтичів, зіткнулися з ворожістю українських селян, чим скористалася царська влада. У травні 1831 р. командувач російських військ на Правобережжі закликав селян вступати до новостворених козацьких загонів, обіцяючи відновлення козацтва. Селян заохочували також арештовувати опозиційних поміщиків, обіцяючи полегшення утисків, що сприяло придушенню польського руху.

Спочатку повстанські сили на Волині, Житомирщині, Поділлі та Київщині мали кілька успіхів, але згодом, як і повстанці в самій Польщі, зазнали поразки.

Репресивна політика Російської імперії після придушення польського повстання 1830–1831 рр.

Наказ Миколи I «підкорити всі західні землі стандартам великоруських губерній у всіх сферах життя»

- Польську шляхту позбавлено всіх станових прав і привілеїв.
- Понад 340 тисяч безземельних шляхтичів виключено з родовідних книг і перейменовано на селян або міщан.
- Скасовано Конституцію Королівства Польського й більшість ознак автономії польських земель

Масштабна насильницька русифікація на Правобережжі

- Російська мова стала єдиною офіційною мовою судочинства й польських шкіл на Правобережжі.
- Кам'янецький ліцей було ліквідовано, його бібліотеку (50 тис. томів) та більшість викладачів перевели до Київського університету (заснований у 1834 р.), який мав поширювати російську культуру на колишніх польських землях Західної Росії

Після розгрому повстання козацькі загони було переформовано на регулярні російські полки, частину яких відправили на Кавказ.

Поразка й репресії не зламали польських патріотів — центр їхньої діяльності перемістився в еміграцію, де боротьба за національне відродження продовжилася.

ДОСЛІДІТЬ

Про що, на вашу думку, свідчить героїчна діяльність під час повстання таких постатей, як Емілія Плятер?

Ян Розен. Емілія Плятер на чолі повсталих у 1830–1831 рр. 1850 р.

Емілія Плятер — польська графиня й капітан Війська Польського, очільниця загону повстанців, символ жіночої відваги, яку часто називають польською Жанною д'Арк.

5. Які особливості мали соціальні рухи на Наддніпрянщині в першій половині XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Чому і як розгорталися селянські рухи у 20–30-ті роки XIX ст.?

Донедавна поширеною була інформація про 20 років збройної боротьби селян під проводом Устима Кармелюка (Кармалюка) на Поділлі. Зокрема, про те, що ватажка заарештовували, ув'язнювали, вислали в кайданах до Сибіру, били шпіцрутенами, але Кармелюк щоразу звільнявся і знову очолював селянські загони. Край буремним подіям у 1835 р. поклала смерть Устима Кармелюка (його було вбито).

Однак історик Василь Дячок стверджує, що архівні документи свідчать, навпаки, про злочинну діяльність Устима Карманюка (таким було справжнє прізвище діяча, на думку вченого).

Але поступова героїзація образу задовільняла багатьох, насамперед російську царську владу, яка подавала його як борця проти Римсько-католицької церкви і польського панства. Її підхопила тодішня інтелігенція, вимальовуючи романтичний образ у художніх творах — для творчості потрібен був колоритний герой. Так нав'язали народу певний ідеальний образ, який не мав нічого спільного з реальністю.

ДОСЛІДІТЬ

Чому історики та історикині й досі по-різному оцінюють діяльність Кармелюка? Прочитайте матеріали до завдання 8.2 до § 8 в **е**-додатку та визначте, думка кого з авторів є більш аргументованою.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Хто такі масони і як вони діяли в Україні?
2. Які були основні події руху декабристів?
3. Які цілі переслідували учасники польського повстання 1830–1831 рр.?
4. Які соціальні верстви українського населення й чому брали участь у заворушеннях, виступах і повстаннях у першій половині XIX ст.?
5. Як і чому в Україні поширився російський декабристський рух?
6. Який вплив на Україну мало польське повстання 1830–1831 рр.?
7. У чому полягали особливості соціального протесту у 20–30-х роках XIX ст.?
8. Визнач основні розбіжності в цілях українського, російського й польського рухів на території України.

АЩЕТИМОЖЕШ

1. Проведи дослідження і з'ясуй, чому на сучасних купюрах різних країн є масонські символи, наприклад «всевидяче око».

2. Виконай завдання 8.3–8.7 до § 8 в **е**-додатку.
3. Візьми участь в історичному проєкті 1, завдання до якого знайдеш в **е**-додатку.

Розділ 2

Українські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 9

Соціальне та економічне життя населення західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Відомо, що у першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях, що перебували під владою Австрійської імперії, відбулося понад 15 великих протестних виступів селян. Як ви гадаєте, що могло змусити селян удатися до протестів та виступів? Які ще питання щодо цього факту ви хотіли б дослідити під час уроку?

1. Якими були адміністративно-територіальний устрій та управління західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте основні риси адміністративно-територіального устрою та управління західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії.

Після поділів Польщі Галичина й Буковина відійшли до Австрії, а Закарпаття залишалося в Угорщині. Австрійська імперія була багатонаціональною абсолютною монархією Габсбургів; українські землі входили до різних адміністративних одиниць.

Адміністративна й поліцейсько-судова влада на Галичині належала великим землевласникам та їхнім управителям. У представницькому органі краю керувала польська шляхта, хоча вона й не становила більшості населення. Головні зусилля адміністрації на Галичині було спрямовано на збір державних податків. Із Галичини до центрального бюджету надходила майже п'ята частина всіх доходів, і за їх обсягом провінція поступалася лише Угорщині та Чехії.

Податкова система була суворою. Ухилення від сплати податків карали штрафами. Основний податковий тягар лягав на селянство, і, попри деякі обмеження для шляхетських маєтків, більшість українців

у містах та селах щороку відчувала тиск державних і місцевих податків.

До першорядних обов'язків населення перед державою належала військова служба, яка тривала 10–14 років. Австрійську армію формували на засаді примусової мобілізації, від якої було звільнено вищі верстви суспільства. У цій армії постійно перебувало майже 80 тис. галичан, переважно селян, тоді як шляхта служила добровільно й лише на офіцерських посадах. Суттєві відмінності в управлінні існували на Закарпатті, що входило до складу Угорського королівства. Закарпаття було поділено на чотири комітати (жупи), у яких уся адміністративна, фінансова, судова та військова влада належала адміністраторам із великих угорських землевласників.

Буковина була біднішим і менш розвиненим краєм, ніж Галичина. Тут не існувало гострого польсько-українського протистояння, а влада зосереджувалася переважно в руках румунських бояр, які контролювали значні землі та селян. Більшість українського населення залишалася залежною від цих великих землевласників, тому політичний і культурний розвиток краю відбувався повільніше.

У 70–80-х роках XVIII ст., за правління імператриці Марії-Терезії та її сина Йосифа II, в Австрійській імперії було здійснено **реформи**. Вони базувалися на ідеях освіченого абсолютизму й мали на меті посилення державної централізації та зміцнення імперії.

ДОСЛІДІТЬ

1. Проаналізуйте фрагмент праці канадсько-американського історика українського походження Ореста Субтельного. Як він оцінює реформи Марії-Терезії та Йосифа II?

«За всіх своїх вражаючих масштабів реформи Йосифа II в дійсності більше свідчили про те, чого він прагнув, ніж про те, чого він фактично досягнув. У Галичині, як і в інших частинах імперії, багато реформ наштовхнулося на нездоланні перешкоди. <...> За всієї своєї обмеженості й неповноти реформи Йосифа II й Марії-Терезії все ж поліпшили умови життя західних українців — одного з найбільш пригноблених народів імперії, вплинувши не лише на їхнє матеріальне буття, а й на погляди та настрої».

Із: Субтельний О. Україна. Історія

2. Опрацюйте подану таблицю реформ і зробить висновки.

Аграрна реформа

Часткове скасування кріпацтва:

- Обмеження панщини до 30 днів на рік, звільнення селян від особистої залежності від пана.
- Заборона тілесних покарань.
- Укладено «інвентарі», до яких вносили розміри повинностей та податків селян.
- У 1789 р. скасовано панщину, але після смерті Йосифа II відновлено

Релігійна реформа

- Церква підпорядкована державі.
- Римсько-католицьку та Греко-католицьку церкви було визнано рівноправними.
- Визнано рівноправ'я євреїв.
- Православна церква не була визнана на рівні з іншими церквами

Освітня реформа

- Запроваджено обов'язкову початкову освіту рідною мовою навчання.
- У Відні відкрито Генеральну греко-католицьку семінарію.
- У 1784 р. засновано Львівський університет, при якому відкрито Руський інститут з українською мовою навчання, що діяв до 1809 р.

Попри прогресивність реформ Йосифа II, становище селян майже не покращилося. Більшість землі й далі належала дідичам, села потерпали від малоземелля, примітивного господарювання й частих неврожайів.

Однак порівняно із сусідньою Росією Австрія мала м'якшу систему управління, за якої контроль над суспільством, свавілля поліцейських органів частково обмежували законністю, а опонентів влада намагалася не стільки карати, скільки використовувати у своїх інтересах, налаштовуючи різні народи один проти одного.

2. Які були особливості соціального та етнічного складу населення

ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягали особливості етносоціальної структури західноукраїнських земель?

Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття займали приблизно 15% усієї української етнічної території. Королівство Галичини та Володимирії входило до числа найбільших провінцій Австрійської імперії.

За даними перепису 1786 р. у цьому краї проживало 2,7 млн людей, а до 1849 р. населення майже подвоїлося й сягнуло 4,9 млн. За віросповіданням більшість українців була греко-католиками. Українці жили здебільшого у східній частині цієї провінції. Між польськими та українськими землями була умовна межа — річка Сян.

ДОСЛІДІТЬ

1. Про які особливості етнічного складу населення західноукраїнських земель свідчать ілюстрації?

Реконструкції українського вбрання Зінаїди Васиної з книги «Український літопис вбрання». 2006 р.

1 — Селяни з Тернопільщини XIX ст.

2 — Селяни з Буковини XIX ст.

3 — Селяни зі Східної Галичини XIX ст.

4 — Селяни із Закарпаття XIX ст.

2. Що спільного, а що відмінного було в етнічному й соціальному складі населення різних територій?

СХІДНА ГАЛИЧИНА

- Українці — 71 %, 40–45 % селян — кріпаки, обтяжені різними повинностями.
- Поляки (шляхта) — привілейований прошарок, який повністю контролював керівні посади) — 20 %.
- Євреї — майже 10% (купці, ремісники, лихварі).
- Інші етноси — 5 %

БУКОВИНА

- Українці — 69 %, (переважно селяни).
- Румуни — 26 %.
- Інші етноси (німці (бояри-землевласники), євреї, вірмени, роми), ремісники, торговці, купці, орендарі — 5 %

ЗАКАРПАТТЯ

- Українці — 80,5 % (переважно селяни).
- Угорці — 12 %.
- Інші етноси (румуні (землевласники, урядники), євреї, словаки, німці (дрібні торговці, ремісники, купці, колоністи, орендарі)) — 7 %

Переважна більшість українців жила в селах, тоді як поляки та євреї були зосереджені головню в містах і містечках.

До середини XIX ст. на західноукраїнських землях дві третини селян не мали мінімуму землі, щоб прогодувати свої сім'ї.

Середня тривалість життя не перевищувала 30–40 років, а рівень народжуваності протягом десятиріч поступався рівню смертності.

З розвитком товарно-грошових відносин серед селян посилилася майнова нерівність і почала виділятися нечисленна заможна верхівка, яка користувалася працею наймитів із числа сільської бідноти.

На Буковині австрійська влада провадила переселенську програму, надаючи новоприбулим звільнення від податків протягом 30 років. Це призвело до посилення заселення краю румунами, німцями та поляками. За віросповіданням буковинські українці були переважно православними.

Закарпаття традиційно було багатонаціональним краєм. У 1848 р. серед мешканців регіону домінували українці — 235 тис. осіб. Вони вирізнялися серед інших жителів своєю мовою та приналежністю до греко-католицької віри. Українська інтелігенція Північної Буковини та Закарпаття була малочисельною.

3. Яким був стан економіки західноукраїнських земель

ПОМІРКУЙТЕ

Чи можна вважати, що економіка західноукраїнських земель у першій половині XIX ст. розвивалася?

Кріпацтво гальмувало розвиток і сільського господарства, і промисловості західноукраїнських земель. Колоніальна політика Австрійської імперії зводила економіку краю до ринку збуту та джерела сировини й дешевої праці. У середині XIX ст. промислове виробництво на душу населення тут було в п'ять разів нижчим, ніж у чеських і німецьких землях. Мануфактури, що охоплювали лише до 2% населення, діяли в маєтках великих землевласників і часто спиралися на кріпацьку працю.

У 20–30-х роках XIX ст. поміщики й купці розвивали підприємництво: тваринництво, перероблення, гірництво, соляну, лісову й тютюнову промисловість та торгівлю худобою з Австрією й Німеччиною.

Найбільшим ремісничим і торговим центром був Львів, населення якого зросло з майже 39 тис. у 1795 р. до 62,3 тис. у 1841 р., і за цим показником він посідав четверте місце в імперії. Поряд зі Львовом розвивалися Броди, Тернопіль, Станіславів, Чернівці, Ужгород і Мукачево, де зосереджувалися торгівля, ремесла та управлінські установи. Броди стали головним транзитним містом і центром міжнародної торгівлі регіону. Міське населення, незважаючи на повільний економічний розвиток, зростало, а система міського самоврядування зберігалася й навіть розширювалася під впливом австрійських реформ.

Однак загалом Галичина, Буковина і Закарпаття залишалися найвідсталішими провінціями Австрії.

4. Чому і в яких формах відбувалися соціальні протести населення

ПОМІРКУЙТЕ

Що об'єднувало протестні рухи в різних частинах західноукраїнських земель?

Перша половина XIX ст. характеризувалася значною кількістю селянських протестів, які розгорталися на західноукраїнських землях.

ПРИЧИНИ СЕЛЯНСЬКИХ ВИСТУПІВ

- Реакційна політика уряду щодо селянства, високі податки.
- Безземелля, малоземелля, розорення селянських господарств.
- Тяжка, виснажлива праця.
- Жахливі побутові умови.
- Свавільля поміщиків та беззаконня.
- Низькі врожаї та часті неврожаї.
- Голод та епідемії.

Соціальні протести відбувалися в різних формах: втеча, відмова від сплати податків, невиконання повинностей, ухиляння від панщини, вирубування панських лісів і потрава посівів, підпали садиб, гуралень, ухиляння від рекрутчини.

Серед найбільш радикальних форм протесту були розправи з поміщиками і збройні виступи. Так, на Прикарпатті нового розмаху набув традиційний рух **опришків**. Понад 10 років також діяв загін опришків, який очолював **Мирон Штолук**. Лише за допомогою значної військової сили владі вдалося розгромити повстанців, а Штолук стратити.

У 1831 р. на Закарпатті спалахнули «холерні бунти», приводом до яких стали обмеження пересування у зв'язку з епідемією холери в краї. Проте при цьому селяни виступали проти системи земельних відносин.

Бунти придушили, але влада пішла на незначні поступки: у 1836 р. скасувала частину повинностей, дозволила викуп і перехід селян від одного пана до іншого за умови сплати податків і боргів. Було також обмежено права поміщиків у справі переслідування селян і скасовано тілесні покарання. У 1838 р. виступи спалахнули й на Буковині. Їх було придушено військом. Однак у **1843–1844 рр.** значного розмаху тут набуло нове повстання, яке очолив **Лук'ян Кобилиця**. Під його керівництвом мешканці 22 буковинських сіл оголосили ліси й пасовиська своєю власністю, вигнали поміщиків та представників влади і встановили самоуправління. Щоб угамувати повсталих, влада направила війська. Фізичного покарання зазнали 238 селян, кожного десятого, зокрема й Кобилицю, було заарештовано.

ДОСЛІДИТЬ

1. Прочитайте характеристику Лук'яна Кобилиці Івана Франка. Чи підтверджує її ілюстрація Якова Очеретька?

«<...> “Коли <...> арештували Кобилицю <...> пани домагалися від комісарів, щоб Кобилицю прилюдно <...> покарати киями, надіючися, що се осоромлення підкопле його популярність серед народу. Комісари <...> веліли привести Кобилицю. Але коли він увійшов до канцелярії, то хоч і був зв'язаний, але <...> його постава і його спокійні та розумні відповіді зробили таке враження, що комісари не важилися диктувати йому таку соромну кару”.

Яків Очеретько. Виступ Лук'яна Кобилиці. 50-ті роки XX ст.

<...> Кобилиця в течію загальної розмови зрідка вкидав свої два-три слова, але ті слова все свідчили про його розум, енергію та скуплену думку. І загалом уся постава Кобилиці свідчила про щось незвичайне: він подобав іноді на пророка, говорив уривано та загадково».

Із: Франко І. Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини в першій половині XIX ст.

2. Розгляньте схему. Що спільного було в селянських виступах на Галичині, Буковині та Закарпатті? Які висновки можна зробити із цих фактів?

ГАЛИЧИНА	БУКОВИНА	ЗАКАРПАТТЯ
1817–1822 рр. виступи селян	1819–1825 рр. виступ під проводом М. Штолюка	1810–1815 рр., 1831 р. «холерні бунти»
1824–1826 рр. виступи селян	1838 р. виступи селян	
1838 р. виступи селян	1843–1844 рр. повстання на чолі з Л. Кобилицею	
1846–1848 рр. антикріпосницькі виступи селян		

Протягом першої половини XIX ст. на західноукраїнських землях відбулося понад 15 селянських заворушень, більшість із яких припинилася лише після втручання каральних загонів. Проте, незважаючи на поразку селян, ця боротьба розхитувала кріпосницьку систему.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Схарактеризуй особливості адміністративно-територіального устрою окремих регіонів західноукраїнських земель.
2. Яким був етнічний і соціальний склад населення західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.?
3. Що було характерним для економіки західноукраїнських земель першої половини XIX ст.?
4. Які були найбільші виступи селянства на західноукраїнських землях?
5. Назви позитивні й негативні зміни в житті населення західноукраїнського регіону наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.
6. Що було спільного в політиці Російської та Австрійської імперій щодо українців? А чим вона відрізнялася?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Поміркуй, що втратили й що отримали західні українці, опинившись під владою австрійських Габсбургів. Які завдання їм потрібно було вирішувати в нових умовах?
2. Виконай завдання 9.1–9.5 до § 9 в е-додатку.

§ 10–11

Початок українського національного руху в Австрійській імперії

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Прочитайте уривок із праці тогочасного діяча українського руху. Яка головна думка автора? Чому він наголошує на єдності русинів (українців)? Назвіть 2–3 виклики для українців в Австрійській та Російській імперіях?

«Русини — головний народ Східної Галичини <...> Русини є слов'янського походження <...>

Від середини Галичини геть за Дон аж до Кавказу, від Тиси, Карпат і Чорного моря до Литви знайдеш ту саму мову, ті самі народні вірування, ті самі звичаї і обряди <...>, отже, один і той самий народ, лише під різними іменами (русинів, червонорусів, малоросів, козаків). У своїй народній мові свою батьківщину вони називають Руссю, а себе — русинами. <...>

Несправедливо русинів у Галичині під назвою поляків, а тих, що живуть над Дніпром, під назвою великоросів або, як їх називають по-руськи, московитів зараховують [до цих націй]. Бо <...> ця нація має свої особливі прикмети в мові і характері...»

Із: Шашкевич М. Русини

1. Хто такі «будителі» Закарпаття

ПОМІРКУЙТЕ

Кого називали «будителями» Закарпаття? У чому сутність цього руху?

Невідомий художник.
Андрій Бачинський.
1859 р.

У Закарпатській Україні національне відродження розгорталося під впливом так званого **будительства** (від слова «пробудження»). Рушійною силою цього процесу була церковна інтелігенція, яка перебувала під впливом ідей просвітництва та романтизму. Щоправда, на теренах Закарпаття перетиналися культурні й політичні впливи Росії та Угорщини, що зумовило специфічні регіональні риси українського національного руху у краї.

Перше покоління «будителів» Закарпаття і Галичини вийшло із середовища греко-католицького духовенства. Центром їхньої діяльності стала Мукачівська греко-католицька єпархія. Такої ролі вона набула в роки діяльності єпископа

Андрія Бачинського (1732–1809). Він уважав, що гарантією існування народу є збереження й розвиток його рідної мови.

Бачинському належала ідея запровадження обов'язкового навчання дітей від 6 до 14 років. Тож єпископ сприяв відкриттю народних шкіл, підготовленню вчителів та підтримці здібної молоді.

ДОСЛІДІТЬ

У чому, на думку Андрія Бачинського, полягає суспільна роль рідної мови і писемності? Чи погоджуєтеся ви з такою думкою? Чому?

«Історичний досвід, численні приклади свідчать, що для зміцнення будь-якої народності і нації немає підойми міцнішої та тривкішої, аніж збереження питомої батьківської та материнської мови, писемності та віри. <...> Як тільки який-небудь народ починає соромитися і цуратися рідної мови, писемності та релігії, а відтак і зовсім їх забувати, одразу ж починають відбуватися незворотні зміни із цим народом <...> “адже із їхньою втратою загубимо найнадійнішого друга і союзника нашого народу і нації”».

Із єпископського послання до священників А. Бачинського.

Цит. за: Данилюк Д. А. Бачинський (1732–1809) — перший просвітитель Закарпаття

Поет, видавець, каноник Пряшівської єпархії, депутат сейму **Олександр Духнович (1803–1865)** присвятив своє життя відродженню культури й мови свого народу. Завдяки його зусиллям було засновано школи в понад

70 селах. Згодом Духнович почав організовувати недільні школи, сільські бібліотеки, читацькі гуртки в селах, театральні гуртки, пропагував садівництво, бджолярство, упровадження дрібних ремесел. У 1850 р. він написав перший підручник для дітей «Книжица читальная для начинающих» — буквар, який допомагав малечі вчитися читати й писати українською.

А у 1851 р. Духнович видав друком молитовник «Хліб душі», бо Закарпаття до того часу не мало молитовника.

Невідомий художник.
Михайло Поп-Лучкай.
Зображення з книги
«Грамматика слов'яно-
руська». 1830 р.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розкажіть про ідеї та діяльність Олександра Духновича, спираючись на ілюстрації та уривки з поезії.
2. Яку роль відіграли «будителі» Закарпаття у формуванні національної ідентичності та свідомості регіону і чому їхні зусилля важливі для сучасного суспільства?

Невідомий художник.
Олександр Духнович. До 1865 р.

- 1 — Перший український буквар народною мовою 1847 р., виданий Олександром Духновичем раніше за букварі Тараса Шевченка й Пантелеймона Куліша
- 2 — «Народная педагогія» — перший посібник для вчителів народних шкіл не тільки Закарпаття, а й усієї Західної України
- 3 — *Михайло Белень*. Пам'ятник Олександру Духновичу в Ужгороді. 1998 р.

Присяга

Я русин бил, есмь і буду,
Я родився русином,
Чесний мій рід не забуду,
Останусь его сином; <...>

Великий мій рід і головний
Миру єсть современный,
Духом і силою славний,
Всім народам приемний <...>

Олександр Духнович

2. Яку роль відіграла діяльність греко-католицького духовенства в розгортанні українського національного руху на Галичині

ПОМІРКУЙТЕ

Схарактеризуйте особливості й початок українського національного відродження на Галичині.

У першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях почало пробуджуватися національне життя. Умови, у яких тут відбувалося українське націотворення, були складнішими, ніж у підросійській Україні. Крім імперської влади, українці потерпали від утисків поляків, румунів та угорців, яким належала місцева влада. За час перебування у складі різних держав західні українці втратили власну національну еліту, й переважну більшість їх становило селянство. Не було тут і української шляхти, а роль чинника національного руху виконувала Греко-католицька церква. Нечисленна українська інтелігенція складалася зі священників або їхніх дітей, що здобули освіту.

ДОСЛІДІТЬ

Чому, на думку Ореста Субтельного, саме греко-католицьке духовенство очолило національне відродження? Як ви гадаєте, чому православне духовенство Наддніпрянщини не відіграло подібної ролі?

«Говорити про західноукраїнську інтелігенцію початку XIX ст. — значить говорити про духовенство. І справді, оскільки духовенство було єдиною соціальною групою, що могла користуватися перевагами вищої освіти в Австрійській імперії, вища освіта в Західній Україні практично стала синонімом освіти богословської. Зв'язане з масами спільною вірою, духовенство користувалося в середовищі своїх сільських парафіян великим впливом і владою. <...> шляхта нерідко примушувала священників працювати у своїх маєтках. Це дало, до речі, позитивні результати, оскільки українське духовенство встановило з селянством тісніші особисті та культурні зв'язки...»

Із: Субтельний О. Україна. Історія

Імператорські реформи наприкінці XVIII ст. частково поліпшили становище українців і створили умови для національного життя. Центром першої хвилі українського відродження на Східній Галичині став Перемишль — осередок греко-католицької єпархії з великою бібліотекою, семінарією та гуртом освічених священників (Іван Могильницький, Йосип Левицький, Іван Снігурський, Йосип Лозинський).

Єпископ Михайло Левицький сприяв розвитку освіти: за його доби засновано 383 парафіяльні школи. Іван Могильницький — священник, просвітителі і один із перших організаторів української шкільної освіти — ініціював створення Товариства галицьких греко-католицьких священників, яке поширювало освіту. Як директор дяко-вчительського інституту (з 1817 р.) він закликав відкривати українські школи; за час його діяльності в Перемишльській єпархії створено 410 народних шкіл і видано 5 підручників.

У праці «Відомості про руську мову» Могильницький доводив, що вона є окремою слов'янською мовою, і пропонував поєднати народну мову із церковнослов'янською для вироблення літературної норми. У 1837–1850 рр. вийшло 43 українські книги, з яких 40 написали священники. Діяльність просвітителів викликала опір польських кіл, які вимагали заборонити навчання «руською». Австрійська влада обрала компроміс: греко- й римокатолики отримали право навчати дітей рідною мовою; у мішаних школах викладали двомовно, а релігію — окремо для кожної конфесії.

Алоїзій Рейхан.
Митрополит Михайло
Левицький. XIX ст.

Невідомий художник.
Іван Могильницький.
XIX ст.

3. У чому значення «Руської трійці»

ПОМІРКУЙТЕ

Якою була діяльність об'єднання «Руська трійця»?

У 30–40-х роках XIX ст. центром національного руху став Львів, де діяло громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця». Його в 1833 р. заснували **Маркіян Шашкевич**, **Іван Вагилевич** та **Яків Головацький** — на той час студенти Львівського університету й одночасно вихованці греко-католицької духовної семінарії, у стінах якої й утворився гурток.

Маркіян Шашкевич здобув визнання серед студентів семінарії. Під час навчання у Львівській духовній семінарії мав змогу в бібліотеці ознайомитися з творами як західнослов'янських «будителів», так і українських діячів із Наддніпрянського краю.

Із часом він сам почав творити літературні твори українською мовою.

Іван Труш. Маркіян
Шашкевич. 1910 р.

ДОСЛІДІТЬ

Як Яків Головацький описує створення гуртка? Хто були його учасники?

«Ми постійно <...> втрюх говорили, тлумачили, сперечалися, читали, критикували, міркували про літературу, народність, історію, політику і майже завжди говорили по-руськи, так що колеги називали нас в насмішку «руська Тройця» <...> Шашкевич, сміливіший з усіх нас на всякий подвиг, згуртував співчуваючих нашим ідеям. Ми домовилися, що кожний, хто вступає в наш гурток, повинен подати руку і заявити чесним словом, що він обіцяє все життя діяти на користь народу і відродження руської народної словесності. В семінарії пішли чутки про руський народ, про його освіту за допомогою народної мови. Рух між молодим поколінням був сильний».

Зі спогадів Я. Головацького

Навколо Шашкевича поступово сформувалося близько двадцяти однодумців. Представники цього гурту працювали над створенням літературної мови на основі русинської народної мови.

Мету своєї діяльності учасники гуртка вбачали також у тому, щоб запровадити українську мову в усі сфери життя. Важливою подією в цьому став виступ Маркіяна Шашкевича на урочистостях з нагоди дня народження імператора Франца I у 1836 р. Аби довести, що українською можна проголошувати філософські та релігійні ідеї, він уперше в історії Східної Галичини проголосив промову в музеї семінарії перед представниками духовної влади й гостями рідною мовою. Раніше такі промови готували латиною, німецькою чи польською мовами. Складовою промови Шашкевича був українськомовний вірш «Голос галичан», який мав значний резонанс серед його сучасників як своєрідне проголошення українства.

ДОСЛІДІТЬ

Якого розголосу і чому, на думку авторів цитованих джерел, набув виступ Шашкевича?

«Від виступу М. Шашкевича вся семінарія була в восхищенні і руський дух піднявся на 100 %».

Зі спогадів Я. Головацького

«Ода “Голос галичан”, надрукована лише в 250 примірниках, зазвеніла в серцях руських як позовна. Розхоплена як невидана новість та й сама собою гарна і цікава, ходила вона з рук до рук».

Зі спогадів М. Устияновича

ДОСЛІДІТЬ

Як і чому, на думку авторів поданих висловлювань, поява альманаху вплинула на український національний рух на Галичині?

«“Русалка Дністровая”» була свого часу явищем наскрізь революційним...»

Іван Франко

«Ми вже маємо достатньо клопоту з одним народом (поляками), а ці божевільні тут хочуть відродити давно мертвий і похований русинський народ».

Начальник поліції Львова після виходу «Русалки Дністрової»

«І хоча “Русалка Дністровая” не мала політичної програми, в ній простежувалася ідея соборної України».

Ігор Чорновол

Титульна сторінка «Русалки Дністрової»

Видання «Русалки Дністрової» стало своєрідним підсумком діяльності «Руської трійці». Через переслідування австрійської влади гурток розпався, хоча його учасники продовжували просвітницьку діяльність. Завдяки їм протягом 30–40-х років XIX ст. український національний рух на Галичині зробив значний крок уперед.

ДОСЛІДІТЬ

Про що свідчать сучасні пам'ятники «Руській трійці»? Чи потрібні вони, на вашу думку? Чому?

1 — *Володимир Довбенюк*. Пам'ятник діячам «Руської трійці» в Івано-Франківську. 2013 р.

2 — *Микола Посікіра*. Дошка на стіні Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника. 1987 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Яку діяльність провадили «будителі» Закарпаття?
2. Знайди на карті 3 в е-додатку центри розгортання українського національного руху на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.
3. Які основні віхи діяльності «Руської трійці»?
4. Якими фактами можна підтвердити провідну роль Греко-католицької церкви в українському національному русі на Закарпатті та Галичині?
5. Чому, на твою думку, діячів українського руху на Закарпатті називали «будителями»?
6. Порівняй події першого етапу українського національного відродження на західноукраїнських землях та Наддніпрянській Україні.

АЩЕТИМОЖЕШ

1. У невеличкому есе обґрунтуй за методом PRES свою думку щодо запитання: «У діяльності “Руської трійці” брало участь обмежене коло людей. Чи варто надавати їй такого значення?»
2. Виконай завдання 10–11.1–10–11.7 до § 10–11 в е-додатку.

§ 12

Револьюційні події 1848–1849 рр.
на західноукраїнських землях

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Як ви вважаєте, чи могла революція 1848–1849 рр. пройти повз українців, залишивши їх лише спостерігачами? Свою думку аргументуйте й перевірте, працюючи з підручником.

1. Якими подіями розпочалася революція
в Австрійській імперії

ПОМІРКУЙТЕ

Які події в історії XIX ст. називають «Весною народів»? Як вони відобразилися на західноукраїнських землях?

На початку 1848 р. в деяких європейських країнах почалися революції — незалежні народи вимагали демократії, рівноправності всіх станів, а політично залежні прагнули відродження власної державності. Відтак цей період революцій отримав назву «Весна народів».

У лютому 1848 р. вибухнула революція у Франції, яка швидко поширилася на інші європейські держави. Не залишилась осторонь і Австрійська імперія. Уже в березні 1848 р. було проголошено першу австрійську конституцію, яка передбачала надання громадянам свободи слова, друку, зборів, скликання парламенту.

На українських землях — на Галичині, Буковині та Закарпатті — революційні виступи розпочалися багатолюдними вуличними демонстраціями. У Львові вони відбулися у березні 1848 р., коли понад 12 тис. жителів міста підписали петицію австрійському імператору Фердинанду I Габсбургу — першу на Галичині програму політичних перетворень. Тоді ж велика маніфестація під гаслами підтримки конституції відбулася в Чернівцях.

Під час «Весни народів» центром українського національного руху стала Східна Галичина. Змагання українців за свої права під час подій 1848 р. очолювало греко-католицьке духовенство, хоча воно водночас було досить консервативним та підтримувало Габсбургів.

Під час революції 1848 р. українці мали розв'язати два ключові завдання: ліквідувати обтяжливі феодальні повинності селян та врегулювати міжнаціональні відносини з поляками в умовах формування власної національної ідентичності.

2. Яку діяльність провадила Головна Руська Рада

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть і запишіть план до повідомлення «Діяльність Головної Руської Ради» за матеріалом цього підпараграфа та підготуйте розповідь за ним.

У квітні 1848 р. група греко-католицьких священників звернулася з петицією до уряду з проханням надати Галичині окреме управління та дозвіл обіймати вищі державні посади, зрівняти їх у правах з римсько-католицьким духовенством, надати право на освіту в нижчих і середніх закладах українською мовою.

2 травня 1848 р. представники демократичних кіл українства, зокрема світської інтелігенції та греко-католицького духовенства, сформували у Львові **Головну Руську Раду**, що стала першою українською політичною організацією. Її поява заперечувала претензії поляків виступати від імені всього населення Галичини.

Головна Руська Рада взяла на себе роль представника українського населення Галичини перед центральним урядом протягом 1848–1851 рр. Вона складалася із 30 депутатів — представників світської інтелігенції й духовенства. Очолив її єпископ **Григорій Яхимович**. У першому номері друкованого органу Головної Руської Ради газети «**Зоря Галицька**» за 10 травня 1848 р. містилася відозва до галицьких русинів.

Невідомий художник.

Григорій Яхимович,
митрополит Галицький
та архієпископ Львівський,
предстоятель Української
греко-католицької церкви

ДОСЛІДІТЬ

На основі уривка з відозви та ілюстрацій визначте, чиїм органом стала Головна Руска Рада. Як відбувалася її діяльність? Які завдання вона перед собою ставила?

«Браття!

<...> Ми, русини галицькі, належимо до великого українського народу, що одною мовою говорить <...> зібралися й працюватимемо у такий спосіб: А. Першим нашим завданням буде зберегти віру й поставити наш обряд і права наших священників і Церкви нарівні з правами інших обрядів. Б. Розвивати нашу національність у всіх напрямках: удосконаленням нашої мови заведенням її у школах вищих і нижчих, видаванням часописів, поширенням корисних книжок в українській мові та прагненням завести нашу мову в усіх публічних установах тощо. В. Будемо берегти наші конституційні права, пізнавати проблеми нашого народу й шукати способів на поправу його життя на конституційному шляху...»

Із першої відозви Головної Руської Ради від 10 травня 1848 р.

1 — Фрагмент першої сторінки першого номера газети «Зоря Галицька». 1848 р.

2 — Едуард Блотніцький. Перше засідання Головної Руської Ради у Львові. Травень 1848 р.

Серед галицьких українців вимоги Ради здобули підтримку, склалися структура й утворилися місцеві органи Головної Руської Ради: 50 місцевих і 13 регіональних філій.

2. Головна Руска Рада поновила українську символіку. Який прапор було вибрано і чому?

Прапор Галичини, затверджений
Головною Руською Радою

Поміrkований характер вимог Головної Руської Ради влаштовував австрійців, які сподівалися використовувати Раду як протизагу польським впливам.

У травні 1848 р. у Празі було оприлюднено відозву, що закликала представників слов'янських народів Австрії на всеслов'янський з'їзд до Праги. Головна Руська Рада також висунула для участі в ньому своїх представників. Характерно, що запрошення підготовчого комітету з'їзду було надіслано й до Києва.

У червні 1848 р. розпочав свою роботу Слов'янський з'їзд. На нього прибули представники слов'янських народів не лише з Австрії, а й з Італії та Німеччини.

ДОСЛІДІТЬ

У чому, на вашу думку, полягає сутність і значення українсько-польської угоди, досягнутої на з'їзді?

«З'їзд почався 2 червня <...>

З'їзд поділився на секції; одну з них створили українці й поляки. Українці висунули тезу поділу Галичини на польську й українську, але проти того виступили поляки <...> Остаточно вдалося дійти до вироблення компромісної петиції. В ній домагалися поляки й українці автономії для Галичини, урівноправнення обох краєвих мов, спільної національної гвардії з відзнаками обох національностей та окремих народних і середніх шкіл».

Із: Голубець М. Полум'яний 1848 рік. Картини й епізоди

Пам'ятна картка учасників Слов'янського з'їзду у Празі. 1848 р.

У підсумкових документах з'їзду проголосили повну рівноправність національностей і перетворення Австрії на федерацію під егідою династії Габсбургів та укладення союзу слов'янських народів, засудили гноблення слов'ян в Угорщині, Пруссії, Сілезії, Османській імперії.

Завдяки зусиллям Головної Руської Ради в липні 1848 р. було засновано **Галицько-Руську матицю** — товариство, яке проголосило, що «буде друкувати й продавати народові за найменшу ціну <...> книги для утвердження віри, грамоти, техніки, господарства й педагогіки». Завдяки внескам засновників вона швидко почала друк у Львові. До середини 80-х років XIX ст. Матиця випустила понад 80 видань — переважно загальноосвітні книжки, посібники з ремесел,

сільського господарства, педагогіки та шкільні підручники, серед яких і «Читанка» Маркіяна Шашкевича. По суті це була предтеча майбутньої «Просвіти».

У жовтні 1848 р. у Львові відбувся **Собор руських учених**, у якому взяло участь майже 100 діячів. Він ухвалив, що українська літературна мова має спиратися на народну, а письмом повинна бути кирилиця. Тоді ж розпочалося будівництво Народного дому, а в 1849 р. у Львівському університеті з'явилася кафедра української мови й літератури.

Головна Руська Рада вимагала поділу Галичини за етнічним принципом і автономії для її української частини разом із Закарпаттям. Вона намагалася створити українські збройні формування — міську гвардію, селянську самооборону та батальйон руських гірських стрільців. Українські ініціативи зустрічали опір польських організацій і недовіру австрійської влади, яка робила мовно-культурні поступки, але стримувала політичну активність українців.

А восени 1848 р. в імперії Габсбургів знову активізувався революційний рух. Його центром стала Угорщина, яка, проголосивши свою незалежність, фактично взяла курс на відокремлення від імперії. 6 жовтня 1848 р. у Відні також спалахнуло повстання на підтримку угорських революціонерів. Звістки про жовтневі бої у столиці імперії спричинили зростання напруженості й у Львові. Підготовку до повстання тут розпочали діячі польської Центральної Ради Народової. Однак Головна Руська Рада відмовилася від спільних дій із поляками.

Коли **1 листопада 1848 р.** австрійські війська зайняли усі найважливіші пункти Львова і під час чергової сутички відкрили вогонь, спалахнуло повстання. До польських повстанців долучилися радикально налаштовані студенти-русини та міщани й почали зводити барикади. Однак австрійським військам вдалося придушити повстання.

ДОСЛІДІТЬ

Які факти наводить у статті Іван Франко? Про що вони свідчать?

«Бомбардування було страшним нещастям для Львова. Згоріли ратуш разом із судовою реєстратурою та частиною бухгалтерії, далі театр із редутовим залом, будинок головної школи <...> університет з <...> бібліотекою з 40 000 томів книжок і рукописів <...> Страту в людях обчислила секція санітарна Львівського магістрату на 55 осіб убитих або таких, що померли від ран, і 75 ранених».

Із: Франко І. Задушні дні у Львові 1848 р.

У місті було заборонено всі зібрання й політичні товариства, періодичні видання, до того ж сотні повстанців піддали репресіям. У січні 1849 р. воєнний стан поширився на всю Галичину.

Придушення Львівського та Віденського повстань стало свідченням переходу до повернення старих порядків. Головна Руська Рада припинила свою діяльність. Губернатор Галичини передав управління краєм полякам, які заступили німців на вищих посадах цивільної служби. Однак про відновлення польської державності чи автономії у складі імперії вже не йшлося.

ДОСЛІДІТЬ

Знайдіть на карті 3 в е-додатку місця основних подій революції 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях і назвіть їх у хронологічній послідовності.

3. Як діяли українці в Австрійському парламенті

ПОМІРКУЙТЕ

Яким було представництво українців у парламенті? Які питання вони намагалися вирішувати?

Вибори до **рейхстагу** (нижньої палати нового Австрійського парламенту) на Галичині та Буковині відбулися в червні 1848 р. Для більшості русинів вони були справою новою та незрозумілою. Польська шляхта, намагаючись не допустити українських представників до рейхстагу, вдавалася до погроз, фальсифікації бюлетенів тощо. Чимало зусиль докладали також, просуваючи своїх кандидатів, австрійські чиновники. Відтак підсумки їх були незадовільними для українців.

ДОСЛІДІТЬ

На основі схеми зробіть висновок, яким було представництво українців у парламенті. Чому?

Незважаючи на брак досвіду, незнання німецької мови (якою проводили засідання), презирство з боку заможних австрійських парламентарів, селянські депутати гідно представляли інтереси українців. Наприклад, справжньою сенсацією у роботі рейхстагу стала перша в історії парламентська промова українця, з якою виступив селянин Іван Капушак.

ДОСЛІДІТЬ

Один із сучасників цієї події згадував, що жодна промова щодо скасування панщини «не викликала такого могутнього враження, як ці слова галицького селянина». Як ви гадаєте чому?

«Високий Сейме! — говорив Капушак ламаною, але зрозумілою німецькою мовою. <...> Дідичі мали по закону домагатися від нас панщини. Але чи вони вдоволялися тим, що їм давав закон? Ні, і ще раз ні...

Кажуть, що дідич поводився з підданими ласкаво. Гірка була ця «ласка». Бо коли селянин напрацювався цілий тиждень, то в неділю чи свято <...> його заковували в кайдани й замикали в стайні, аби він у понеділок не спізнився до роботи. <...> Батоги й канчуки, що обкручувалися довкола наших тіл спрацьованих, хай їм будуть пам'яткою по нас, хай це буде їм наше відшкодування!»

Цит. за: Голубець М. Полум'яний 1848 рік. Картини й епізоди

Гострі суперечки викликало внесення на розгляд рейхстагу русинськими депутатами питання адміністративного поділу Галичини. Поляки рішуче виступили проти цього, наголошуючи, що українці — це «штучна нація». Підтримали українців лише чехи: «Поважайте національні прагнення цього народу, <...> досі переслідуваного як поляками, так і росіянами, й покликаного до самостійного існування». Парламентські дискусії із цього питання тривали кілька місяців. Урешті було досягнуто компромісного рішення, за яким Галичину належало поділити на два створені за етнічним принципом самоуправні округи. Проте реалізовано ці плани так і не було.

Обмежений характер аграрної реформи спричинив подальше зростання зубожіння селянства. Поглиблення суперечностей між селянством і дідичами викликало хвилю заворушень на Східній Галичині, Закарпатті та Буковині.

Організаторами селянських протестів стали обрані від цих округ депутати рейхстагу. На вимогу селян вони влаштовували збори, де звітували про свою боротьбу за їхні права. Популярним серед селян був ватажок гуцульських бунтів 1843–1844 рр., депутат рейхстагу Лук'ян Кобилиця. Він підтримав повстання селян 1849 р. і був виключений із депутатів парламенту. У травні 1849 р. австрійські війська придушили повстання. Лише у квітні 1850 р. ватажка бунтівників схопили. Після тривалого слідства, що супроводжувалося тортурами, він тяжко захворів і наприкінці жовтня 1851 р. помер.

ДОСЛІДІТЬ

Як джерело характеризує ставлення простого народу та панів до Лук'яна Кобилиці? Чому пам'ять про нього залишилася жити в народних піснях та переказах?

«Обрали гуцули Кобилицю послом до Відня. Він їздив за цісарською правдою та привіз розчарування. “Не в цісаря, — говорив, — а у власних руках наша правда, мужицька доля”. Ватажок мусив податися в ліс. Через Василя Берлама передавав листи до сейму, що після скасування панщини пани по-старому збиткуються над людьми. Листів було багато, але ніхто жодної уваги не звертав. Цісарський уряд був наче німий... Застукали-таки пани Кобилицю. Арештували, кинули до тюрми, тішилися. Та, oprіч смерті, нічого не домоглися. Мученицькою смертю загинув Лук’ян Кобилиця. Загинув, та пам’ять про нього вічно живою лишилася в народі».

Невідомий художник.
Лук’ян Кобилиця.
30-ті роки XIX ст.

Уривок з народного переказу про Лук’яна Кобилицю

У період революційних подій XIX ст. західні українці вперше здобули визнання своєї національної належності. За короткий період «Весни народів» вони стали одним із тих народів, який мав найвагоміші здобутки у своєму національно-визвольному русі. Відчуття себе частиною єдиного українського народу додавало їм сил і наснаги в подальшій боротьбі за національне й соціальне визволення.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Як почалися події революції 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях?
2. Коли і як на західноукраїнських землях було ліквідовано залишки кріпосницьких відносин?
3. Які були основні заходи Головної Руської Ради?
4. Які події відбувалися на західноукраїнських землях на завершальному етапі революції?
5. Які факти свідчать про дієву участь українців у роботі загальноімперського рейхстагу?
6. Які факти підтверджують стихійне зростання національної свідомості українських селян у роки революції?
7. Які були результати та історичне значення революційних подій 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Створи сценарій короткого відео, яке ілюструє найбільші здобутки революції 1848–1849 рр.
2. Виконай завдання 12.3–12.7 до § 12 в е-додатку.
3. Візьми участь у дослідницькому проєкті 2, завдання до якого знайдеш в е-додатку.

Розділ 3

Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

§ 13

Повсякденне життя сільського і міського населення

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Працюючи в парах чи групах по троє-четверо, досліджуйте повсякденність українців. Порівнюйте результати роботи над джерелами з однокласниками та однокласницями. Формулюйте власні висновки після виконання завдань. Пам'ятайте про критичне мислення.

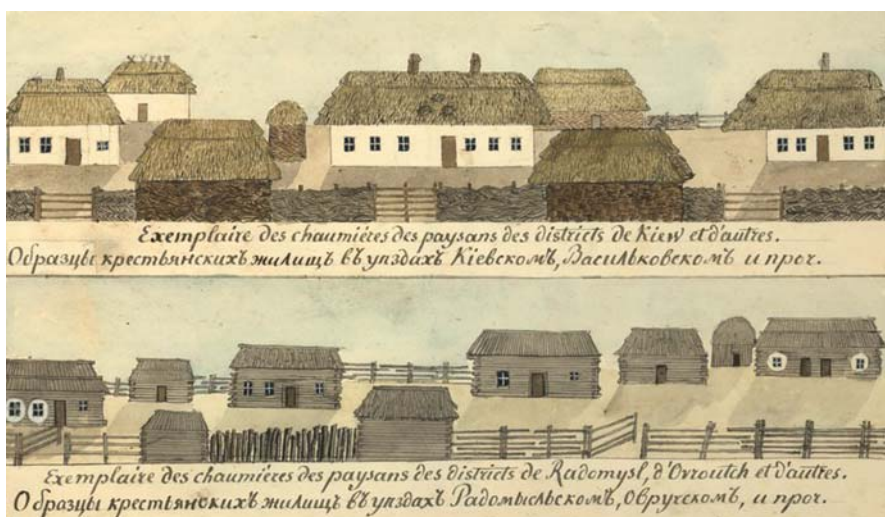
1. Якими були житло й побут селян

ДОСЛІДІТЬ

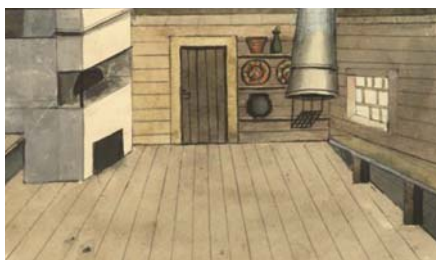
1. Прочитайте уривки із записів у рукописному ілюстрованому альбомі Домініка П'єра де ля Фліза, який із 20-х років XIX ст. був лікарем на Київщині, щодо житла селян. У службових поїздках він не лише надавав медичну допомогу, а й занотовував почуте й побачене, доповнюючи свої записи малюнками. Порівняйте розповідь де ля Фліза із дослідженнями німецького мандрівника, історика, географа, краєзнавця Йогана-Георга Коля та іншими джерелами. Якими за свідченнями документів були характерні риси селянського побуту?

«Селянські житла [на Київщині] скрізь збудовані з дерева, вони, як правило, теплі взимку. Їх зовнішнє й внутрішнє планування всюди майже однакове <...> хати вкриті соломною. У селах будинки невеликі, у них рідко буває більше однієї кімнати, перед якою є сіни, з другого боку від сіней комора без вікон. У кімнаті завжди є піч. Хати заможніших селян просторіші, кімнати не такі тісні, у них більше порядку й чистоти, часто вони побілені всередині і ззовні. Внутрішнє впорядкування хати майже скрізь однакове. В усіх помешканнях можна бачити в кутку кімнати напроти дверей грубо намальовані образи святих, прикрашені висушеними квітами та білими рушниками, вишитими червоними узорами. У їхніх помешканнях немає меблів, хіба що іноді шафа і декілька простих стільців».

Із: Де ля Фліз Д. П. Етнографічний опис селян Київської губернії

Домінік П'єр де ля Фліз. Зразки селянських жител. 1854 р.

Домінік П'єр де ля Фліз. Внутрішнє планування селянської хати. 1854 р.

Традиційне хатнє начиння. Експозиція Вінницького краєзнавчого музею

«Українці живуть у чисто утриманих хатах, що до тебе всміхаються. Вони не задовольняються тим, що кожного тижня їх миють, як це роблять голландці, але що два тижні їх білять. Тому їх хати виглядають білими, неначе свіжовибілене полотно.

Я був приємно здивований внутрішнім оздобленням хати <...> Надворі було дуже спекотно, а тут мило та прохолодно. Повітря було гарне, свіже, запашне. Земля була вкрита травою, а на стінах — зілля. Усе було чисте та чепурне. Я не можу щодо цього не хвалити українців, якщо порівнювати їх із поляками та москалями».

Із: Коль Й.Г. Подорож у Південну Росію: Україна, Малоросія

2. Як харчувалися й лікувалися селяни за свідченнями джерел? Що можна сказати про характер їхнього господарювання і рівень достатку? Чому спосіб життя основної частини українського населення був саме таким?

«Їжа селян майже однакова як улітку, так і взимку. Вони харчуються такими стравами: хліб житній, гречаний або ячмінний, зрідка пшеничний, за винятком свят і місцевостей, де пшениця родить. Борщ готують із салом або зі свининою, капустою, буряками, щавлем улітку та з іншими овочами. Зрідка селяни їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю, але лише на свято або в неділю. Вони споживають багато картоплі <...>, а також ячмінну, гречану, пшоняну кашу та галушки, які готують із житнього <...> або іншого борошна, яєць, молока. Горіхи, бобові, кукурудза, часник, цибуля, свіжі або солоні огірки також належать до їхнього раціону. Для їжі вони користуються <...> глиняним посудом. Ложки, якими вони користуються, виточені з дерева <...> і складені рядочком у шафі. <...>

Лікуватися вони воліли не у фахівців, а в знахарів. Вірили в “шептання” — коли старі жінки промовляли над хворим магічні слова. <...> Причиною епідемій уважали злого духа, який уночі ходить селами — у яке вікно загляне, там хтось і помре. Вірили, що завадити поширенню хвороби може осиковий хрест на в’їзді до села».

Із: Де ля Фліз Д. П. Етнографічний опис селян Київської губернії

«На початку XIX ст. лютували епідемії, в тому числі віспи, чуми. Значно гірше становище складалося серед селян і міської бідноти: значна кількість дітей в їхніх сім’ях були недорозвиненими, ставали каліками, горбатими, сліпими. Для таких дітей вихід був один — жебрацтво».

Із: Потоцький В., Семененко В. Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі

3. Які обставини життя українських селян засвідчують подані зображення? Доречіть 5–7 прикметників, доречних у розповіді про українське село в зазначений період. Обґрунтуйте свій вибір кожного слова.

1 — Іван Іжакевич.
Кріпаків міняють
на собак. 1952 р.
2 — Василь Штернберг.
Пастушок. 1838 р.

3 — Костянтин Трутовський. Бандурист. 1860 р.
4 — Костянтин Трутовський. Весільний викуп. 1881 р.

5 — Костянтин Трутовський. Білять полотна. 1874 р.
6 — Іван Іжакевич. Хресна хода. 1930 р.

2. Якими були склад, життя та побут мешканців міста

ДОСЛІДІТЬ

1. Порівняйте інформацію, надану українськими істориками, і визначте, яким був етнічний склад населення міст різних регіонів України. Які верстви становили більшість міського населення й чому?

«У XIX ст. на Півдні України у містах переважали росіяни, що створювало напругу між містом і селом. Зросійщені завдяки міграціям новопосталі міста різко відрізнялися від тих традиційних осередків міської культури, де ще жила пам'ять про магдебурзьке право. Нова міська верхівка, багатоетнічна за своїм походженням, формувалася за рахунок місцевого дворянства, купецтва, чиновництва, духовенства <...>. Царизмові доводилося рахуватися з тим, що в міру перетворення міст у центри тяжіння для “зайшлої” робочої сили <...> вони ставали джерелами протестних настроїв і нестабільності». *Із: Верменич Я. Південноукраїнські фронтири у XVIII–XIX ст.*

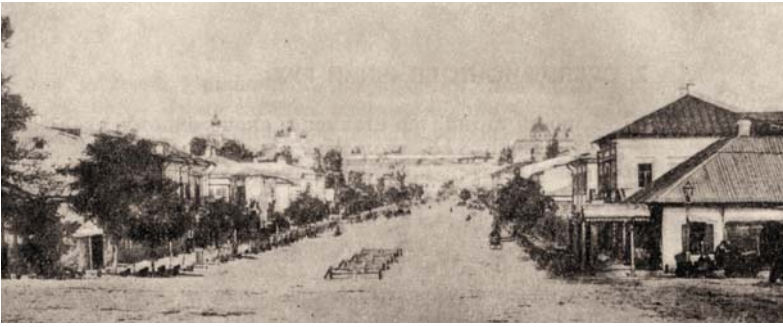
«У старих містах України домінувало неукраїнське населення. На Правобережній Україні в містах переважало єврейське населення. У таких містах, як Бердичів, воно доходило до половини чисельності мешканців. У Луцьку <...>, Житомирі було багато поляків. <...> Із заснуванням центру губернії в Києві польським стає і саме місто. Землевласники та інтелігенція Києва були або поляками, або <...> росіянами. Переважно польськими були Львів і провінційні галицькі міста. Нові міста Південної України мали строкате етнічне населення. В Одесі серед підприємців переважали греки, французи, вірмени, німці, євреї <...> Натомість такі міста, як Харків і Катеринослав, були <...> російсько-культурними, процес русифікації <...> міст сходу відбувався швидшими темпами, ніж у тих регіонах, де в господарстві переважала переробка сільгосппродукції. Єлисаветград, наприклад, зберіг свій сільський український характер».

Із: Гирич І. Наддніпрянські внутрішні фронтири в «довгому» XIX ст.

2. Розгляньте ілюстрації, подані далі та в галереї [е-додатка](#). Назвіть деталі, які свідчать, що на них зображено місто. Наведіть аргументи на підтримку чи спростування тези, що в цей період українське місто майже не відрізнялося від села. Назвіть риси тогочасного «обличчя» міста, скориставшись інформацією, наданою дослідницею Іванною Гуржій та істориком Володимиром Молчановим.

Євграф Крендовський. Площа провінційного міста. 50-ті роки XIX ст.

Хрещатик. Фото.
Середина XIX ст.

«...загальний благоустрій [Києва] на початку XIX ст. лишався вкрай незадовільним: улітку на вулицях здіймалася пилюка, а весною та восени в багатьох місцях утворювалося “бездонне” багно. <...> Частим явищем були пожежі. Одна з них у 1811 р. знищила майже весь Поділ і примусила організувати загони спеціальних охоронців — “ратників”, які мали стежити на перехресті вулиць і в разі потреби здійснювати відповідні заходи».

Із: Гуржій І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст.

«Ціна на будинки в центральних частинах як губернських, так і повітових міст Правобережної України завжди була високою, тим більше якщо вони являли собою новобудову, мали багато поверхів та значну площу <...> Дещо менш якісним і більш доступним за ціною було житло у київських ремісників. <...> у 1804 р. у київських ковалів: “Хата ставилася з круглого смолового дерева, крита ґонтом під залізним цвяхом, ділилася сіньми на дві частини, з одного боку — кімната з кахлевою грубкою, а з другого боку — кухня з піччю теж з білих кахель».

У кімнаті було троє вікон, що одчинялися, з білого скла, віконниці й двері були на залізних кріюччях із залізними засувами. За стару хату платили 100–150 руб.”».

*Із: Молчанов В. Житлове забезпечення населення
Правобережної України XIX – початку XX ст.*

«У 1808 р. за австрійським переписом населення в Тернополі* налічувалося 7093 мешканці. У 1809 р. споруджено двоповерхову будівлю магістрату, прокладали кам'яні хідники (тротуари). З початку XIX ст. місто поступово ставало осередком урбанізації у галицько-подільському регіоні. Міська культура з Європи проникала в побут і звички городян. Зокрема, поширився звичай уживання кави як товариського напою. На початку XIX ст. у місті з'явилися перші кав'ярні».

Із: Окаринський В. Тернопіль: місто, люди, історія

* Тогочасна назва міста Тернопіль.

3. Розгляньте зображення. Які спільні риси в одязі міщан і селян ви помітили? А чим він різнився?

- 1 — Пані з Полтави. Фото. 1850 р.
 2 — Ганна Барвінок. Фото. 1843 р.
 3 — *Василь Серебряков*. Григорій Галаган. 1843 р.
 4 — *Ян Левицький*. Міщани зі Львова. 1840 р.

4. Розгляньте зображення і прочитайте твердження українських істориків-дослідників. Які риси життя й побуту дворян та шляхти вони ілюструють?

- 1 — *Костянтин Трутовський*. Благодійниця. Середина XIX ст.
 2 — *Франц Ксаверій Герстенбергер*. Бал у редутовій залі. 1805 р.

«Під час “контрактів” двічі на тиждень у Контрактовому будинку давали бали, на які поляки приходили зазвичай у національних костюмах і танцювали мазурку в шапках. Що, як правило, привертало неабияку увагу присутніх росіян та українців. При цьому між останніми та гоноровими шляхтичами нерідко спалахували сутички, котрі інколи перетворювалися на довготривалі конфлікти і чвари з різними “відтінками” етнічної неприязні.

Водночас “контракти” вважалися “школою світськості”. На них привозили <...> панночок із метою видати їх заміж. Господарі балів і всіляких “вечорів” могли за бажанням кожен “дамочку” зустріти з букетом квітів <...>

Серед найпоширеніших розваг, у тому числі й купецтва, була гра в карти, у ході якої програвалися тисячі рублів і цілі маєтки. Деякі спеціально приїздили заради неї із надією збагатитися або ж отримати гостроту відчуттів. Один з учасників тих подій зазначив, що приїхати “на контракти” набагато простіше, ніж поїхати з них.

Зображення українців XIX ст., надруковані у Франції наприкінці XIX ст.

“Можна сказати, — наголошував він, — що Варшава танцювала, Краків молився, Львів закохувався, Вільно полювало, а старий Київ грав у карти і, через це, перед відродженням університету, забув, що він приречений Богом і людьми бути столицею всеслов’янства”.

Із: Гуржій І. Окремі аспекти повсякденного життя кийвських купців XIX ст.

3. Яким було становище жінки

ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на інформацію з поданих джерел, розкажіть про долю жінки в українській сім’ї. Чи різнилося становище жінок залежно від регіону та верстви, до якої вони належали? Як ви ставитеся до такого становища жінок? Чому обмеження прав жінок і виправдання домашнього насильства «традиціями» є порушенням прав людини?

Шлюб в Україні був різновидом договору, який укладали у XVIII–XIX ст. письмово, особливо коли йшлося про розділ землі. Нареченій батько видавав придане, або посаг. До нього входила скриня з постільню, одягом та білизною, інколи худоба, земля, гроші. Роль молодих часто була незначною, адже в договорі йшлося не про любов молодих, а про «поле», яке належало батькам. Звичаєве право обмежувало укладання нерівних шлюбів, насамперед між багатими та бідними. І багаті, і бідні неохоче віддавали дітей за нерівного. Загальним правилом було, що невістка йшла у сім’ю чоловіка. Але в нерівних шлюбах зустрічалося, коли бідний чоловік ішов у сім’ю жінки — на приймацтво.

За: Наулко В. та ін. Культура й побут населення України

Загальновизнаним головою родини переважно був чоловік. Саме його голос у важливих питаннях завжди був вирішальним, коли йшлося про продаж корови чи одруження дітей. Також чоловік зазвичай мав право застосовувати фізичну силу щодо інших членів родини, зокрема й до дружини. Водночас дружина найчастіше не могла сказати навіть образливого слова щодо чоловіка, бо так не було заведено.

Українська родина
із с. Тишківці, Галичина,
Австро-Угорська імперія
(нині — Івано-Франківська
область України). 1890 р.

У XIX ст. серед українок, які жили на українських теренах Російської імперії, письменних було лише 4 % (на противагу 11–12 % письменних чоловіків). Причина цьому — батьки не вважали за потрібне віддавати дівчат у науку. Дівчина шкільного віку була особливо потрібна в господарстві.

Згідно зі звичаєвим правом українців Карпат головою сім'ї вважали чоловіка, що виявлялося в його повноваженнях у сім'ї та громаді. На Гуцульщині вважали, що «в родині є ґазда паном усього, жінка мусить слухати його». На Бойківщині розповідали, що «жінка тоди була підчинена чоловікови. Мусіла ґазду питати, чи мож [кудись] піти».

*За: Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі
другої половини XIX – початку XX ст.*

«Участь у вихованні дітей шляхти брала й мати <...> саме мати була першим учителем дитини <...> знайомила з нормами суспільства. Мати доглядала за ними, якщо вони хворіли. Жіноча частина шляхти <...> були письменними, цікавились <...> навколишнім світом. Дівчинку готували до праці в хатньому господарстві, догляду за дітьми.<...> Змалку дівчат навчали віри, релігійних дій, благодійності. <...> їх навчали французької мови, галантних манер. Шляхтянки грали на гітарі, фортепіано, арфі, гуслах; багато хто з них вчився співу».

*Із: Потоцький В., Семененко В. Шляхта.
Честь та гонор: факти, міфи, коментарі*

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Обговоріть у загальному колі:

- 1) які відомості на уроці справили на вас найбільше враження;
- 2) про що хотілося б дізнатися більше.

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

Виконай завдання 13.1–13.5 до § 13 в е-додатку.

§ 14

Умови розвитку культури. Освіта й наука України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Які відомі вам історичні події наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. впливали на розвиток української культури? Складіть короткий «план уроку»: що, на ваш погляд, потрібно розглянути, щоб зрозуміти, як розвивалася культура й наука в цей історичний період. Потім порівняйте ваші прогнози з тим, що будемо вивчати.

1. Які були основні тенденції розвитку культури

ПОМІРКУЙТЕ

Чи можна стверджувати, що наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. склалися сприятливі умови для розвитку української культури?

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. відбувалося становлення **модерної української культури**.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте чинники й визначте, який вплив на розвиток культури (позитивний чи негативний) на українських землях здійснював кожен із них.

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

- Утвердження ринкових відносин, промисловий переворот та поширення наукових знань.
- Інтенсивне зростання міст і міського населення.
- Відсутність власної державності, національне гноблення та імперські кордони, що ігнорували українську етнічну територію.
- Спроби культурної асиміляції українців (російською, польською, німецькою, угорською, румунською) владою обох імперій.
- Поліетнічний склад населення, взаємовплив культур різних народів (польської, єврейської, румунської й інших).
- Зростання національної самосвідомості та намагання протидіяти русифікації, онімеченню, колонізації, мадяризації.
- Вплив передових західноєвропейських ідей.

Багато талановитих українців не мали змоги реалізувати себе вдома й вимушено виїжджали до імперських центрів, де їх зараховували до російської культури. Та більшість пам'ятала про своє походження й працювала на користь України, тому її здобутки за межами Батьківщини є частиною української культури.

Австрійська імперія також розглядала українські землі як відсталі провінції та цілеспрямовано зберігала їх другорядне становище. Унаслідок цього західноукраїнські культурні діячі, як і їхні брати-наддніпрянці, вимушені були шукати можливостей прояву своїх здібностей поза межами рідного краю.

2. Які типи навчальних закладів існували та які були особливості розвитку освіти

ПОМІРКУЙТЕ

Яку політику провадили російський та австрійський уряди в освіті? Як вона впливала на освіченість населення України?

Розвиток ринкових відносин та промислова революція на українських землях спричинили зростання потреби в освічених працівниках. Унаслідок цього поступово розширювалася мережа навчальних закладів, а кількість учнів збільшувалася. У першій половині XIX ст. до системи народної освіти входили парафіяльні школи, повітові училища, гімназії, ліцеї та університети.

Типи освітніх закладів	Особливості навчання
Інститути шляхетних дівчат для доньок дворян, згодом — для інших заможних верств	Починали навчатися у 8 років. Діяли в Харкові, Полтаві, Одесі, Керчі та Києві. Загальноосвітня підготовка, заняття з домогосподарства та етикету. При деяких інститутах функціонували педагогічні курси, після завершення яких учениці отримували диплом домашньої вчительки
Ліцеї	Рішельєвський в Одесі, Кременецький, Ніжинський. Рішельєвський ліцей — один із найкращих на Наддніпрянщині та загалом у Російській імперії. Готували майбутніх державних чиновників. Навчання відбувалося французькою та російською мовами
Професійні освітні установи	Перші установи було відкрито в Чернігові (ремісничі училища), Херсоні (фельдшерські школи, училища торговельного мореплавства), с. Пальчики Конотопського повіту (училище бджільництва), Кременці (училище землемірства)

ДОСЛІДІТЬ

1. Якою бачить урядову політику в освітній сфері Міністр народної освіти 1824–1828 рр. Олександр Шишков? Чому царський уряд так боявся освіченості українського народу?

«Наставляти землеробського сина в риторичі було б підготовкою його бути поганим і даремним або ще й шкідливим громадянином.

Але правила й настанови у християнських чеснотах, у добрій моральності потрібні кожному, не виводять нікого з призначеного йому долею місця й у всіх станах та випадках роблять його і поважним, і лагідним, і задоволеним, і благополучним».

Із висловлювань Міністра народної освіти О. Шишкова

2. Яке враження створює на вас школа, будівлю якої збережено й перенесено до музею «Пирогово»?

Школа із с. Лоташеве
Черкаської обл. XIX ст.
Музей «Пирогово». 2009 р.

3. Проаналізуйте наведені цифри. Зробіть висновки, як вплинуло імперське панування на освіту. (Для порівняння: на території семи полків Гетьманщини у 1740–1747 рр. було 866 шкіл.)

**Розвиток освіти на Наддніпрянщині
згідно з урядовими даними за 1856 р.**

Губернія	Кількість шкіл усіх типів (вищих, середніх, нижчих)	Кількість слухачів та учнів	Кількість учнів на 100 осіб населення
Волинська	76	3558	0,23
Подільська	143	4432	0,25
Київська	142	9114	0,50
Херсонська	168	8704	0,80
Катеринославська	161	9652	0,92
Таврійська	169	8867	1,34
Харківська	128	7227	0,45
Полтавська	160	7866	0,44
Чернігівська	173	8867	0,34

Великим здобутком у розвитку освіти на українських землях стало заснування університетів у Харкові та Києві.

У **1805 р.** завдяки ініціативі громадського діяча Василя Каразіна було відкрито **Харківський університет**, який став науковим та освітнім центром Слобожанщини. Він складався із чотирьох факультетів: словесних, лікарських і медичних, фізичних і математичних

та моральних і політичних наук. Кілька років навчальний заклад очолював відомий український письменник Петро Гулак-Артемовський. Згодом університет став одним із центрів патріотичної думки в регіоні.

Михайло Сажин. Вигляд Харківського університету на початку 40-х років XIX ст. з Ботанічного саду. Архітектором цієї будівлі у стилі класицизму був Вікентій Беретті

У липні 1834 р. відбулося урочисте відкриття **Київського університету Святого Володимира**. Спочатку він об'єднував історико-філологічний та фізико-математичний факультети, а з часом було створено юридичний і медичний. Першим його ректором став Михайло Максимович — історик, етнограф, філолог і ботанік.

Царська влада розглядала університет як інструмент русифікації Наддніпрянщини та спосіб послабити вплив польської культури. Ці наміри висловив тодішній міністр освіти Сергій Уваров, закликаючи викладачів «прищеплювати польському й полонізованому юнацтву Київщини та Західних губерній загальний дух російського народу».

ДОСЛІДІТЬ

Що мав на увазі попечитель Київського навчального округу в розпорядженні ректору Київського університету в 1834 р., коли згадував «батьківщину» і «вітчизну», і що саме його тут непокоїло? Чого й чому найбільше побоювалася царська влада?

«Беручи до уваги умови тутешнього краю, я вважаю за потрібне запропонувати Вашому Високородію доводити негайно до мого відома про такі обставини:

1. Якщо б у лекціях викладачів університету міг вкратися хибний напрям, що протидівав вірі, покірності властям і викликав любов до якоїсь батьківщини, відокремленої перекрученими думками від спільної улюбленої вітчизни, для цього я покладаю на вас таємний нагляд за викладанням університетських лекцій.
2. Якщо б на нарадах університетських присутствених місць міг закрестися дух непокори властям і протидія планам уряду.
3. Якщо б ви помітили особисті недозволені вчинки членів університету або зв'язки з людьми неблагонадійними чи підозрілими».

Із розпорядження попечителя Київського навчального округу ректору Київського університету

Проте Київський університет, як і Харківський, усе ж став центром українського руху, де утверджувалися гуманістичні ідеї. У 30–60-ті роки XIX ст. він був осередком польського національно-демократичного руху, а в 40-ві тут розгорнуло діяльність Кирило-Мефодіївське братство.

Зміни ж у системі освіти західноукраїнських земель відбулися в період реформ Марії-Терезії, коли було ухвалено закон про обов'язкову початкову освіту для дітей 5–12 років.

Загальноосвітні навчальні заклади на західноукраїнських землях поділялися на:

1) елементарні: у селах — парафіяльні однорічні, у селищах і містечках — тривіальні, або трикласні, школи. Навчання у них відбувалося рідною «материнською» мовою;

2) чотирикласні головні та нормальні школи, що діяли у великих містах;

3) гімназії з двома роками навчання, після закінчення яких випускники отримували змогу вступити до закладів вищої освіти.

У всіх навчальних закладах Австрійської імперії, окрім елементарних і тривіальних, навчання відбувалося німецькою мовою. Фінансування шкіл здійснювала не держава, а місцеве населення. А в 1805 р. австрійський уряд видав указ, яким усі початкові народні школи Галичини та Буковини було передано під контроль Римсько-католицької церкви. Це рішення призвело до загострення «боротьби за школу» між поляками та українцями, що тривала протягом першої половини XIX ст. Лише завдяки підтримці Греко-католицької церкви збереглися русинські початкові школи. Станом на 1847 р. на Галичині налічувалося 741 русинська і 459 русинсько-польських шкіл.

На Буковині румунська верхівка також не сприяла освіті українського селянства, проводячи політику румунізації. Повне підпорядкування системи шкільництва Римсько-католицькій церкві призвело до того, що навчання відбувалося румунською, німецькою та польською мовами.

Найкраща система народної початкової освіти діяла на Закарпатті завдяки греко-католицькому духовенству. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. церковні громади утримували майже 300 шкіл із навчанням рідною мовою. В інших навчальних закладах Закарпаття обов'язковим було вивчення угорської мови. Угорський уряд послідовно провадив мадяризацію регіону. Русинські початкові школи було ліквідовано за законом 1844 р., яким в усіх типах шкіл було затверджено угорську мову навчання.

Повну середню освіту забезпечували гімназії. У 40–50-х роках XIX ст. на Східній Галичині діяло 8 таких закладів, на Північній Буковині — 1, а на Закарпатті — 9.

1784 р. у Львові було засновано Йосифінський університет. Протягом 1805–1817 рр. у межах імперської освітньої реформи заклад було реорганізовано в ліцей, проте він зберігав університетські структури та повний обсяг викладання. Навчання в ньому відбувалося німецькою мовою.

Під впливом революції 1848–1849 рр. у ліцеї було відкрито кафедру української мови та літератури, що спричинило конфлікт між українською та польською спільнотами щодо мови викладання. Окрім університету, у Львові також діяли Реальна (торговельна) школа та Технічна академія.

На Закарпатті не існувало жодного закладу вищої освіти, а на Буковині Чернівецький ліцей готував переважно духовенство.

3. Що було характерним для розвитку науки

ПОМІРКУЙТЕ

Якою була роль відкритих на українських землях університетів у розвитку науки?

Відкриття Харківського і Київського університетів позитивно вплинуло на розвиток науки. Саме тут активно розвивалися такі галузі знань, як фізика, астрономія, хімія, геологія та медицина. Важливу роль у розвитку ботаніки, садівництва й агрономії відіграла дослідна робота в ботанічних садах, які було створено при університетах. Тут проводили дослідження рослин, їх акліматизацію та виводили нові сорти.

Видатні вчені того часу Михайло Максимович, Василь Каразін, Михайло Остроградський та інші уклалися значними науковими здобутками.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте відомості про видатних науковців. Схарактеризуйте їхній внесок у розвиток науки і ставлення влади до їхньої діяльності.

Герман Гедан.
Василь Каразін.
Гравюра. 1891 р.

Кілька фактів про людину

Василь Каразін (1773–1842) — учений, винахідник і громадський діяч із Харківщини. Завдяки йому було засновано Харківський університет та Філотехнічне товариство, що поширювало нові сільськогосподарські методи. Він створив Основ'янський акліматизаційний сад (нині — Краснокутський дендрологічний парк) та ініціював відкриття перших метеорологічних станцій у кількох містах, покращивши прогноз погоди. Каразін — автор майже 60 наукових праць з агрономії, хімії та сільськогосподарського машинобудування. Активно виступав за скасування кріпацтва та боротьбу з корупцією, що спричинило його арешт і ув'язнення у 1821 р. Попри перешкоди, пам'ять про нього живе — у 1999 р. Харківському університету було присвоєно його ім'я.

Михайло Максимович (1804–1873) — український історик, етнограф, фольклорист, природознавець і педагог. Народився на Черкащині, навчався в Московському університеті, де став професором. Був відомим фольклористом, видав збірки «Малоросійські пісні» (1827) та «Українські народні пісні» (1834). Після звільнення через тиск влади зосередився на науковій праці. Досліджував історію України, особливо козацьку добу, редагував і видавав історико-етнографічні альманахи.

Михайло Остроградський (1801–1862) — видатний математик і педагог, родом із козацько-старшинського роду Полтавщини. Освіту здобув у Харківському університеті, а в 1820 р. продовжив навчання в Парижі.

Ученому належить понад 100 наукових публікацій, переважно з аналітичної механіки. Він зробив вагомий внесок у математичну фізику, теоретичну механіку, математичний аналіз, теорію чисел, алгебру, теорію ймовірності.

Остроградського високо цінували сучасники — він був почесним членом багатьох академій наук і здобув славу генія ще за життя. Його ім'я стало символом наукової досконалості — молодим ученим бажали «стати Остроградським». У 2001 р. ЮНЕСКО включила його до переліку видатних математиків світу.

Тарас Шевченко.
Михайло
Максимович.
1859 р.

Олександр
Мюнстер.
Михайло
Остроградський.
1864–1869 рр.

4. Що відомо про діяльність культурно-освітніх товариств

ПОМІРКУЙТЕ

Чому діяльність культурно-освітніх товариств мала важливе значення в розвитку процесів національного відродження?

Національне відродження та розвиток науки посилили інтерес інтелігенції до різних галузей знань, народної культури та історичної пам'яті. Небайдужі ентузіасти об'єднувалися в культурні, освітні та наукові товариства, що сприяли поглибленому вивченню науки, мистецтва й технологій та їх популяризації. Влада не забороняла цього руху, адже він не загрожував державному устрою.

Товариство наук при Харківському університеті (1812–1829)

Розвиток природничих і гуманітарних наук

Одеське Товариство історії та старожитностей (1839–1922)

Вивчення історії, охорона пам'яток майже всього Півдня України

Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві (1835–1845)

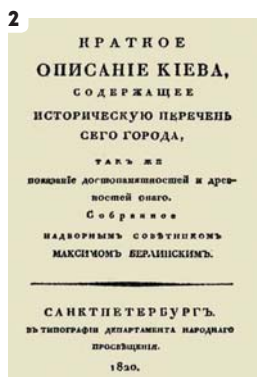
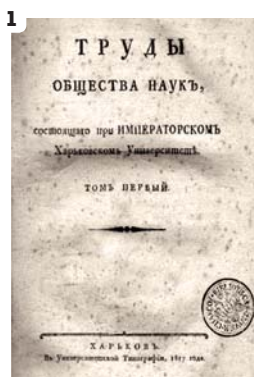
Організація археологічних, архівних досліджень. Перший у місті Музей київських старожитностей

Таємне товариство прихильників слов'янщини (1821–1826)

Створене польським студентством Львівського університету. Збагачення національної літератури, встановлення дружніх зв'язків між слов'янськими народами

Приватна бібліотека у Львові (1817)

Заснована Юзефом Максиміліаном Оссолінським, згодом — польське науково-дослідне товариство «Оссолінеум». Збереження книжок, рукописів, досліджень з історії та літератури

1 — Палітурка збірки «Праці Товариства наук». Харків. 1817 р.

2 — Титульний аркуш «Короткого опису Києва». 1820 р.

3 — Палітурка першого тому збірки документів, статей, ілюстрацій Одеського товариства історії та старожитностей. 1844 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. У яких умовах розвивалася українська культура наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.?
2. Які типи навчальних закладів складали систему освіти на українських землях?
3. Кого з видатних українських вчених того часу ти знаєш?
4. Які об'єднання називали культурно-освітніми товариствами? Наведи приклади.
5. У чому полягав становий та імперський характер освіти? Які наслідки це мало для українського населення?
6. Який із життєписів учених справив на тебе найбільше враження? Чому?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Підготуй коротку (4–5 слайдів) презентацію щодо одного з вимірів освіти і науки того часу.
2. Виконай завдання 14.1–14.5 до § 14 в е-додатку.

§ 15

Розвиток музики, театру, образотворчого мистецтва й архітектури наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Розгляньте зображення. Запишіть дві асоціації, які у вас виникли, і одне запитання щодо цього твору, на яке ви хотіли б отримати відповідь у підручнику. Презентуйте свої думки класу. Найбільш цікаві асоціації та запитання запишіть на дошці й поверніться до них наприкінці заняття.

Капітон Павлов. Діти будують картковий дім. 1837 р.

1. Які були особливості розвитку тогочасного музичного мистецтва

ПОМІРКУЙТЕ

Чому музичне мистецтво цього періоду було майже забуте в наступні роки, незважаючи на появу талановитих творів і видатних композиторів? Чому доля українських митців була нелегкою, а подекуди й драматичною?

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. чимало талановитої молоді з підросійської України реалізувало свої таланти в столиці Російської імперії. Прикладом може бути життєвий і творчий шлях українських композиторів Дмитра Бортнянського, Максима Березовського та Артемія Веделя.

Дмитро Бортнянський — композитор і співак — завдяки чудовому голосу потрапив до Петербурга. Освіту отримав в Італії, де високо оцінювали його талант. Був автором кількох опер, інструментальних композицій, духовної музики.

Згодом повернувся до Російської імперії, де очолив петербурзьку придворну капелу.

*Петро Борель.
Дмитро Бортнянський.
1864–1869 рр.*

Інна Коломієць. Пам'ятник
Максиму Березовському
в Глухові. 1995 р.

Михайло Грицюк. Умовний
скульптурний портрет
Артемія Веделя. 70-ті роки
XX ст.

Доля іншого видатного українського композитора **Максима Березовського** була трагічною. Так само, як і Бортнянський, він потрапив до Петербурга завдяки чудовому голосу. З відзнакою закінчив Болонську музичну академію. Проте після повернення до Російської імперії не міг реалізувати свого таланту. Постійні нестатки, неможливість знайти застосування своїм творчим силам спричинили нервову недугу та смерть у молодому віці.

Його творчий доробок існував переважно в рукописах. Видано було тільки поодинокі композиції, які, власне, й принесли йому світову славу. У 2002 р. зусиллями американського диригента Стівена Фокса в архівах Ватикану було знайдено твір Березовського «Симфонія до мажор», написаний у 1770–1772 рр. Цю композицію, як і більшість творів Березовського, уважали зниклою з XVIII ст. У Російській Федерації віднайдену симфонію одразу зарахували до свого культурного надбання, назвавши «першою російською симфонією».

Композитор, хоровий диригент, співак, скрипаль **Артемій Ведель** (справжнє прізвище — Ведельський) народився в Києві. Відомо, що він навчався в Києво-Могилянській

академії до 1787 р., де здобув гуманітарну й музичну освіту. Деякий час композитор жив і працював у Москві та водночас навчався у знаменитого італійського композитора Джузеппе Сарті, завдяки якому збагатив свою музичну ерудицію. Повернувшись до України, він керував хоровими капелами в Києві та Харкові.

Через утиски царизму (закривали хорові колективи, забороняли поширені в Україні канти й колядки) митець залишився без роботи. Опинившись у скруті, Ведель став послушником Києво-Печерської лаври. Але через деякий час він залишив її й пішов мандрувати селами Київської, Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній. Це було зважене рішення людини, яка вважала, що «Бог не в церкві, а в серці». Його було затримано й звинувачено у бродяжництві та складанні записів антимонархічного характеру. У подальшому Ведель зазнав переслідувань від царської влади та Православної церкви, його оголосили душевнохворим і помістили на дев'ять років до Кирилівської богаєвільні в Києві.

Творчий доробок Артемія Веделя становить майже 80 музичних творів, серед яких понад 20 духовних концертів, обробки українських народних пісень, композиції народних маршів.

ДОСЛІДИТЬ

Що спільного мають життєві і творчі шляхи Дмитра Бортнянського, Максима Березовського та Артемія Веделя? Чи можна вважати їхні біографії свідченням утисків української культури з боку російської влади?

У першій половині XIX ст. осередками музичної культури на українських територіях ще залишалися поміщицькі маєтки. Землевласники Василь Тарновський, Григорій Галаган та інші утримували симфонічні оркестри, оперні та балетні трупи, склад яких формували переважно з кріпаків.

У Києві, Харкові, Полтаві, Одесі виникли оркестри, хори, капели, ставили опери. Музичні заходи стали частиною навчання та дозвілля. Невдовзі виникли музичні об'єднання: Філармонічне товариство в Одесі та Симфонічне товариство любителів музики й співу. Відкриття університетів у Харкові та Києві сприяло створенню при них музичних класів, які готували професійні кадри.

У першій половині XIX ст. розпочався творчий шлях **Семена Гулака-Артемовського** — композитора, співака, драматичного актора. Освіту він здобув у Києві, Парижі, Флоренції. Гулак-Артемовський мав чудовий голос. У 1841 р. він як співак дебютував у Флорентійській опері. Прославився також завдяки таланту композитора.

Музичне життя України було тісно пов'язано з європейським: відбувалися гастролі європейських виконавців, зокрема Ференца Ліста, італійської оперної трупи. На західноукраїнських землях був поширений хоровий спів. Хористи виконували як народні пісні, так і твори європейської класики.

Невідомий художник.
Семен
Гулак-Артемовський.
50-ті роки XIX ст.

2. Що було характерним для тогочасного театрального мистецтва

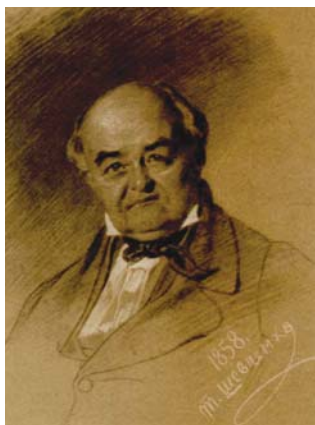
ПОМІРКУЙТЕ

Які були особливості розвитку тогочасного театру?

Театри в Україні	Особливості розвитку
Домашні театри в маєтках поміщиків / магнатів	Театральна трупа: зазвичай кріпосні актори. Репертуар відповідав уподобанням господаря. Відомим був театр поміщика Трощинського в с. Кибинці на Полтавщині, яким керував Василь Гоголь, батько Миколи Гоголя. Театри польських магнатів на Правобережжі

Театри в Україні	Особливості розвитку
Міські театри	Театральні будівлі європейського зразка зі сценою-коробкою та ярусами лож зводили з кінця XVIII ст. у Львові (1785), Харкові (1789), Києві й Одесі (1803) та Полтаві (1805). У 20-х роках XIX ст. всі значні міста Правобережжя й Лівобережжя мали театри. Театральні трупи: кріпацькі групи, іноземні гастролери (переважно італійські та французькі), аматори і професіонали. Виступи: концерти та вистави
Аматорські гуртки / театри	Існували переважно у вишах і гімназіях Полтави, Харкова, Ніжина, Кременчука та інших міст. Репертуар: популярні в міщан мелодрами, водевілі і трагедії, що виконували російською мовою. Найвідоміший аматорський театр було створено в Полтаві в 1815 р.; директор — Іван Котляревський. Напередодні революції 1848 р. перші аматорські трупи виникли й на західноукраїнських землях. Репертуар: п'єси Івана Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», Григорія Квітки-Основ'яненка, західноукраїнських авторів — Миколи Устияновича, Степана Петрушевича, Олександра Духновича. Загалом українські вистави давали лише час від часу, театральні колективи показували п'єси російських і західноєвропейських авторів

З утвердженням нового українського театру з'явилися й талановиті актори. Зокрема, **Михайло Щепкін**, якого було викуплено з кріпацтва і який виступав на сцені полтавського театру, заснованого Котляревським, створивши в його п'єсах вражаючі своєю правдивістю художні образи. Згодом він перейшов до реалістичного втілення образу із природною мовою й рухами, прагненням достовірно передати людські емоції.

Тарас Шевченко.
Михайло Щепкін. 1858 р.

У Харківському театрі виступав славетний український актор **Карпо Соленик**, граючи в п'єсах Котляревського та Квітки-Основ'яненка. Цікаво, що Соленик навчався у Віленському університеті й був польськомовним українцем, через що в його українській відчувався виразний польський акцент. Тарас Шевченко в «Щоденнику» назвав Карпа Соленика геніальним актором, який здався йому «більш природним та майстерним, ніж неповторний Щепкін».

ДОСЛІДИТЬ

Прокоментуйте думки сучасної дослідниці історії українського театру. Що вона стверджує? Який зв'язок наголошує?

Саме природний талант і серйозне ставлення до сцени таких акторів, як Щепкін і Соленик, допомогли повернути театр до його народних коренів. Зміни в театральному мистецтві віддзеркалювали напружену суспільно-політичну ситуацію того часу, коли українське суспільство шукало свою національну ідентичність.

За: Чечель Н. Український театр першої половини XIX століття як соціокультурний феномен

3. У чому полягали особливості розвитку образотворчого мистецтва

ПОМІРКУЙТЕ

Які чинники і як впливали на розвиток живопису на українських землях? Наведіть приклади.

У першій половині XIX ст. художники все більше цікавляться звичайними людьми, їхніми характерами та побутом, намагаються передати справжні почуття й індивідуальність людини, уважно стежать за світлом і природою. Загалом спостерігається рух від романтики до більш реалістичного погляду на життя.

Випускник Петербурзької академії мистецтв 1815 р. **Капітон Павлов**, працюючи викладачем Ніжинського ліцею та Київського університету, багато часу приділяв малюванню. Художня творчість Павлова сприяла утвердженню реалістичного напрямку в мистецтві. Його учнями були Микола Гоголь, брати Микола та Євген Гребінки, Яків де Бальмен (перший ілюстратор «Кобзаря» Шевченка), Олексій Афанасьєв-Чужбинський, Аполлон Мокрицький і Андрій Горонович (майбутні академіки живопису) та інші.

Російський портретист **Василь Тропінін** під час навчання в Академії мистецтв був кріпаком. У 1804 р. його пан граф Морков відкликав його з навчання, і Тропінін до 1823 р. жив у подільському селі Кукавка. Цей маєток став для Тропініна школою життя та творчості. Сам митець згадував: «Я мало вчився в Академії, проте навчався в Малоросії... Я там без перепочинку писав з усього і усіх...» У створених ним образах подільських селян — «Дівчина з Поділля», «Українець», «Пряля» — втілено національний етнотип і романтичні ідеали тієї доби.

У XIX ст. жінкам було важко стати професійними мисткинями. Проте чимало з них робило внесок у мистецтво як меценатки та організаторки культурного життя. У романтичному стилі працювали художниці Глафіра Псьол та Марія Раєвська-Іванова. Вони були авторками портретів відомих на той час митців та письменників.

ДОСЛІДІТЬ

Порівняйте на с. 102 твори Капітона Павлова та Василя Тропініна. Що спільного, а що відмінного ви зауважили? Що свідчить про демократизм поглядів цих митців?

- 1 — *Капітон Павлов*.
Тесля. 1838 р.
2 — *Василь Тропінін*.
Дівчина з Поділля.
1821 р.

Одним із фундаторів нового українського пейзажного живопису та побутової картини з елементами реалізму став **Василь Штернберг**. Багато часу проводив у Качанівці — маєтку відомого мецената Григорія Тарновського. Красу цього місця він відтворив на полотні «Садина Г. Тарновського в Качанівці», де органічно поєднав романтичну таємничість місцевої природи з реаліями життя пересічної людини, якими завжди цікавився Штернберг-художник.

Як офортист Василь Штернберг працював над ілюстраціями низки видань того часу.

ДОСЛІДІТЬ

1. Якою могла бути роль Василя Штернберга у становленні української культури і в процесах національного відродження?

- 1 — *Василь Штернберг*. Кобзар. Офорт. 1840 р.
2 — *Василь Штернберг*. Садина Г. Тарновського в Качанівці. 1837 р.

2. Які мистецькі стилі, на вашу думку, представляють подані далі та в галереї е-додатка до § 15 твори українських митців першої половини XIX ст.?

- 1 — Михайло Сажин. Вид на Київ. 40-ві роки XIX ст.
2 — Аполлон Мокрицький. Портрет дружини. 1853 р.

Нову добу в історії українського образотворчого мистецтва відкрила творчість **Тараса Шевченка**. Вихований у майстерні Карла Брюллова, він обрав власну стежку в малярстві й особливо звеличився в гравюрі, за що Петербурзька академія мистецтв надала йому звання академіка.

У картинах «Селянська сім'я», «На пасіці», «Катерина» та інших Шевченко з проникливою увагою відтворює життя простих людей. Під час подорожі Україною в 1847 р. він задумує видання серії офортів «Живописна Україна», аби показати красу природи, велич історичного минулого, побут і звичаї народу. Цей намір утілювався в аркушах «У Києві», «Видубицький монастир у Києві», «Судна рада», «Старости», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 року».

- 1 — Тарас Шевченко. Катерина. 1842 р.
2 — Тарас Шевченко. Селянська родина. 1843 р.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте текст. Які особливості розвитку тогочасного живопису визначають сучасні українські історики й історикиня? Чи збігаються вони з характеристиками розвитку інших жанрів культури?

У цей час художники зосередилися на народних типажах і яскравих особистостях з народної маси, намагаючись передати їхній багатий внутрішній світ, довести рівноцінність для мистецтва простих людей та еліти. Художники стирали межі між класицизмом і романтизмом, досягаючи при цьому успіхів у торуванні шляхів до реалістичного живопису. Український національний колорит сприяв цьому найбільше. Тому українську тематику розробляли не тільки українські художники (Аполлон Мокрицький, Іван Сошенко, Яків Яненко), а й росіяни, які жили й працювали в Україні, — Василь Тропінін, Капітон Павлов, Михайло Сажин.

*За: Греченко В., Чорний І., Кушнерук В., Режко В.
Історія світової та української культури*

4. Які зміни відбулися в архітектурі першої половини XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Які архітектурні стилі розвинулись у тогочасній архітектурі? Як змінились українські міста?

Характерним стилем архітектури в Україні наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. став класицизм, якому притаманною була геометрична чіткість з елементами античності. Метою архітектора стало не лише створення зовнішньої краси, а й внутрішнього комфорту (високі стелі, вентиляція, освітлення тощо). Цей стиль домінував у забудові українських міст, які були не лише адміністративними центрами, а й виконували економічні та оборонні функції.

Активно розвивалися нові міста на Чорноморському узбережжі — Херсон, Севастополь, Миколаїв, Одеса, Катеринослав. Тут розбудовували торговельні й військові порти, захисні споруди, комунікації.

ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на джерела та ілюстрації, подані на с. 105 та в галереї [e-додатка до § 15](#), поясніть на прикладах, що було характерним для забудови нових міст.

«9 квітня 1817 р. був офіційно затверджений генеральний план розвитку Катеринослава, розроблений архітектором В. Гесте, з використанням первісного планування міста 1790-х років <...> На новому плані центр Катеринослава перенесений у нижню частину біля Дніпра. Колишня головна площа на горі тепер отримала назву Ярмаркової. У новому центрі виділено низку площ господарського значення — Торгова, Сінна, Рибна. Згідно з цим планом аж до кінця XIX ст. і велася забудова Катеринослава».

Із: Кавум М. Губернське місто (1776–1880 рр.)

1 — Федір Алексєєв. Краєвид міста Миколаїв. 1799 р.

2 — Бульварні сходи в Одесі. Поштівка. 1905 р.

Змінювалася архітектура і старих міст — Києва, Чернігова, Полтави, Харкова. Центри перепланували й заповнювали новими будівлями у стилі класицизму, які симетрично розташовували довкола міських площ. Так, архітектурний стиль Києва в ті часи визначав **Андрій Меленський**. За його проєктами споруджено пам'ятник на честь повернення Києву магдебурзького права, церкву на Аскольдовій могилі, ансамбль Конtrakтової площі на Подолі, споруди якої постраждали від пожежі 1812 р.

Змінювався вигляд міст також завдяки будівництву навчальних закладів (академій, університетів, ліцеїв, інститутів шляхетних дівчат, гімназій, училищ). З'явилися величні будови в стилі класицизму з визначеною архітектурною своєрідністю — монументальні фасади, підкреслені колонадою. Такими були інститути шляхетних дівчат у Полтаві й Києві та університет у Києві.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте візуальні джерела на с. 106 та в галереї [е-додатка](#) і поясніть, як урізноманітнювали вигляд міст. Чому це відбувалося? Які прийоми, архітектурні елементи використовували в архітектурі в Україні в першій половині XIX ст.?

Кузьма Чеський. Ідеалізований вигляд Олександрівської площі в Полтаві.
Гравюра. 1808 р.

Контрактовий будинок у Києві. 2005 р.

Торгові ряди в Білій Церкві. 2010 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які найбільші досягнення українського музичного мистецтва цієї доби?
2. Які театральні колективи були найвідомішими в ці часи?
3. Яких художників першої половини XIX ст. та їхні твори ти знаєш?
4. Які архітектурні пам'ятки було зведено в цей період?
5. Які нові явища порівняно з XVIII ст. можемо спостерігати в музичному й театральному мистецтві?
6. Як образотворче мистецтво того часу було пов'язане з іншими жанрами культури?
7. Як жанри культури були пов'язані із соціально-економічними змінами в житті населення українських земель?
8. Чому серед композиторів та архітекторів цього періоду ми бачимо переважно чоловіків та які бар'єри існували для жінок?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Вибери один із жанрів мистецтва, про які йшлося в параграфі, і створи презентацію із 4–5 слайдів, яка відображатиме особливості розвитку цього жанру в першій половині XIX ст. Зазнач на слайдах відповідні пояснення.
2. Виконай завдання 15.1–15.5 до § 15 в е-додатку.

§ 16–17

Національно-культурне життя поляків, кримських татар, євреїв, німців, росіян на теренах України в першій половині XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Що вам відомо про національні спільноти, які жили на українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.? Чи однаковим було, на вашу думку, становище й можливості етнокультурного розвитку різних народів? Чому? Чим відрізнялися побут і спосіб життя різних етносів?

Накресліть таблицю за зразком і дайте відповіді на запитання мінітесту. Під час опрацювання параграфу звертайте увагу, чи правильними були ваші відповіді. Після опанування інформації поверніться й перевірте себе ще раз.

№ з/п	Запитання	Відповідь (Так / Ні / Не знаю)
1	Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. українські землі стали ареною двох міграційних потоків — з Росії та Європи	
2	Єврейське населення переважало в сільських колоніях Півдня	
3	Кримські татари після приєднання Криму зберегли повну автономію без змін	
4	Польські повстання 1830–1831 рр. і 1846 р. призвели до посилення русифікаційної політики на Правобережжі України	
5	У містах Півдня (Одеса, Миколаїв, Херсон) сформувалися багатонаціональні громади, де євреї відігравали важливу роль у торгівлі та ремеслах	
6	Після анексії Криму ханське врядування та мусульманські суди були повністю збережені без втручання російської адміністрації	
7	Німецькі колоністи Півдня мали податкові та релігійні пільги на початкових етапах колонізації	
8	Німецькі колонії впроваджували раціональні сівозміни, млинарство та ремесла, що впливало на локальну економіку	
9	Російськомовна освіта і російське чиновництво поширювалися як інструмент інтеграції українських земель до імперського простору	
10	У першій половині XIX ст. імперська влада системно підтримувала українськомовне шкільництво на всіх рівнях	
11	Російська імперія відкривала школи та університети з кримсько-татарською мовою навчання у Криму в першій половині XIX ст.	
12	Одеса стала важливим портом і центром мультикультурної взаємодії, де співіснували громади греків, євреїв, італійців, німців, українців і росіян	

1. Яким було життя та культурне середовище поляків на українських землях

ПОМІРКУЙТЕ

Які були особливості життя польської національної спільноти на українських землях? Який був внесок поляків у життя українських міст і сіл та як відбувалися міжнаціональні відносини?

Наприкінці XVIII ст. Правобережжя України увійшло до Російської імперії, частина західноукраїнських земель — до Австрійської. На цих теренах збереглися польські магнатські маєтності: на Правобережжі майже 8 % шляхти володіли 90 % угідь. Львів і багато галицьких міст були переважно польськими, тоді як в інших регіонах поляків було небагато. Частина шляхти володіла маєтками по обидва боки імперських кордонів.

ДОСЛІДИТЬ

Якою була кількість поляків у різних регіонах України? З чим пов'язані такі особливості розселення цього етносу?

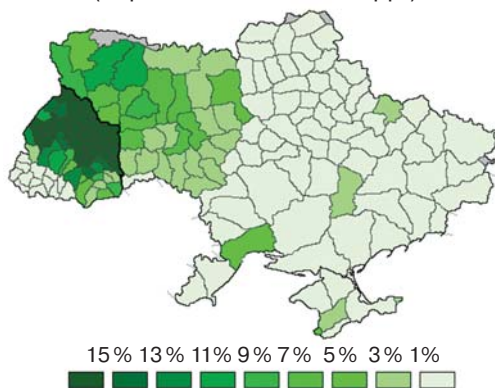
Польські магнати, шляхта й духовенство зберегли провідні позиції в економіці, суспільстві та культурі Правобережжя і Галичини. Вони плекали ідею відродження Речі Посполитої й робили ставку на виховання польської інтелігенції. Тому підтримували освіту й культуру: у Києві, Житомирі, Луцьку, Львові та інших містах діяли польські школи, гімназії, колегіуми, ліцеї, університети.

Книговидання концентрувалося у Львові, Києві, Житомирі, Бердичеві. Вагому роль на Галичині відігравала польськомовна преса (зокрема, «Gazeta Lwowska»).

Ознаками культурної самобутності були театр і музика. Так, у Львові з 1809 р. діяв театр, у якому ставили польську та європейську класику. На Правобережжі популярними були приватні магнатські театри (у Тульчині, Кам'янці-Подільському, Житомирі). Музичне життя охоплювало світську й церковну традиції: шляхетські капели та оркестри виконували польський і європейський репертуари, а у Львові працювало Галицьке музичне товариство.

Католицька церква підтримувала польську ідентичність: костели ставали релігійно-культурними центрами, монастирі утримували шпиталі, школи, бібліотеки, друкарні.

Поляки у Російській та Австро-Угорській імперіях (переписи 1897 та 1900 рр.)

Поляки вибудовували подвійну ідентичність — національну та регіональну «малу батьківщину» (на Галичині, Поділлі, Волині). Польський письменник Генрик Ржевуський у своїй статті зауважував: «Ми — поляки, але наша мала батьківщина — це Волинь».

Загалом польська спільнота здійснювала помітний вплив на культурне життя українських міст та сприяла європеїзації регіонів, водночас зберігаючи власну окремішність і прагнення до відновлення Польщі.

ДОСЛІДИТЬ

Які явища в житті польської спільноти ілюструють подані далі та в галереї е-додатка до § 16–17 джерела? Які фрази тексту параграфа можуть слугувати до них підписами?

1 — Вид на Кремінецький ліцей. Поштівка. 20-ті роки XX ст.

2 — Розворот газети «Gazeta Lwowska». 1818 р.

2. Яким було повсякдення та культурно-релігійне життя кримських татар у добу імперської інтеграції

ПОМІРКУЙТЕ

Які були особливості життя кримськотатарської національної спільноти на українських землях? Який був її внесок у життя українських міст і сіл та як склалися міжнаціональні відносини?

Після приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р. частина татарської знаті, ремісників і заможних містян емігрувала до Османської імперії, але значна кількість мусульман залишилася в Бахчисараї, Карасубазарі (нині — Білогірськ), Євпаторії та інших містах. Осередком ідентичності лишався іслам: мережа мечетей, мектебів (початкових шкіл) і медресе (закладів середньої освіти) забезпечувала богослужіння й освіту. Частина еліти ставала двомовною завдяки «світським» класам у південних містах України.

Тексти писали арабськими літерами. Через відсутність власних друкарень більшість книжок і документів була рукописною — їх переписували в мечетях і медресе. Кримські татари читали офіційну російськомовну пресу Таврійської губернії, одеські видання й інколи турецькомовні газети. У кримських містах популярним серед населення було відвідування чайних та кав'ярень, де люди спілкувалися й могли послухати тих, хто вголос читав газету, а потім жваво обговорювали почуті новини.

Російська адміністрація активно втручалася в життя кримсько-татарських громад.

Політика російської адміністрації в Криму	Упровадження загальноімперських інституцій. Підозри російських чиновників і правові обмеження мусульманських громад
	Періодичний перерозподіл земель на користь нових поселенців викликав невдоволення місцевого населення і змушував татарські родини мігрувати
	Визнання мусульманських норм у сімейних і громадських справах. Водночас скорочення вакуфів — релігійних фондів, спрямованих на благодійні, релігійні або освітні цілі

Попри це, міські осередки залишалися центрами ремесел і торгівлі. Так, було розвинуто виготовлення кераміки, шкіряних виробів, килимів, ювелірних прикрас. У сільському господарстві домінували садівництво, виноградарство, тютюнництво, шовківництво та скотарство.

Архітектурний ландшафт і одяг татарського населення Криму мали особливий національний колорит.

ДОСЛІДІТЬ

На які особливості архітектури та одягу кримських татар звертає увагу англійський мандрівник XIX ст. Едмунд Спенсер?

«Мечеті з мінаретами надають Бахчисараю “мусульманського характеру” <...>. Вузькі вулички, високі глиняні паркани й білі будівлі з плоскими <...> дахами <...>. Вікна виходять у двір, а не на вулицю. <...> Чоловіки-татари носять широкі шаровари з темної вовни, короткі жупани, інколи безрукавки, пояси з кинджалом. На голові — тюбетейка чи феска. Взуття — м'які чобітки. Жіночий одяг яскравіший, із шовковими або парчевими елементами, прикрашений вишивкою. Багато срібних прикрас — сережки, нагрудні підвіски, пояси».

Із: Спенсер Е. Подорожі Черкесією та кримськотатарськими землями

Усна традиція зберігала сюжети ханського періоду. Популярними були музично-танцювальні виступи на святах і ярмарках, хоча національного театру ще не існувало. Соціальні норми вирізнялися стриманістю, шаную до старших, авторитетом імамів і жіночою відокремленістю. Сімейно-правові питання вирішували за шаріатом.

Відносини з українським населенням Півдня мали переважно господарський характер: торгівля сіллю, вином, худобою, тютюном, взаємні запозичення в садівництві, виноградарстві, кухні та орнаментиці.

ДОСЛІДІТЬ

Які явища в житті кримськотатарської спільноти ілюструють подані далі та в галереї [е](#)-додатка до § 16–17 джерела? Які фрази тексту параграфу можуть слугувати до них підписами?

1

1 — *Карло Боссолі*. Бахчисарай. Середина XIX ст. Був столицею Кримського ханства до анексії Криму Росією в 1783 р.

2

2 — *Карло Боссолі*. Кримськотатарська школа, зображена в невизначеному місці в Криму. Середина XIX ст.

3

3 — *Огюст Раффе*. Кримські татари й вірмени у кав'ярні. 1837 р.

3. Чим вирізнялося релігійно-освітнє та громадське життя єврейських громад у першій половині XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Які були особливості життя єврейської національної спільноти на українських землях? Яким був її внесок у життя українських міст і сіл та як складалися між-національні відносини?

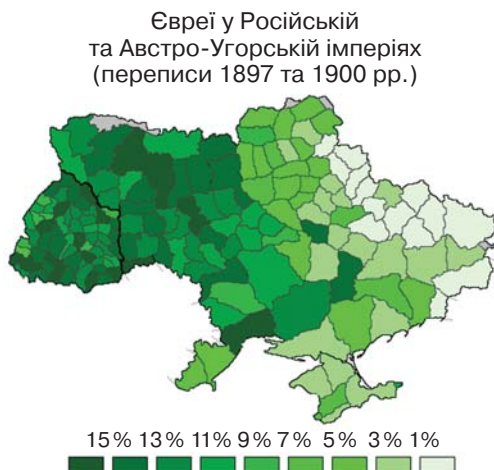
Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. національно-культурне життя євреїв в Україні розгорталося в межах двох імперій — Російської та Австрійської.

ДОСЛІДІТЬ

Якою була кількість євреїв у різних регіонах України? Із чим пов'язані такі особливості розселення цього етносу?

Спосіб життя єврейської спільноти впорядковували різні закони та соціально-економічні умови. На території підросійської України їхнє становище визначала смуга осілості.

Влада Російської імперії запроваджувала численні обмеження щодо єврейського населення й посилювала на нього адміністративний тиск. Ці заходи було спрямовано на контроль єврейської автономії, спричиняючи економічні й соціальні зміни в громадах.

Політика Російської імперії щодо єврейського населення	«Єврейський статут» обмежував доступ євреїв до шинкарства та сільської оренди на користь ремесел і землеробських колоній, упорядковував діяльність кагалів (громадського самоврядування)
	Держава запровадила загальноімперський військовий обов'язок для євреїв і систему підготовки хлопчиків як кантоністів (хлопчиків, яких змалку готували до військової служби)
	Положення про євреїв закріпило смугу осілості й упорядкувало пересування, допустивши винятки для купців 1-ї гільдії та осіб із дипломами
	У 1840–1844 рр. держава створила мережу єврейських училищ із російською мовою навчання, посилила цензуру й ліквідувала кагали як податково-адміністративні органи

На західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії ситуація була іншою. Толеранційні патенти Йосифа II 1781–1782 рр. (укази, що розширювали громадянські права для нехристиян, зокрема євреїв) знімали станові утиски, відкривали шлях до світської освіти й ремесел, уніфікували діловодство та заохочували національні школи. Цивільний кодекс 1804 р. закріпив рівність у приватному праві, а міські й освітні реформи першої половини XIX ст. розширили можливості для міщан у торгівлі.

«Весна народів» 1848 р. зі скасуванням кріпацтва на Галичині та конституційними гарантіями пришвидшила інтеграцію євреїв-міщан у правове й економічне життя, сприяла лібералізації преси та розвитку товариств. Зокрема, галицька Гаскала — рух єврейського просвітництва за модернізацію освіти, світські знання й адаптацію до сучасного суспільства за збереження єврейської ідентичності — дала позитивні результати. З'явилися світські школи, читальні, друкарні, активізувалася торгівля. Гаскала заохочувала вивчення європейських мов і професій, що допомагало євреям інтегруватися в міську економіку.

На початку XIX ст. стали активно розвиватися **штетли** — невеличкі містечка із переважно єврейським населенням. На Правобережжі таким містечком був Бердичів. У 20–40-х роках XIX ст. у ньому налічували 25–35 тис. жителів, із яких 70–80 % становили євреї. Містечко здобуло славу «єврейської комерційної столиці» завдяки ярмаркам, розвитку крамарства, ремесл, кредиту й друку.

Броди на Галичині з населенням 15–20 тис. осіб (переважно євреї) стали вузлом транзитної торгівлі між Австрією та Росією. Гуртова торгівля тканинами та іншими товарами пов'язувала це містечко з Лейпцигом, Віднем, Львовом, чорноморськими портами.

Якщо Бердичів уособлював модель регіонального ярмаркового центру в межах смуги осілості, то Броди показували австрійський шлях до гуртової торгівлі й ранньої модернізації.

Штетли на кшталт Бердичева й Бродів стали місцями швидких змін: вони виростили у важливі торгові вузли, центри релігійного й інтелектуального життя та осередки нового багатомовного міського середовища, яке вплинуло на розвиток українського суспільства.

ДОСЛІДІТЬ

Як було влаштовано життя типового українського штетла Любомля? Якими були архітектура та житлові будівлі? Про які заняття представників єврейської спільноти й економічне життя штетла пише любомлець Ісроель Гармі у своїх спогадах? Що можна сказати про міжетнічні відносини у штетлі?

«...жителів... 6000, з них половина євреїв. Більшість неєврейських жителів була українцями (більше 90 %), а решта — поляки. Більшість євреїв жила в центрі міста на ринку, на головних вулицях і поряд із синагогою. <...> Більшість будинків була одноповерховими дерев'яними спорудами, а деякі <...> цегляні. Більшість дахів <...> єврейських будинків були покриті черепицею, а неєвреїв — соломою. <...> Наша синагога <...> виділялась серед інших будівель міста своєю пишністю <...> На <...> вулиці Садовій... знаходились три храми: католицький костел <...> і дві православні церкви. Ринок <...> розташований <...> в центрі міста, був “центром” у різних значеннях цього слова. Там була <...> більшість крамниць. На площі раз на місяць <...> проводилися <...> ярмарки, а також регулярні торги по понеділках; саме тут відбувалися загальні заходи та офіційні урочистості. <...> Більшість євреїв у місті займалася ремеслами або бізнесом <...> меншість була в промисловості. Серед ремісничих професій найпопулярнішими були шевці та різні види кравців, капелюшники і кушніри, бляхарі та ковалі, перукарі, м'ясники та пекарі. <...> Деякі купці вивозили сільськогосподарську продукцію худобу, зерно, хутра, рибу, <...> фрукти, гриби Експорт йшов на міста Польщі і Німеччину...»

Із: Гармі І. Книга пам'яті Любомля

Культурно-релігійне життя штетлів характеризувалося збереженням юдаїзму й поширенням хасидизму — руху, у якому важливу роль відігравали цадики — харизматичні праведники — лідери громад.

Мовою щоденного спілкування був їдиш, мовами навчання й діловодства поступово ставали російська чи німецька залежно від імперії, а в релігійній сфері панували іврит і арамейська. У містечках діяли єврейські благодійні інституції — посагові та лікарські каси, волонтерська підтримка важкохворих та організації похорон, гостьові будинки для студентів, що пом'якшували соціальну нерівність у громаді, де поряд із заможними купцями та орендарями існувала біднота.

Особливостями в культурній сфері були власний релігійний календар, норми харчування, елементи традиційного одягу.

Євреї підтримували свою відокремленість, але щоденне життя на ринку, у майстернях, на ярмарках зближувало їх з іншими громадами.

ДОСЛІДИТЬ

Які явища в житті єврейської спільноти ілюструють подані далі та в галереї **е**-додатка до § 16–17 джерела? Які фрази тексту параграфа можуть слугувати до них підписами?

1 — Віллібальд Ріхтер. Любомль. 1827 р.

2 — Броди. Ринкова площа. Поштівка. Кінець XIX ст.

4. Як функціонували німецькі колонії та релігійні громади на українських землях у першій половині XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Які були особливості життя німецької національної спільноти на українських землях? Який був її внесок у життя українських міст і сіл та як складалися між-національні відносини?

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. німці посіли помітне місце в економічному й культурному житті українських земель у складі Російської та Австрійської імперій. Основні хвилі німецької колонізації на Півдні України припали на кінець XIX — початок XX ст.

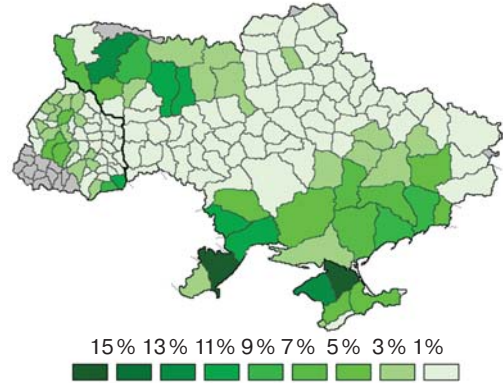
ДОСЛІДІТЬ

Якою була кількість німців у різних регіонах України? Із чим пов'язані такі особливості розселення цього етносу?

Царський уряд надавав німецьким переселенцям пільги — звільнення від рекрутчини й податків, свободу віросповідання та самоврядування, що забезпечувало автономію поселень. Їхні колонії виникли в південних губерніях і на Правобережжі, а міськими осередками стали Одеса, Миколаїв та Єлисаветград.

Меноніти — протестантська спільнота, заснована в XVI ст., назва якої походить від імені її лідера Менно Сімонса. Сповідували дисциплінованість, миролюбність і взаємодопомогу.

Німці у Російській та Австро-Угорській імперіях (переписи 1897 та 1900 рр.)

ДОСЛІДІТЬ

На основі статті про менонітів розкажіть, де розташовувалися менонітські колонії. Чим займалися колоністи? Хто і як ними керував?

Наприкінці XVIII ст. родини менонітів на запрошення царського уряду переїхали до Російської імперії. Їм пообіцяли свободу віросповідання, звільнення від військової повинності та податків терміном на 10 років, виділили кожній родині 65 десятин землі та 500 рублів. У 1820 р. в Молочанську (нині — місто в Запорізькій області) та на Хортиці було 58 колоній менонітів. Кожна громада діяла незалежно від іншої, обирала власних духовників. Громадські питання вирішували на «церковних зборах», постанови яких ухвалював «конвент духовних старшин», що представляли інтереси громади перед урядом.

За: Марочко В. Меноніти в Україні

У колоніях Південної України меноніти створили школи, громадські каси та ремісничі майстерні. Економічне життя в їхніх колоніях вирізнялося аграрними інноваціями та ремісничою ініціативою. На Хортиці та в Молочанському менонітному окрузі у 20–40-х роках XIX ст. діяли майстерні з виготовлення господарського знаряддя, розбудовували млини, олійниці, цегельні та суконні

виробництва. Менонітські господарства упровадили хутірський тип розселення, орієнтуючи виробництво на ринок і експорт зерна через порти Чорного моря.

Німці, які оселилися на українських землях, дивували суспільство феноменальними проєктами. Так, Віктор фон Графф першим у світовій практиці виростив ліс у степовій місцевості, спростувавши твердження про неможливість заліснення степу. Його досвід використовували в подальшому для захисту полів від суховіїв шляхом утворення лісосмуг.

Вплив німців на українське населення був особливо відчутним у господарстві. У 20–40-х роках XIX ст. сусідні українські села переймали сівозміни, удосконалені плуги, зерноочисні машини.

ДОСЛІДІТЬ

На основі поданого тексту визначте особливості колонізації німцями західно-українських земель.

За переписом населення 1851 р. німецька колонізація найінтенсивнішою була у Львівському (німці становили 8,25%), Золочівському, Самбірському та Стрийському (3–4,5%) округах, в інших частка німців становила 2% від кількості населення. Найбільше колоній сформувалося у Самбірському (21), Львівському (18) та Жовківському (17) округах. У гірській частині колонії траплялися рідше. Це зумовлено тяжінням німецьких поселень до округів з вищим рівнем промислового розвитку, комунікаційної доступності та сприятливими умовами для сільськогосподарського виробництва.

За: Пандяк І. Німецькі сільські колонії в межах Львівської області (кінець XVIII – початок XX ст.)

Колоністи займалися землеробством, овочівництвом і тваринництвом. Вони виявилися вправними господарями, наслідувати яких почали місцеві мешканці. Один за одним виникали цехи ремісників, що згодом привело до відкриття Торгово-промислової палати.

Німці будували гарні будинки, господарські будівлі. У них скрізь панували чистота й порядок. Позитивне враження на місцеве населення справляв німецький сімейний устрій (з обов'язковим навчанням дітей) та організація общини, якою керувала рада громади.

Після 1848 р. німецькі колоністи почали створювати свої спілки для підтримки знедолених, хворих, удів та сиріт. Такі спілки гуртували німецьких колоністів й за ознакою їхньої діяльності (спілки службовців, учителів, лікарів, пожежників і навіть спілки школярів).

ДОСЛІДІТЬ

Які явища в житті німецької спільноти ілюструють подані на с. 117 і в галереї [е-додатка](#) до § 16–17 джерела? Які фрази тексту параграфа можуть слугувати до них підписами?

- 1 — Дорога на Схід. Німецькі колоністи відпочивають під час подорожі до поселення неподалік від м. Кам'янець-Подільський. Середина – друга половина XIX ст.
2 — Таврійські німці. Колонія Дармштадт. Поч. XX ст.

5. Як політика та культурні практики росіян формували простір України в першій половині XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Які були особливості становища росіян? Який був їхній вплив на життя українського населення?

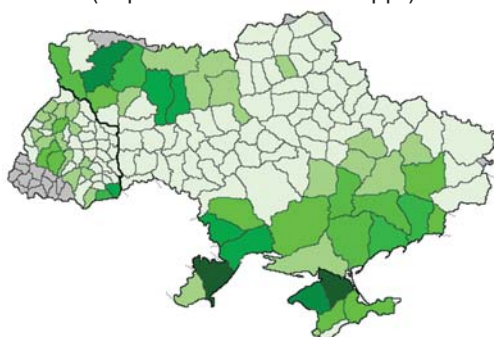
Російські громади були помітні в містах Лівобережжя (Чернігів, Полтава), Слобожанщини (Харків), Півдня (Одеса, Миколаїв, Херсон) і в Києві.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карту. Якою була кількість росіян у різних регіонах України? Із чим пов'язані такі особливості розселення цього етносу?

Російські колонії на Півдні України виникали внаслідок імперської політики заселення «Новоросії». Переселенці із центральних губерній переважно осідали в містах, де домінували в адміністрації, війську, судах і освіті. У селах їх було небагато.

Росіяни у Російській та Австро-Угорській імперіях (переписи 1897 та 1900 рр.)

30% 25% 20% 15% 10% 7% 5% 2%

ДОСЛІДІТЬ

Які цілі щодо Правобережжя України, на думку автора джерела на с. 118, ставили перед собою російські можновладці?

«Імперські можновладці прагнули перетворити Київ <...> на бастион імперії та російськості на європейському культурному кордоні. Вони відновили православні церкви відповідно до імперських смаків <...> й заборонили євреям жити в місті, а також побудували бульвари та вулиці, тож на мапі стародавнього міста з'явилися нові назви. Одних жандармських вулиць було дві — Велика та Мала, що відображало <...> значущість поліції для режиму. <...> 1833 року новий київський, волинський та подільський губернатор, відряджений до Києва з інструкціями “злити” Правобережжя з рештою імперії...»

Із: Плохій С. Брама Європи

Значна частина українського населення була православною, а включення Київської митрополії до структури Московського патріархату спричинило інкорпорацію церковного життя на українських землях до загальноімперської системи. Київська духовна академія та місцеві семінарії формували духовенство, лояльне до імперської політики.

Росіяни в Україні виступали як «державотвірна» спільнота: мали пріоритетний доступ до державної служби, а російська мова слугувала ключем до кар'єри, армії й університету. До того ж російська культура отримувала державну підтримку — легше відкривали школи й газети, тоді як інші етноси змушені були покладатися на приватні або церковні структури й часто натикалися на адміністративні перешкоди.

Театри, літературні гуртки, університети теж поширювали російську культуру та формували імперський культурний простір.

Домінування російської культури та інституцій сприяло модернізації й інтеграції українських земель в імперський простір, водночас звужуючи можливості розвитку української мови та інституцій у публічній сфері. Ця суперечлива ситуація, що водночас відкривала шляхи до освіти й модернізації та обмежувала культурну автономію, стала одним із джерел формування модерного українського руху.

ДОСЛІДІТЬ

1. Які були шляхи русифікації українського суспільства? Що сприяло її успішності?

Розбудова мережі державних гімназій і відкриття університетів у Харкові (1805) та Києві (1834) інтегрували українські землі до освітнього простору імперії. Навчання вели переважно російською мовою, що відкривало кар'єрні можливості, але звужувало суспільні функції української. Русифікація виявлялася не лише в мовних настановах, а й у кадровій, освітній і церковній політиці, покликаний зміцнити лояльність до імперського центру та зменшити роль місцевих традицій.

За: Субтельний О. Україна: Історія

2. Проаналізуйте подану у схемі інформацію і зробіть висновки, до яких наслідків мали призвести зазначені явища в майбутньому.

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ

Позитивні та нейтральні впливи

Розбудова мережі шкіл, гімназій, університетів створювала можливості навчання для української молоді

Модернізація інфраструктури та урбанізація відкривали простір для саморозвитку людей і технологічних зрушень

Наукові й культурні контакти, доступ до європейських ідей, книжок, музики, театрів, обмін кадрами, ідеями

Обмежувальні та негативні впливи

Домінування російської мови у владі та освіти витісняло українську з публічної сфери, ускладнювало розвиток української літератури та періодики

Трактування української культури як «місцевого різновиду» загальноросійської применшувало її самостійність

Прояви української національної окремішності в суспільному житті стримували цензура та підозра в «сепаратизмі»

У міському просторі імперська символіка переважала, що маргіналізувало місцеві українські символи

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Чому польська еліта зберігала високі суспільні позиції, але втратила частину політичних прав після 1830–1831 рр.?
2. Як імперська політика позначалася на збереженні культурної ідентичності кримськотатарських громад та їхніх традицій?
3. У чому полягала специфіка урбанізованості єврейських громад порівняно з німецькими сільськими колоніями?
4. Чим відрізнявся шлях модернізації німецьких колоній від шляху модернізації місцевого населення?
5. Які переваги мали росіяни як «державотвірна» спільнота в Україні та як це впливало на культуру й освіту?
6. Які риси були спільними для різних спільнот, а які визначали їхню унікальність?

АЩЕТИМОЖЕШ

1. Склади текст (6–8 речень), де поясни, як імперська політика впливала на етнокультурне життя в Україні. Наведи по одному прикладу для трьох етнічних груп на вибір (поляків, німців, євреїв, українців, росіян, кримських татар).
2. Виконай завдання 16–17.1–16–17.6 до § 16–17 в е-додатку.
3. Візьми участь у дослідницькому проєкті 3, завдання до якого знайдеш в е-додатку.

Розділ 4

Українські землі у складі Російської імперії у другій половині XIX ст.

§ 18

Українці у Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Виберіть один із наведених уривків, що відображають різні аспекти Східної (Кримської) війни. Дайте відповіді на запитання і зробіть висновок.

1. Які слова / образи вказують на міжнародний характер війни?

З промови західного дипломата про інтервенцію союзників, (середина XIX ст.): «Ми не можемо дозволити одній державі зробити Чорне море своїм озером: рівновага Європи тримається на Сході не менше, ніж на Заході».

2. Які були мотиви Росії: геополітичні інтереси чи участь у локальному конфлікті?

З офіційного звернення Миколи I: «Ми стали до боротьби не лише за славу флоту й честі прапора, а за право бути силою на Чорному морі».

3. Які ролі українців названі і що це говорить про їхню участь у війні?

З регіональних описів участі населення: «Українці були і на валу, і в обозі: у шинелях на бастионах та з возами зерна й сіна, що тягли у Крим зі степу».

Презентуйте свої думки класу й перевірте висновки під час опрацювання параграфа.

1. Яким був зміст «українського питання» у міжнародних відносинах середини XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Що таке «українське питання» в міжнародній політиці? Яким було його місце в тогочасних міжнародних відносинах? Які країни й чому цікавилися цим питанням?

У другій половині XIX ст. українські землі залишались об'єктом інтересів багатьох європейських держав. Це було пов'язано з вигідним геополітичним положенням України та багатими ресурсами.

У середині XIX ст. Росія протиставила себе країнам Європи, проводячи войовничу політику. Цар Микола I стверджував: «Ми держава не торговельна, не аграрна, а військова, і покликання наше — бути грозою світу». Після розширення територій унаслідок завоювань у Європі, на Кавказі й Далекому Сході наступною мішенню російської армії стала ослаблена Османська імперія. Така активність царату змусила Британію, Францію, Сардинію й Османську імперію об'єднати свої сили.

Тоді ж правлячі кола цих країн впритул зайнялися «українським питанням». Європейські політики сподівалися, що розгортання українського національно-визвольного руху ослабить Російську імперію або навіть приведе до відокремлення від неї українських земель. Інтерес до України був і економічним, зважаючи на динамічний розвиток її промисловості та родючі землі.

Проте Іван Франко скептично ставився до австро-німецьких планів, з гіркотою зазначивши у львівському журналі «Правда»: «Боже мій, ось честь, ось радість для ягнят, що вовк ними цікавиться! <...> Хто нами цікавиться в Європі, той робить це тільки з оглядкою на Росію і на те, як будуються його відносини з Росією. Потрібно Росії пригрозити — бух! — є на сцену русини, впливає київське князівство». Зрозуміло, що Іван Франко не симпатизував Російській імперії, однак чудово розумів, що західні держави розігрують українську карту у своїх інтересах.

2. Які події Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. розгорталися на українських землях

ПОМІРКУЙТЕ

Що стало приводом для війни? Чому основні події війни розгорнулися на українських територіях? Чим завершилася війна?

ПРИВІД: КОНФЛІКТ МІЖ ПРАВОСЛАВНИМ ТА КАТОЛИЦЬКИМ ДУХОВЕНСТВОМ ЩОДО ВОЛОДІНЬ СВЯТИМИ МІСЦЯМИ В ПАЛЕСТИНІ

Османська імперія передала церкву у Віфлеємі під контроль Франції

Росія висунула ультиматум з вимогою визнати російського імператора покровителем усіх православних Османської імперії

Султан не погодився на ультиматум, і тоді російські війська вступили на територію залежних від Османської імперії князівств Молдови та Валахії

Бойові дії між Санкт-Петербургом та Стамбулом (згодом на боці Османської імперії виступили Велика Британія, Франція та Сардинське королівство) увійшли в історію як Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.

ДОСЛІДІТЬ

Передбачте, якими були інтереси Російської імперії в зазначених на схемі регіонах.

ТЕАТР ВОЄННИХ ДІЙ

Балтійське море

Дунайські території

Акваторія Чорного і Азовського морів.
Крим

Кавказ

Далекий Схід

На початку війни османська армія зазнавала поразок на суходолі й морі. У листопаді 1853 р. російський флот у Синопській бухті знищив османську ескадру, і Микола I очікував швидкої перемоги. Проте Велика Британія й Франція, не бажаючи посилення Росії, вступили у війну, висадили десант у Варні та блокували флот у Севастополі. Сподівання царя на підтримку Пруссії й Австрії не справдилися: почалися переговори про антиросійську коаліцію, а австрійські війська у 1854 р. окупували Молдову й Волощину.

Після невдач у Балтійському морі союзники перенесли головний театр бойових дій до Криму, прагнучи знищити севастопольську базу та позбавити Росію контролю над Чорним морем. Відсутність залізниць ускладнила перекидання російських військ, тоді як союзники могли спиратися на флот. У вересні 1854 р. вони висадилися під Євпаторією, розпочавши наступ на Південь України. У першій великій битві на Альмі росіяни зазнали поразки. Оборону Севастополя організували адміralи Істомін, Нахімов і Корнілов, затопивши вітрильні кораблі, щоб перегородити шлях союзникам і використати їхні екіпажі в обороні.

Однак спроби російської армії змінити хід подій провалилися. Союзники блокували війська в Криму. Оборона Севастополя тривала 349 днів у складних умовах — із нестачею підкріплень й боєприпасів. Після втрати Малахового кургану російські війська залишили місто.

ДОСЛІДІТЬ

Розкажіть про основні події війни, спираючись на подані далі та в галереї **е**-додатка до § 18 ілюстрації. Знайдіть місця цих подій на карті 4 в **е**-додатку.

Макс Бігер, А Фор. Висадка військ союзників у Криму. Літографія. 1854 р.

У березні 1855 р. помер цар Микола I. Його наступник Олександр II, розуміючи безперспективність продовження Кримської війни, у 1856 р. уклав **Паризький договір**.

УМОВИ ПАРИЗЬКОГО МИРУ

1. Російська імперія втратила право мати військовий флот, фортеці і прибережні арсенали на Чорному морі.
2. Царат втратив вплив на Південну Бессарабію, Молдову, Волощину та Сербію і відмовився від претензій на «захист» православних Османської імперії.

Отже, план розширення впливу Російської імперії на Південь провалився. Поразка у війні продемонструвала економічну і військово-технічну відсталість Росії та нагальну необхідність соціально-економічних реформ.

3. Якою була ціна війни для України

ПОМІРКУЙТЕ

Сформулюйте й запишіть 3–4 запитання, які розкриватимуть ціну Східної (Кримської) війни для України.

Україна була змушена не тільки постачати людські ресурси до імперських армій, а й матеріальні засоби для ведення війни. Так, майже всі кораблі Чорноморського флоту було збудовано в Миколаєві, гармати виробляв київський завод «Арсенал», ядра для Чорноморського флоту постачав Луганський ливарний завод.

Втрат зазнав і Крим. Росіяни підозрювали татар у симпатіях до турецько-французько-британської коаліції, тому знущалися над мусульманським населенням. У той час багато ногайців і татар взагалі покинуло Крим, що негативно вплинуло на економіку півострова. Східна війна стала для українців братовбивчою, бо на боці Османської імперії воював корпус «султанських козаків» Михайла Чайковського. Він складався із нащадків задунайців, польських та українських добровольців.

Адже з 1853 р. рекрутів для Чорноморського флоту набирали переважно з Таврійської, Херсонської й Катеринославської губерній, де українці були в більшості.

ДОСЛІДІТЬ

Як оцінював війну для українців Тарас Шевченко?

Мій боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувати
Своїм невольникам кайдани.

Аж гульк!.. І знову потекла
Мужицька кров! Кати вінчанні,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

Тарас Шевченко

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Яке було місце «українського питання» у європейській міжнародній політиці другої половини XIX ст.? Чому?
2. Що спричинило чергову війну Російської імперії проти Османської імперії?
3. Які основні події Східної (Кримської) війни?
4. Прослідкуй на карті 4 в е-додатку хід воєнних дій.
5. Яким був внесок України у війну?
6. Проаналізуй твердження і визнач, яке з них правильне, а яке — ні. Поясни свою думку. «Кримська війна — лише російсько-турецький конфлікт»; «Українські землі були периферією подій»; «Війна сприяла змінам у Європі (дипломатія, технології, медицина)».

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Знайди три факти про Східну (Кримську) війну, що стосуються українських земель або українців (роль у флоті / армії, тил, медицина, міста-порти). Коротко запиши їх (зазнач джерело: підручник, стаття тощо) і поясни, чому ці факти важливі для розуміння характеру і впливу війни.
2. Виконай завдання 18.1–18.5 до § 18 в е-додатку.

§ 19

Ліквідація кріпацтва та реформи 60–70-х років XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Які основні причини скасування кріпосного права визначає автор — ліберальний російський поміщик Олександр Кошелев? Чи погоджуєтесь ви з його думкою? Про що свідчить поява такого документа?

«Слідкуючи за станом поміщицьких господарств і кріпосницького побуту, прислуховуючись до слів дворян, селян і дворових людей... я переконався, що настав крайній термін для вжиття рішучих заходів щодо скасування кріпосного стану <...> По-перше, невдоволення селян проти поміщиків посилюється з кожним днем <...> По-друге, бажання селян і дворових людей бути вільними виявляється зі зростаючою силою <...> По-третє, збідніння поміщицьких селян помітно зростає. <...> По-сьоме, вдосконалення в сільському господарстві вимагають застосування до нього вільної праці. Поки в нас існує панщина <...> доти рільництво не просунеться вперед. <...> По-восьме, успіхи заводської та фабричної промисловості вимагають збільшення кількості вільних робітників».

Із: Кошелев О. І. Записка про необхідність звільнення селян (1858 р.)

1. Коли і як було ліквідовано кріпацтво

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом параграфа стисло сформулюйте та запишіть основні положення селянської реформи.

Поразка у Східній (Кримській) війні змусила царат розпочати соціально-економічні реформи, за які виступали різні верстви суспільства. Селянська реформа стала першою серед них. Основні документи, що її визначали, — це **Маніфест 19 лютого 1861 р.** про скасування кріпосного права, і **Положення про селян, які виходили з кріпосної залежності.**

ДОСЛІДІТЬ

На яких умовах звільняли селян? Чиї інтереси захищала реформа? Відповідь підтвердьте цитатами з поданого документа.

«Ми доручили дворянству <...> накреслити новий устрій побуту селян, причому дворянам належить обмежити свої права на селян <...> дворянство добровільно відмовилося від права на кріпаків. <...> Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають селянам за встановлені повинності в постійне користування <...> визначену в Положеннях кількість польової землі та інших угідь. <...> У цьому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасово зобов'язаними. Водночас їм надається право викупляти свої присадибні ділянки, за згодою поміщиків вони можуть купувати у власність польові землі та інші угіддя. З придбанням землі селяни звільняються від обов'язків щодо поміщиків за викуплену землю і переходять у стан вільних селян-власників».

Перша сторінка Маніфесту 19 лютого 1861 р.

З Маніфесту 19 лютого 1861 р.

Тож згідно з Маніфестом поміщики зберігали право власності на землю, надаючи селянам у постійне користування присадибну ділянку, польовий наділ та угіддя (присадибну ділянку можна було викупити в будь-який час, а надільну — лише за згодою поміщика), причому

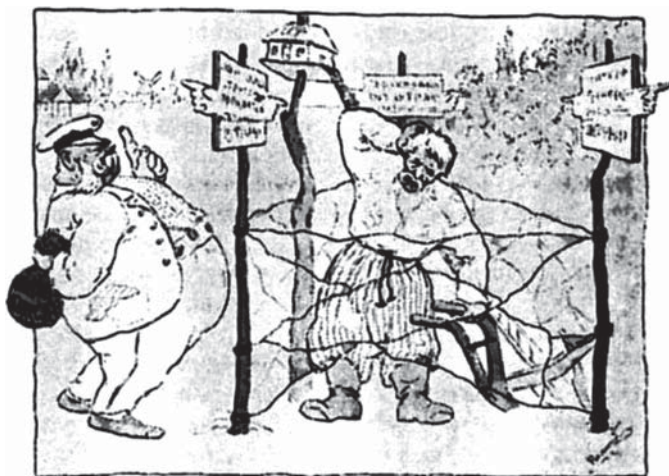
до викупу землі селяни залишалися «тимчасово зобов'язаними» — мали відбувати панщину або сплачувати оброк.

Розміри повинностей і наділів установлювали для кожної місцевості окремо. Наприклад, на Півдні норма наділу становила 3–6,5 десятини, а на Лівобережжі — 2,7–4,5 десятини (у середньому 1,9–2,3 десятини землі).

Відтак унаслідок реформи 1861 р. українські селяни втратили 15 % загальної площі земель, які раніше перебували в їхньому користуванні, 94 % колишніх поміщицьких селян одержали наділи менші ніж 5 десятин, що було недостатнім для ведення господарства. Але й ці наділи селяни мали протягом 49 років викупувати в поміщиків.

ДОСЛІДІТЬ

Хто герої карикатури? Яка є її основна ідея? Чому ви так думаєте?

Карикатура з українського сатиричного журналу «Шершень» (1906) на селянську реформу 1861 р.

Згідно з реформою змінювався правовий статус селян: вони отримували особисту свободу і певні громадянські права.

ДОСЛІДІТЬ

У чому полягали суперечності нового правового статусу селян? Чому вони виникли? Чому селяни були незадоволені перебігом реформи? У чому полягала незавершеність змін?

Селяни отримали право:

купувати нерухоме майно, займатися торгівлею та іншими промислами, підприємництвом, укладати угоди, самостійно вирішувати свої господарські та родинні справи, збиратися на мирські збори, обирати органи селянського самоуправління

Проте:

вони мали відбувати рекрутчину, до 1904 р. до них застосовували тілесні покарання, протягом 9 років не могли відмовитися від наділу і залишалися у селі

2. Як відбувалися реформи адміністративного управління

ПОМІРКУЙТЕ

Які реформи було проведено? Які зміни відбулися? Чому не можна назвати їх послідовними?

«Реформи» 60–70-х років XIX ст. були спрямовані на розв’язання питань, що стояли перед імперією ще з доби пізнього XVIII ст.

Земська реформа 1864 р., яка передбачала створення виборних місцевих органів самоврядування — **земств**, сприяла модернізації суспільного життя. Земства опікувалися санітарією, утримували лікарні та надавали медичну допомогу всім, незалежно від сплати податків, що поліпшило медичне обслуговування на підросійських українських землях. Земства розвивали сільське господарство: організовували виставки землеробства і скотарства, преміювали кращі зразки, підтримували селянську кооперацію та кредитні установи. Дбали про інфраструктуру: будували й утримували шляхи, організовували поштову службу. Утримували безкоштовні початкові та професійні школи; за погодженням із міністерством освіти відкривали різні типи шкіл, прагнучи охопити всю молодь. Однак такі зміни відбувалися у 60-ті роки XIX ст. лише на Лівобережжі. На Правобережжі ж, оскільки влада побоювалася активізації польського визвольного руху, земську реформу упровадили аж у 1911 р.

ДОСЛІДІТЬ

У чому Орест Субтельний вбачає значення земств?

«...члени земств обиралися з числа виборців, поділених на три <...> категорії: великих поміщиків, міщан і селян. Вплив виборців був пропорційним кількості землі, що вони мали. <...> більшість у земствах належала дворянам. В Україні вони <...> складали понад 75 % усіх членів земств <...> селяни мали 10 %. Але хоч земства й не були по-справжньому представницькими, вони сприяли піднесенню <...> рівня життя на селі, <...> привчали <...> населення до <...> самоврядування. <...> земства виявилися чутливішими до <...> прагнень українців, ніж імперське чиновництво <...> слугували ареною підготовки багатьох провідників українського руху».

Із: Субтельний О. Україна: Історія

У 1870 р. зміни в місцевому управлінні було доповнено **реформою міського самоврядування**. У містах створювали **міські думи**. Вибори до них проводили серед міщан — платників податків. Дума обирала виконавчий орган — міську управу на чолі з головою. У містах новий орган влади виконував ті самі функції, що і земства в сільській місцевості.

ДОСЛІДІТЬ

Прокоментуйте подані ілюстрації. Що їх поєднує? У чому було значення реформ?

Земські вибори.
Літографія за малюнком
Костянтина
Трутовського. 1869 р.

Будинок міської думи
в Києві. Архітектор
Олександр Шіле.
Зруйнований у 1941 р.
Поштівка. 80-ті роки XIX ст.

3. Які зміни відбулись у судочинстві та інших сферах суспільного життя

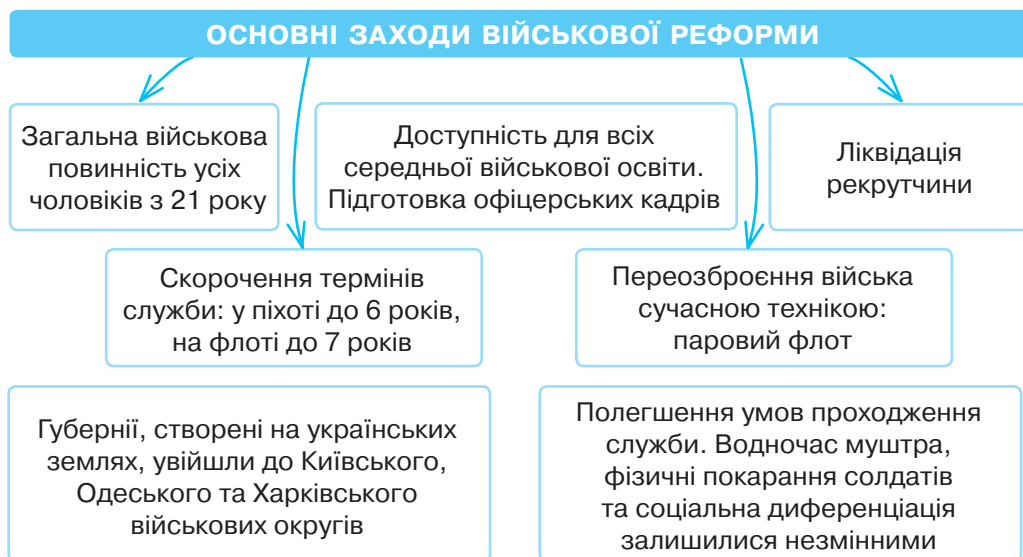
ПОМІРКУЙТЕ

Які зміни відбулися в інших сферах суспільного життя? Перелічіть їх і коротко розкрийте сутність кожної з них.

Судова реформа 1864 р. створювала можливість для кожної людини захистити свої права. Для цього було запроваджено безстановий суд. Судочинство відбувалося на змагальній основі: прокурор представляв сторону звинувачення, адвокат — захисту. Також у всіх громадянських спорах, окрім державних злочинів, було уведено **суд присяжних**. Це стало фундаментом для формування нової системи судочинства. Проте незмінними залишилися певні обмеження: станове представництво

в судовій палаті, волосні суди для селян, окремі суди для духовенства та військовослужбовців, обмежена відкритість судових процесів та відсутність повної незалежності суддів від царської влади.

Протягом **1862–1874 рр.** тривала **військова реформа**, оскільки після поразки у Східній (Кримській) війні імперська армія потребувала модернізації.

Відповідно ж до **освітньої реформи 1864 р.** було уведено єдину систему початкової освіти. Створювати початкові школи дозволили державним, громадським установам та приватним особам.

Для отримання середньої освіти було створено мережу класичних та реальних гімназій для чоловіків і жінок. Навчання в гімназіях було платним. Випускники реальної гімназії мали право вступати до технічних закладів вищої освіти, а класичної — до університетів. Проте таке право мали лише чоловіки.

Окрім цього, за окремим статутом було відновлено автономію університетів. Так, відтепер усією діяльністю закладу керувала рада професорів, а право на освіту здобули всі стани, які були спроможні заплатити за навчання. Однак усі ці зміни відбувалися в умовах заборони використовувати в навчанні українську мову.

У **1865 р.** було проведено ще й **реформу в галузі цензури**.

Установи цензури відтепер підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. Через страх

антиурядових закликів та підняття національного питання особливому нагляду піддавали невеликі за розміром видання, призначені для масового читача, а також усі провінційні видання. Періодичні видання

Цензура — система державного нагляду за змістом друкованих видань, творів мистецтва тощо.

спочатку попереджали про порушення, а потім забороняли та притягали до суду. Окремо діяла церковна цензура.

А от **фінансова реформа**, завдяки якій було створено Державний банк та сформовано більш прозору податкову систему, позитивно вплинула на розвиток промисловості й торгівлі в Україні. Проте водночас продовжували стягувати подушний податок, який стримував економічний розвиток. Цей податок сплачували всі дорослі чоловіки, окрім дворян, духовенства та чиновників, а з 1863 р. — купців і цехових ремісників.

Однак, попри позитивні зміни, спричинені реформами, відсутність достатньої рішучості з боку Олександра II не дала змоги остаточно вирішити багато суперечностей.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Чим були викликані реформи 60–70-х років XIX ст. в Російській імперії?
2. Узагальнюючи матеріал уроку, склади таблицю «Реформи 60–70-х років XIX ст. у підросійській Україні» за такою формою: 1. Реформа 2. Зміст реформи.
3. Узагальни свої думки щодо селянської реформи. Чи вважаєш ти її «великою реформою», як називали її деякі імперські діячі?
4. Як ти гадаєш, чому земська й міська реформи відкривали шлях до участі в суспільному русі національно свідомим українцям?
5. Які зміни відбулися в розвитку освіти після проведення освітньої реформи?
6. Чому, на твою думку, реформи торкнулися лише нижчих ланок управління?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Проаналізуй оцінку реформ істориком Олександром Бойком. Чи погоджуєшся ти з нею? Чому? Виклади свої думки аргументовано у 3–5 реченнях.

«Скасування кріпосного права і пов'язані з ним перетворення в українських землях <...> спричинили низку суперечливих тенденцій та процесів: з одного боку, вони зумовлювали збереження землеволодіння поміщиків та прогресуючий занепад <...> їхніх маєтків, обезземелення та розшарування селянства, аграрне перенаселення, вимушені міграції, зростання суперечностей між всестановою виборністю до земств та авторитарним режимом <...> з іншого боку — формували позастанову приватну власність на землю, сприяли становленню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, розширювали сферу функціонування ринкових відносин, створювали передумови для становлення громадянського суспільства».

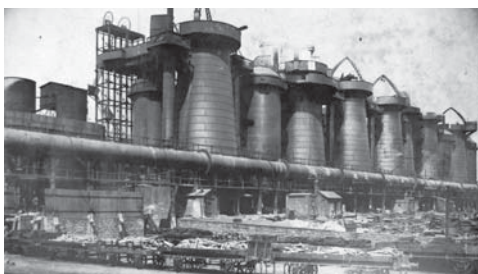
Із: Бойко О. Історія України

2. Виконай завдання 19.1–19.5 до § 19 в е-додатку.

§ 20 Соціально-економічний розвиток підросійської України у другій половині XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

На фото другої половини – кінця XIX ст. ви бачите паровоз, виготовлений у Луганську, цукровий завод у Черкаській області, доменний цех у Юзівці (нині — Донецьк) та будівлю біржі в Одесі. Поясніть: що спільного між цими об'єктами? чому саме наприкінці XIX ст. вони з'являються всюди? хто від цього виграв, а хто програв? Запишіть три припущення і представте їх класу. Перевірте їх протягом уроку.

1. Які були особливості модернізаційних процесів у промисловості та сільському господарстві України

ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягала сутність модернізаційних процесів у першій половині XIX ст.?

Реформи другої половини XIX ст. активізували розвиток ринкових відносин, сприяли завершенню промислового перевороту в Україні. Зросла кількість промислових підприємств, сформувався ринок найманої робочої сили, розширилася сфера дії товарно-грошових відносин.

Особливо швидкими темпами розвивалися вугільна, залізорудна і металургійна промисловість.

Завдяки цим змінам в Україні утворилися великі промислові райони загальноімперського значення, до яких належали Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Придніпровський металургійний і Нікопольський марганцевий. Тож наприкінці XIX ст. підросійська Україна перетворилася на вугільно-металургійну базу імперії.

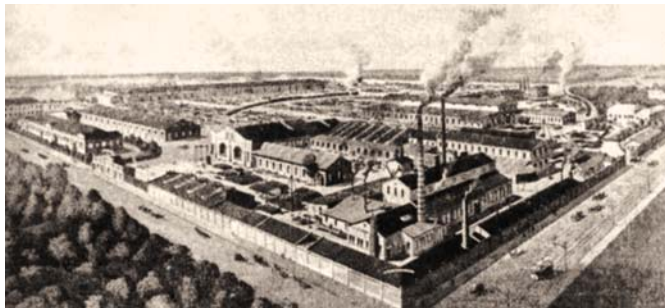
Зростання промислового виробництва потребувало сучасних шляхів сполучення. Тому у другій половині XIX ст. Російська імперія розгорнула будівництво залізниць. У 1865 р. споруджено першу на Наддніпрянщині залізницю між Одесою і Балтою. А у 1880 р. залізниці вже з'єднували основні міста України — Київ, Харків, Одесу, Полтаву, Вінницю, Катеринослав, Миколаїв, Кременчук — і промислові центри Донбасу та Кривий Ріг. Загалом залізничне будівництво сприяло розвитку промисловості України.

ДОСЛІДИТЬ

1. Проілюструйте наведені у схемі риси модернізаційних процесів фактами.

2. Які явища в економіці Наддніпрянщини ілюструють подані далі та в галереї е-дodatка до § 20 фото?

Київський чавуноливарний і механічний завод Грете-ра і Криванека на Шулявці, Київ. Поч. XX ст.

Загалом Наддніпрянщина була одним із найбільш розвинених аграрних та індустріальних регіонів Російської імперії. Але при цьому модернізаційні процеси мали певні особливості.

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ

Однобічний, по суті
колоніальний
характер
промислового
розвитку

15 % підприємств — готова
продукція, 85 % — сировина для
виробництва продукції в Росії

Економіка регіону
формувалася
як частина економіки
Російської імперії

Україна давала понад половину
загальноімперської виплавки
чавуну, трохи менше половини
заліза та сталі, 70 % прокату
металів. Залізниця працювала
на російську економіку

Переважання
іноземного капіталу

Російський, німецький,
англійський, французький
та бельгійський

Високий рівень
концентрації
виробництва

Кількість підприємств
зменшувалася, а продукції —
збільшувалося. На 8 шахтах
Донбасу добували третину
продукції краю

Провідною галуззю економіки залишалося, як і раніше, сільське господарство, адже селянська реформа сприяла пожвавленню аграрного виробництва. Так, протягом 1860–1887 рр. посівні площі зросли у 1,5 раза. З одного боку, це свідчило про екстенсивний розвиток господарства, з другого ж — було показником такого прогресивного явища, як колонізація Півдня України.

У другій половині XIX ст. сільське господарство модернізувалося: удосконалювалися знаряддя праці, упроваджувалися нові агротехнічні прийоми, а наприкінці 70-х в Україні вже працювало майже 700 парових двигунів; імпорту техніки зріс у 16 разів, а її виробництво на Півдні — у 12.

Екстенсивний розвиток — зростання виробництва за рахунок збільшення ресурсів (земля, працівники, обладнання). **Інтенсивний розвиток** (протилежний) — зростання за рахунок підвищення ефективності: технологій, кваліфікації, організації та ощадного використання ресурсів.

Регіони поступово спеціалізувалися: Південь — зернове господарство, Крим і Бессарабія — виноградарство, Полтавщина — тютюн, Лівобережжя й Правобережжя — буряківництво. Водночас розвиток гальмували поміщицькі маєтки, відробіткова система й общинне землекористування, які не дозволяли більшості селян придбати додаткову землю чи сучасну техніку, зберігаючи низьку продуктивність. Лише окремі власники переходили до найманої праці.

2. Як відбулась урбанізація

ПОМІРКУЙТЕ

Що таке урбанізація? Які характерні ознаки урбанізації XIX ст.?

Після реформ 60–70-х років XIX ст. процес урбанізації в Україні прискорився. Найвищих темпів він набув на Півдні, де частка міського населення досягла 21 %. Кількість дрібних міст скоротилася майже удвічі, тоді як великих і середніх — подвоїлася. Розвиток промисловості та торгівлі сприяв зростанню населення: у 1863–

Урбанізація (від лат. *urbanus* — міський) — зростання значення міст у розвитку суспільства, яке супроводжується ростом і розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення, поширенням міського способу життя.

1897 рр. Одеса збільшилася утричі, Київ — у три з половиною

рази, Катеринослав — у шість. Якщо до реформи 1861 р. понад 100 тис. жителів мала лише Одеса, то наприкінці XIX ст. таких міст було чотири — Одеса, Київ, Харків і Катеринослав.

Розвиток міст ілюструє приклад Маріуполя: у 60-х роках XIX ст. це було невелике портове містечко з близько 5 тис. мешканців, кількома школами й підприємствами. На початку XX ст. воно стало промисловим центром із понад 57 тис. населення, більшість із якого була приїжджими, понад 1200 закладів торгівлі й промисловості та 130 фабрик і заводів із майже 10 тис. робітників. Розширення мережі шкіл свідчило про зростання ролі освіти й потребу у кваліфікованій робочій силі.

Наприкінці XIX ст. Київ охопила «будівельна лихоманка». Підприємці вкладали капітал у житлове будівництво, бо прибуткові будинки, великі багатоповерхові й багатоквартирні споруди стали вигідним джерелом заробляння коштів. Розвивалася інфраструктура: спочатку газове, а потім електричне освітлення, з'явилися ліфти, телефони, водогін, вимощені цеглою або плитами вулиці.

ДОСЛІДІТЬ

За допомогою джерел визначте: що спільного було в розвитку великих міст України у другій половині XIX ст.? які сфери міського життя модернізувалися швидше і чому? які були характерні риси міської забудови?

Наприкінці XIX ст. в Києві торгівлю вели 53 магазини готового одягу, 23 взуттєві, 64 галантерейні, 92 бакалійні, 22 булочні та кондитерські, 50 книжкових, 14 тютюнових тощо. Усього ж постійною торгівлею в Києві цього часу було охоплено 4648 закладів.

З історії Києва

У 1892 р. трамвай з'явився в Києві — перший трамвай у Російській імперії. Другу в Російській імперії трамвайну лінію відкрили в Катеринославі (нині — Дніпро) у 1897 р.

З історії українського трамвая

3. Які зміни відбувались у соціальній структурі суспільства

ПОМІРКУЙТЕ

Які нові верстви населення розвинулися? Які були особливості їхнього становища в суспільстві та способу життя?

Із завершенням промислового перевороту в Україні виникла нова соціальна верства — робітництво, яке сформували переважно малоземельні селяни, що мігрували до міст. На цей процес вплинули скасування кріпацтва, розвиток залізниць і ринку праці та поява великих промислових центрів — Донбасу, Криворіжжя, Правобережжя та портових міст Півдня. Спершу робота мала сезонний характер: селяни наймалися на шахти, заводи й копальні, а на хліборобський час поверталися додому. Згодом частина осідала в містах, переходячи до стабільної зайнятості та кваліфікованої праці. Так формувалося міське робітництво.

Модернізація різко змінила стиль життя: фабричний ритм, дисципліна й залізничні графіки вимагали адаптації. Попри нові можливості, умови праці залишалися важкими: 12–15-годинні зміни, слабка техніка безпеки, низькі заробітки, активне використання жіночої та підліткової праці.

Водночас побут і дозвілля урізноманітнювалися: робітники читали пресу, відвідували кіно, лекції, церкви й парки, створювали хори, а на деяких підприємствах діяли бібліотеки. У середовищі шахтарів Донбасу помітно формувалася нова міська культура й самоідентифікація.

ДОСЛІДІТЬ

Які положення джерела ілюструють текст підручника, а які доповнюють інформацію?

Побут металургів і шахтарів Катеринославської губернії був таким: о 4-й ранку вставали, умивалися, о 5-й годині снідали і о 5-й тридцять виходили на роботу, беручи із собою хліб і у пляшках воду або чай, поверталися з роботи о 7-й — 7-й тридцять вечора, о 8-й годині вечеряли і о 9-й лягали спати. Спали на нарах, постілью слугували набиті соломною матраци, суконні ковдри, власний одяг. Деякі робітники мали кращі умови життя. Шахтар, який «вибрався в люди», став майстром, машиністом, — змінювався. Квартира такого робітника була окремою і блищала чистотою стін, картинами, меблями. Наприкінці XIX ст. безкоштовна народна бібліотека з'явилася на Брянському металургійному заводі в Катеринославі. Діяли народні

бібліотеки й при недільних школах. Зокрема, в Горлівці недільні школи, де навчали грамоти, відвідували до 150 гірників.

За: Шляхов О., Донік О. Практики та структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії)

Реформи 60–70-х років XIX ст. змінили середовище інтелігенції: розширили її соціальні джерела, зняли професійні обмеження й посилили

Інтелігенція — верства людей, представники якої професійно займаються розумовою працею, розвитком та поширенням культури. Поняття вживають також на позначення представників духовного проводу народу.

вплив на суспільно-політичне життя. За переписом 1897 р. у підросійській Україні налічувалося 134 тис. представників інтелектуальних професій (найбільше педагогів і медиків), хоча їхня частка серед працюючих була невеликою.

Підприємницька верства на українських землях Російської імперії виокремилася в 60–90-х роках XIX ст. на тлі розширення торгівлі, доступу до кредиту та галузевої спеціалізації регіонів.

ПРОВІДНІ ОСЕРЕДКИ

- Правобережжя: цукроваріння (родини Терещенків, Симиренків, Ханенків; понад 150 цукроварень у 80-х роках).
- Донбас: вуглевидобуток (понад 24 млн пудів у 70-х роках — сотні млн на початку XX ст.; акції з участю бельгійського та французького капіталу).
- Криворіжжя: залізні руди (експорт через Миколаїв; компанії «Брати Рьобек», «Південноросійське ДГТ»).
- Південь: порти Одеси й Миколаєва, зернова експортна торгівля, суднобудування.
- Харків, Київ: машинобудування, харчова промисловість.

Соціальне походження українських підприємців у другій половині XIX ст. було різноманітним: купці й міщани, нащадки козацької старшини та поміщиків, заможні селяни, учасники єврейських торговельно-кредитних мереж, а також іноземні інвестори й фахівці з Бельгії, Франції та Німеччини, особливо у вугільно-металургійній сфері. Розвиток підприємництва підтримували нові фінансові інституції — комерційні й земельні банки, іпотечні кредити, акціонерні товариства та біржові механізми, а залізниці (Київ — Балта, Курськ — Харків — Азов, донецька мережа) здешевили перевезення й відкрили вихід на зовнішні ринки.

Підприємництво розвивалося поступово — від мануфактур до великих фабрик, шахт і акціонерних компаній. Наприкінці XIX ст. сформува-

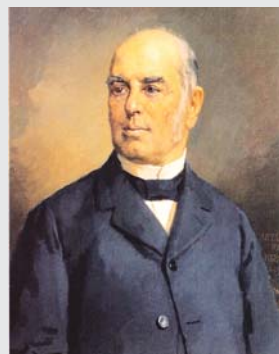
лася впливова підприємницька верства, інтегрована в імперську та міжнародну економіку. Її роль виходила за межі виробництва: завдяки меценатству та благодійності (школи, лікарні, музеї, мистецькі колекції родин Терещенків, Алчевських, Симиренків) підприємці стали одним із рушіїв модернізації міської інфраструктури, освіти й культури.

ДОСЛІДІТЬ

Які факти біографії Івана Харитоненка пов'язані, на вашу думку, зі змінами в соціальній структурі українського суспільства в другій половині XIX ст.? Як ви вважаєте, чому Харитоненки витрачали величезні кошти на благодійність?

Кілька фактів про людину

Іван Герасимович Харитоненко (1821–1891) — один із найвідоміших цукро заводчиків і меценатів Лівобережжя. Виходець із селян Сумщини, він із молодості займався торгівлею, а в 50–70-х роках створив мережу сучасних цукроварень. Фірма «І. Г. Харитоненко із сином» мала 10 заводів і значні землі. Для Сум Харитоненко був не лише промисловцем, а й «своею людиною»: як гласний міської думи фінансував школи, лікарні, підтримував Православну церкву. У місті на його й сина кошти зведено реальне училище, кадетський корпус, Троїцький собор, школу для дівчат із багатодітних сімей і сиріт.

Микола Неврев. Іван Харитоненко. 1892 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які були модернізаційні зміни у промисловості та сільському господарстві?
2. Як змінилися українські міста?
3. Як розвивався залізничний транспорт?
4. Які зміни відбулись у соціальній та етнічній структурі суспільства?
5. Схарактеризуй особливості соціально-економічних зрушень на українських землях у пореформений період, користуючись картою 4 в е-додатку.
6. Поясни на прикладах роль і місце українських земель в господарському житті Російської імперії.
7. Назви особливості розвитку українських міст у другій половині XIX ст.

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Схарактеризуй суть економічної політики російського уряду щодо українських земель. Доведи, що вона мала колоніальний характер.
2. Виконай завдання 20.1–20.5 до § 20 в е-додатку.

§ 21

Суспільно-політичне життя Наддніпрянщини наприкінці 50 – на початку 60-х років XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Як ви гадаєте, наскільки реформи в Російській імперії могли сприяти розвитку української культури й мови? Оцініть вірогідність цього від 1 до 10 і прокоментуйте свої думки. Працюючи з текстом параграфа, перевірте свої передбачення.

1. Які витоки та особливості академічно-громадівського етапу українського руху

ПОМІРКУЙТЕ

Як і чому український рух перейшов від фольклорно-культурницького до академічно-громадівського етапу?

У другій половині XIX ст. в українському національному русі підросійської України почався академічно-громадівський етап.

Сутність і зміст академічно-громадівського етапу визначали:

- наступність культурницької традиції — зосередження на мові, освіті, літературі й народній творчості, а не на політичній боротьбі;
- лібералізація суспільного життя та зростання інтелігенції, яка, прагнучи модернізації імперії, дедалі частіше входила в опозицію до влади;
- орієнтація на легальну просвітницьку діяльність завдяки реформам 60-х років XIX ст., урбанізації, розвитку шкільництва та появи земств;
- усвідомлення потреби у створенні наукової основи національної ідентичності — опрацювання джерел, статистики, архівів, видання наукових праць, словників і підручників як бази для освіти та публічного вжитку української мови.

ЗМІСТ ТА ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ АКАДЕМІЧНО-ГРОМАДІВСЬКОГО ЕТАПУ

Академічний етап:
систематичні
дослідження історії,
мови та культури

Перехід від емоційного
утвердження «ми є»
до аргументованого
доведення «чому і як ми
маємо розвиватися»

Громадівський етап:
створення громад —
груп інтелігенції, які
координували наукову
та просвітницьку роботу

Підтримка молоді, збирання коштів
на видання, організацію публічних читань —
відкритих заходів для доступного пояснення
історії, літератури, суспільних явищ тощо

Відкриття недільних
шкіл, бібліотек, курсів
для дорослих
рідною мовою

У цей період український рух трансформується під впливом ліберальних реформ 60-х років XIX ст. та стрімкої урбанізації. Нове покоління інтелігенції, прагнучи модернізації імперії, дедалі частіше входило в опозицію до влади, але замість відкритої політичної боротьби зосередилося на культурницькій праці. Головною метою стало створення наукового підґрунтя для національної ідентичності: опрацювання архівів, статистики та видання словників, які мали стати базою для народної освіти.

Цей перехід від романтичного захоплення минулим до системної роботи отримав назву «академічно-громадівський етап». Його суть полягала у поєднанні глибоких наукових досліджень із практичним просвітництвом через мережу громад.

Попри заборони, саме поєднання науки і громадської самоорганізації дало руху стійкість. Коло активних прихильників розширювалося: від вузьких інтелігентських гуртків до вчителів, учнів, ремісників, міщан.

2. Як розпочався громадівський рух

ПОМІРКУЙТЕ

У яких організаційних формах існував цей рух і які були його особливості?

Одним із центрів відродження національного руху стала столиця Російської імперії Санкт-Петербург, де мешкала чимала українська громада. У 1859 р. українські діячі Санкт-Петербурга створили першу **Українську громаду** — культурно-освітню організацію, що мала на меті популяризацію національної ідеї через видання книжок, журналів, проведення літературних вечорів.

Започаткований у 1861 р. часопис «Основа» друкував твори художньої літератури, історичні праці, документи, спогади, публіцистику як українською, так і російською мовами. Незважаючи на своє недовге 22-місячне існування (влада журнал заборонила), він істотно сприяв зростанню національної свідомості та національно-визвольного руху в Україні.

Обкладинка першого випуску часопису «Основа»

ДОСЛІДІТЬ

Як історик Олександр Бойко характеризує виникнення й цілі громади в Санкт-Петербурзі?

«Повернувшись після амністії і заслання, колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства у 1859 р. створили у Петербурзі першу українську громаду — культурно-освітню організацію, яка мала на меті сприяти розвитку народної освіти, свободі літературного слова, поширенню національної ідеї, формуванню національної свідомості. Саме на цих ідеях базувався перший в імперії український часопис «Основа» <...> навколо якого групувалися вже відомі діячі національного руху М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, Т. Шевченко і весь громадівський рух».

Із: Бойко О. Історія України

У 1861 р. з'явилися громади в Києві, згодом у Харкові, Полтаві, Чернігові та Одесі. Їх учасники опікувалися недільними школами, що існували в 1859–1862 рр., науковими установами та видавничою справою.

Одним із проявів громадівського руху став рух **хлопоманів** у Києві (від пол. *chłop* — «селянин») — українофільський рух Правобережжя України кінця 50 — початку 60-х років XIX ст.

Українофільство — термін, поширений із другої половини XIX ст. в українському національному русі, на позначення любові до України, українського народу, української культури. Українофілами називали українських діячів 60-х років XIX ст.

Здебільшого студенти-хлопомани походили з польських і спольщених українських шляхетських родин. Вони одягалися в народний одяг, спілкувалися й писали українською мовою, дотримувалися народних звичаїв. Ідейним

натхненником хлопоманства був **Володимир Антонович**. Серед активних його діячів були також Тадей Рильський (батько відомого поета), Павло Чубинський, В'ячеслав Липинський.

Під час студентських канікул учасники молодіжного руху пішки мандрували Україною: обійшли Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, — аби краще «пізнати її людність». Студенти вивчали селянський побут, розповідали слухачам про славне минуле України. Така діяльність тривала до 1860 р., але ходіння в народ було малоефективним. Сільська влада й поліція переслідували хлопоманів.

3. Як діяла Київська громада

ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягало значення діяльності Київської громади?

Уже в 1861 р. колишні діячі гуртка хлопоманів разом із викладачами та студентами Київського університету — серед них Павло Чубинський, Павло Житецький, Іван Касьяненко, Михайло Драгоманов — утворили нову українську **Київську громаду**. У 1862 р. вона налічувала майже 200 осіб і діяла легально, зосереджуючись на культурницькій роботі.

Громади, що виникали слідом у різних містах, об'єднували людей різних поглядів, але всіх їх єдило прагнення працювати для свого народу.

Така діяльність привертала увагу імперської адміністрації. У рапорті 1861 р. каневський справник Котляров повідомляв про існування «товариства малоросів», яке намагалося «зблизитися з простим народом, навчити його грамоті й навести на думку про колишню славу Малоросії». У документі наголошувалося, що громади поширюють «малоросійські пропаганди», а молоді українці «виїжджають у різні місця України» з просвітницькою метою. Очевидно, що навіть культурницьку діяльність громад влада сприймала як політичну загрозу.

Громадівці активно працювали в українських школах, організовували публічні лекції та бібліотеки, виступали ініціаторами створення гімназій і шкіл народних учителів. Важливим напрямом стало підготування українських підручників та популярних книжок для народу. Вони поширювали твори Тараса Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників, брали участь у суспільному житті.

Активними діячами українофільства були члени Полтавської громади Дмитро Пильчиков і Володимир Лобода. У березні 1862 р. вони звернулися до громад інших міст із закликом «розповсюджувати грамотність серед місцевого сільського населення його власною мовою». Це звернення надрукували й чернігівські громадівці у своєму часописі «Чернігівський листок», поширюючи ідею народної освіти українською мовою.

ДОСЛІДІТЬ

Які факти біографії Володимира Антоновича вас зацікавили? Як ви оцінюєте його діяльність?

Кілька фактів про людину

Володимир Антонович (1834–1908) — український історик, археолог, етнограф, археограф. Народився на Вінниччині в родині польського шляхтича. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Працював учителем латини в Першій київській гімназії. Згодом викладав у Київському університеті та був деканом історико-філологічного факультету. У 1861 р. приєднався до хлопоманів, став одним з організаторів Київської громади. У 1863–1880 рр. — головний редактор Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Один із фундаторів і голова (1881–1887) Історичного товариства Нестора Літописця. Автор численних праць з історії України, археології та етнографії.

Володимир Антонович.
1908 р.

4. Що таке Валуєвський циркуляр

ПОМІРКУЙТЕ

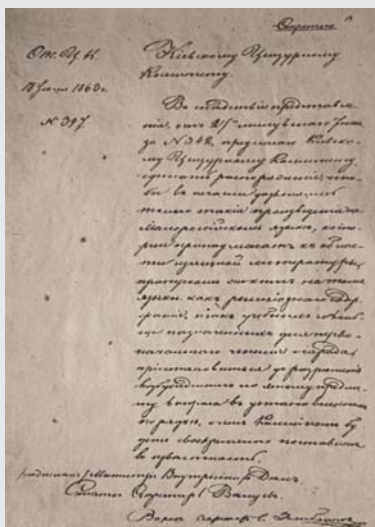
Чому реакція російської влади на діяльність громад була такою жорсткою? Чи можна вважати Валуєвський циркуляр* виявом шовіністичної політики** російського самодержавства? Чому?

Спершу влада терпимо ставилася до громад, але в 1862 р. звинуватила їх у «сепаратизмі»: почалися арешти, розгромлено Полтавську й Чернігівську громади, закрито недільні школи й журнал «Основа», у пресі розгорнули кампанію проти українофілів.

Розпочате слідство завершилося тим, що міністр внутрішніх справ Петро Валуєв 20 липня 1863 р. видав таємний циркуляр, у якому зафіксовано узгоджену із царем позицію російського уряду щодо українства.

ДОСЛІДІТЬ

Визначте основні положення наведеного документа та їх можливі наслідки. Накресліть таблицю і запишіть їх.

Сторінка Валуєвського циркуляра

протилежне, більшість малоросів докоряє сепаратистськими задумами, ворожими до Росії <...> Зважаючи <...> на стан суспільства <...> та беручи до уваги, що питання про навчання місцевими

«Останнім часом питання про малоросійську літературу набуло політичного характеру <...> прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на неосвічених <...> взяли під приводом поширення освіти за видання книжок для початкового читання, букварів, граматики <...> <...> питання про вживання в школах малоросійського наріччя не вирішене, а розгляд його сприйнято більшістю малоросів з обуренням <...> Вони <...> доводять, що малоросійської мови не було, немає і бути не може і що наріччя, вживане простолюдом, є російською мовою, зіпсованою впливом Польщі <...> Особам, які доводять

* **Циркуляр** (від лат. *circularis* — «круговий») — письмове розпорядження наказового змісту для підлеглих.

** **Шовінізм** — проповідування національної винятковості одних націй і цькування інших, розпалювання ворожнечі між народами.

говірками не отримало <...> вирішення міністр внутрішніх справ визнав за необхідне <...> до майбутнього розгляду [цього питання] <...> надати розпорядження цензурному відомству, щоб до друку дозволялись тільки твори <...> які належать до літературного письменства; пропуск же книг як малоросійською мовою духовного змісту, так навчальних і <...> призначених для початкового читання народу, призупинити».

Із Циркуляра Петра Валуєва Київському, Московському Петербурзькому цензурним комітетам від 18 липня 1863 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які події свідчили про піднесення українського руху наприкінці 50 – на початку 60-х років?
2. У чому полягало значення журналу «Основа» для розгортання українського руху?
3. Хто такі хлопомани і яку роль вони відіграли в становленні українського руху на Наддніпрянщині?
4. Чим було викликане видання Валуєвського циркуляру?
5. Які причини викликали піднесення українського руху наприкінці 50 – на початку 60-х років?
6. Які були особливості цього руху?
7. Яку мету мав царський уряд, видаючи Валуєвський циркуляр?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Створи ескіз постера про одного з діячів українського національного руху кінця 50 – початку 60-х років XIX ст.
2. Виконай завдання 21.1–21.5 до § 21 в е-додатку.

§ 22

Український національний рух у 70–90-х роках XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Уявіть життя в Україні понад 100 років тому, коли українська мова й культура були обмежені. Які труднощі чекали тих, хто їх відстоював? Чому молодь усе ж об'єднувалася з однодумцями? Сформулюйте гасло, що могло б надихати на таку боротьбу.

1. Як розвивався громадівський рух на початку 70-х років XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте нові риси діяльності учасників і учасниць українського руху порівняно з 60-ми роками XIX ст.

На початку 70-х XIX ст. у Києві виникла **Стара громада** — таємна організація української інтелігенції, що об'єднала переважно професорів, учителів і вчительок, діячів та діячок культури. На відміну від відкритого товариства 60-х років, вступ до неї був суворо регламентований і вимагав одностайної підтримки її учасників і учасниць. Стара громада уникала політики, зосереджуючись на розвитку науки, освіти й культури: створювала наукові товариства, редакції, об'єднання, педагогічні установи й підтримувала тісні зв'язки з подібними організаціями в Харкові, Одесі, Чернігові, Полтаві.

Завдяки зусиллям громадівців у 1873 р. в Києві засновано **Південно-Західний відділ Російського географічного товариства** на чолі з Павлом Чубинським. Серед його фундаторів були відомі науковці: Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Федір Вовк, Микола Лисенко. Відділ не лише вивчав етнографію та статистику регіону, а й легалізував діяльність Старої громади. Як писав Федір Вовк, «ми одержали те, на що за здоровим глуздом мали право: збиратись і відкрито займатись науковою діяльністю про Україну».

Південно-Західний відділ організовував проведення етнографічно-статистичних експедицій, оброблення зібраних матеріалів, проведення засідань Російського географічного товариства та обговорення наукових доповідей. За ініціативи самого Товариства в 1874 р. у Києві було проведено перепис населення.

Важливим досягненням Товариства стала участь в археологічному з'їзді 1874 р., видання фундаментальних наукових праць: двох томів «Записок», «Народних південноруських казок», «Історичних пісень малоруського народу», збірника «Чумацькі народні пісні» (з нотами Лисенка) і «Кобзаря» Шевченка. Та найвагомішим було багатотомне видання «Праці етнографічно-статистичної експедиції» Чубинського, за яке він отримав відзнаку на виставці в Парижі.

За підтримки Товариства почала виходити газета «Київський телеграф». Її редакція мала власну друкарню, тож видавала дешеві книжки, які продавали в місцевій книгарні. Так, у першій половині 70-х років XIX ст. було видано значну кількість популярних книжок, присвячених історії, природі, господарству, культурі України. У «Київському телеграфі» друкували дослідження Драгоманова, Вовка, Подолинського та інших кореспондентів на гострі соціально-економічні й політичні теми.

2. Як реагувала влада на дії української інтелігенції

ПОМІРКУЙТЕ

Порівняйте Емський указ 1876 р. з Валуєвським циркуляром 1863 р. і запишіть висновки.

Піднесення громадівського руху, зростання громадсько-політичної та революційної активності суспільства викликали незадоволення царської влади. Тож у 1875 р. Олександр II наказав створити спеціальну комісію «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». Ця комісія дійшла висновку, що «допустити окрему літературу на простонародному малоросійському наріччі значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії». Тому чиновники пропонували закрити Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, припинити видання «Київського телеграфу» і застосувати персональні покарання щодо окремих українських діячів.

На підставі пропозицій комісії цар, який тоді відпочивав у німецькому місті Емс, підписав розпорядження про фактичну заборону української мови в публічній сфері. Цей документ, що забороняв друк, увезення та сценічне використання української мови, увійшов в історію як Емський указ 1876 р.

ДОСЛІДІТЬ

Як пояснюється у документі поява Емського указу Олександра II? Які заходи він передбачав? Які цілі переслідував?

Емський указ 1876 р.

<...> Государ імператор у 18 (30) день минулого травня височайше наказав:

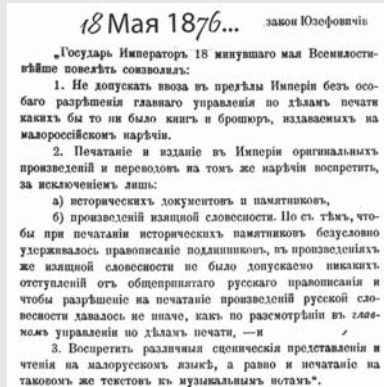
1. Не допускати ввозу в межі Імперії без окремого на те дозволу Головного управління <...> будь-яких книг і брошур, що видають за кордоном на малоросійському наріччі.

2. Друкування та видання в імперії оригінальних творів і перекладів тим же наріччям заборонити, за винятком:

а) історичних документів і пам'яток,
б) творів красного письменства. Але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів, у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головному управлінні <...>

3. Заборонити також різні на тому ж наріччі сценічні вистави, тексти до нот <...> читання <...>

5. Заборонити газету «Київський телеграф»...

Сторінка Емського указу

Політика Російської імперії в контексті Емського указу, або Реалізація Емського указу	Заборонено використовувати українську мову в судах, державних установах
	Заборонено використовувати українську мову в початкових школах. Зі шкільних бібліотек вилучено українськомовні книги, а вчителів-українофілів і вчительок-українофілок звільнено
	Звільнено низку професорів Київського університету. Українських викладачів стали поступово переводити до російських губерній, а українські навчальні заклади поповнювати викладачами з Росії
	Закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Окремим пунктом Емського указу Михайлу Драгоманову й Павлу Чубинському заборонено жити на Наддніпрянщині

ДОСЛІДІТЬ

Історик Орест Субтельний стверджував, що після 1876 р. «намагання паралізувати український рух ставали більш систематичними, ніж заходи, передбачені Валуєвським циркуляром». Чи погоджуєтеся з такою думкою? Чому?

3. Чим характеризувався громадівський рух наприкінці 70 – на початку 90-х років XIX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Як Емський указ відобразився на українському русі?

Особливе невдоволення російських можновладців викликала діяльність Михайла Драгоманова.

ДОСЛІДІТЬ

Висловіть своє ставлення до діяльності Михайла Драгоманова. Яке значення вона мала для українського відродження?

Михайло Драгоманов. 1895 р.

Кілька фактів про людину

Михайло Драгоманов (1845–1895) — історик, літературознавець, філософ, суспільно-політичний діяч. Народився у м. Гадяч у сім'ї дворянина козацького походження. Закінчив Київський університет, здобув науковий ступінь магістра історії і працював доцентом кафедри античної історії. Діяч Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, Старої громади. Імперські чиновники звинувачували Михайла Драгоманова в належності до «партії українофілів-сепаратистів», пропаганді соціалізму та інших «проступках». Як політично неблагонадійного у 1875 р. його звільнили з посади доцента Київського університету, і він емі-

грував за кордон. Заснував у м. Женева українську друкарню і за домовленістю зі своїми товаришами-громадівцями видавав політичний журнал «Громада». У цьому часописі, який нелегально доставляли в Україну, Драгоманов сформулював політичну програму українського руху. Закликав до боротьби за автономію України у складі Росії. Викладав у Софійському університеті, не припиняючи громадсько-політичної діяльності, через що царський уряд вимагав видати його Росії. Помер у Болгарії.

На сторінках журналу «Громада» Драгоманов викладав ідею українського громадівського соціалізму. Він поєднав принципи західноєвропейського соціалізму з прагненням українців до національного визволення. Драгоманов уважав, що справді вільними можуть бути тільки невеликі держави, громади або їх об'єднання — федерації. Він бачив майбутнє України у здобутті права на самостійний культурний і національний розвиток у складі федеративної держави, подібної до Швейцарії чи США. Гасла повної незалежності України він не висував, бо вважав, що українці на той час не мали достатньо сил для його втілення.

Утиски з боку влади послабили громадівський рух, але не припинили його. Наприклад, громадівці брали участь у роботі Історичного товариства Нестора Літописця, заснованого в Києві у 1873 р., яке видавало наукові збірки, що містили праці з історії України і Південної Росії, філології, археології й інших історичних дисциплін.

А в 1882 р. громадівці зосередилися навколо відкритого в Києві історико-етнографічного й літературного журналу «Київська старовина». Тут публікували праці з історії, етнографії, археології, літературознавства України, історичні джерела. Читачі й читачки ознайомлювалися з дослідженнями Дмитра Багалія, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Олександри Єфименко, Івана Франка, а також із творами Панаса Мирного, Івана Карпенка-Карого, Михайла Коцюбинського, Бориса Грінченка та інших.

4. Як діяли молоді громади і «Братство тарасівців»

ПОМІРКУЙТЕ

Які були особливості студентського руху 90-х років XIX ст.? У чому його спільні та відмінні риси у порівнянні з рухом 60–80-х років?

Наприкінці XIX ст. поміркована позиція старших громадівців у національному русі не мала відгуку серед молоді, яка прагнула радикальних дій. Тож чимало української молоді почало долучатися до антиімперського революційного руху.

Так, у 1891 р. харківські студенти на чолі з Іваном Липою та студентом Київського університету Віталієм Боровиком заснували в Каневі

Радикальний (від латин. *radicalis*) — докорінний, рішучий. У політиці — схильність до рішучих методів і засобів вирішення суспільних справ.

національну українську таємну організацію «**Братство (братерство) тарасівців**». Його учасники співпрацювали з просвітницьким гуртком Софії та Олександра Рувихів, поширювали свої ідеї серед молоді інших міст України: осередки діяли в Києві, Одесі, Полтаві, Олександрії.

ДОСЛІДІТЬ

Яких поглядів дотримувалися автори програмного документа «Братства тарасівців»? Що нового в цих положеннях ви бачите порівняно з поглядами діячів українського руху попередніх років?

«...Україна під гнітом і <...> піднімає свій національний прапор. Ми <...> як сини свого народу <...> дбаємо, щоб дати <...> волю національну. <...>

Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жодні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу і <...> нас не можуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї духу не розірвати <...>

...дбаємо про те, щоб українська мова запанувала скрізь у Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і суспільних, у громаді, у літературі. <...>

...працюватимемо в душі такого ладу, у якому немає місця ні панові, ні мужикові <...>, а є місце ціловкраїнській національній родині...»

Символ віри для молодих Українців. 1893 р.

Учасники «Братства тарасівців» у Харкові. 1891 р.

Більшість тарасівців уважала, що ідея самостійної України є нереальною. Тому вони погодилися, що кінцевою метою організації має бути цілковите визнання українців як окремого народу в межах демократичної федеративної Росії. «Тарасівці» визначили своїм гаслом слова «Не ми будемо, коли Україні волі й долі не здобудемо!».

Оприлюднення програми дало підстави поліції визначити учасників «Братства тарасівців» як небезпечну групу і встановити за ними нагляд. А коли у 1893 р. гуртківці Харкова й Херсона отримали зі Львова заборонену літературу, почалися арешти. Більшість лідерів опинилася у в'язниці. Організація припинила існування у 1898 р., проте її ідеї не зникли. Колишні «тарасівці» згодом стали засновниками українських політичних партій (зокрема, РУП — Революційної української партії).

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли і як було створено Стару громаду?
2. Коли з'явився і які положення містив Емський указ?
3. Які напрями існували в українському русі наприкінці 70 – у 90-х роках XIX ст.?
4. На яких питаннях національного руху зосередилася Стара громада?
5. Уяви себе молодим співробітником / молодого співробітницею газети «Київський телеграф» у 1875–1876 рр. Склади розповідь про газету тих років.
6. Які були особливості студентського руху 90-х років XIX ст.?

АЩЕТИМОЖЕШ

1. Сформулюй 3–4 положення щодо значення громадівського руху.
2. Виконай завдання 22.1–22.5 до § 22 в е-додатку.

§ 23

Польський, єврейський та кримськотатарський рухи в Україні у другій половині XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Прочитайте звернення від імені різних етнічних спільнот, які мешкали на території України в першій половині XIX ст. Поміркуйте, представником якої спільноти — польської, єврейської чи кримськотатарської — є автор / авторка кожного з них. Поясніть свій вибір, навівши 1–2 відомих вам факти.

Звернення 1. У містах нас селять окремо, обмежують у ремеслах і торгівлі, нашу віру не завжди визнають. Ми прагнемо рівного захисту законом і можливості навчати дітей своїм традиціям.

Звернення 2. Після входження нашої землі до Російської імперії нас переселяють, обмежують у користуванні землею, багато хто змушений емігрувати. Хочемо зберегти мусульманські звичаї, школи й мову.

Звернення 3. Наш народ поділили між імперіями, ми втратили права й мріємо відновити власну культуру та незалежність попри утиски влади.

Обговоріть, як, на вашу думку, могли змінитися їхні потреби чи становище у другій половині XIX ст. Порівняйте свої думки з матеріалом підручника.

1. Як розгорталось польське повстання 1863–1864 рр.

ПОМІРКУЙТЕ

Якою була участь українського населення в польському повстанні 1863–1864 рр.? Як воно вплинуло на Україну?

Повстання почалося в січні 1863 р. Від імені Центрального національного комітету було поширено Маніфест до польського народу і декрети про скасування панщини та проголошення селян власниками своїх наділів із подальшою компенсацією поміщикам за втрачені землі.

На початку 60-х років XIX ст. Правобережжя стало одним із центрів польського національно-визвольного руху. Його учасники прагнули звільнити Польщу з-під влади Російської імперії, відновити державність

Невідомий автор. Вступ повстанських військ у м. Дружкопіль на Волині. XIX ст.

у межах 1772 р., ліквідувати кріпацтво й станові привілеї. Повстання розпочалося в січні 1863 р. Від імені його очільників було оприлюднено Маніфест до польського народу та декрети про скасування панщини. Найважливішим для залучення селян стала обіцянка, що «земля, якою народ хліборобів користувався <...> стає його власністю», а збитки поміщиків будуть «винагороджені з державної казни».

Маніфест закликав усіх, хто служить державі чи працює за наймом, вступати до повстанського війська, адже, як зазначалося, «година спільного визволення вже пробіла».

Реалізація цих планів, однак, вимагала масштабної підтримки селянства, військової організації та зовнішньої дипломатичної допомоги — ресурсів, яких повстанню, зрештою, не вистачило.

Проте більшість українських селян не підтримала польського виступу.

ДОСЛІДІТЬ

Чому, на думку Михайла Драгоманова, українство не підтримало польського повстання?

«...українцям немає інтересу ділитися навпіл, так щоб західна їх половина увійшла б до союзу, — нехай не схожого на все попереднє і на становище в Галичині, — з Польщею, а східна залишалася за Росією <...> якщо українцям лити кров за автономію, то за автономію всього свого племені».

Із: Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну

На противагу обіцянкам поляків навесні 1864 р. царський уряд оголосив укази про селянську реформу на Правобережжі, яка відбувалася на вигідніших умовах, ніж на інших землях Російської імперії.

До вересня 1864 р. повстання, що розгорталася на теренах Царства Польського, Литви й частково Білорусі та Правобережжя України, було придушене. Російський уряд жорстко розправився з його учасниками: сотні поляків було страчено, тисячі вислано до Сибіру.

ДОСЛІДІТЬ

На картині Олександра Сохачевського зображено привал на кордоні Європи та Азії учасників польського повстання, які прямують на каторгу і заслання до Сибіру. Який настрій картини і чому ви так думаєте? Як ви вважаєте, у чому основна ідея картини? Кому симпатизує художник?

Олександр
Сохачевський.
Прощання з Європою.
1890–1894 рр.

Через бажання не допустити посилення польського впливу на місцеве життя на Правобережжі не проводили земської реформи, міська реформа 1870 р. була спрощеною, а судова не передбачала виборності мирових суддів — їх призначали, узгоджуючи кандидатури із владою.

Хоча українці не підтримали повстання масово, його наслідки були негативними й для них. Влада переслідувала активістів українського національного руху, бо вважала його наслідком «польської інтриги».

Найбільш сприятливі умови для розгортання польського національно-визвольного руху після придушення польського повстання 1863–1864 рр. у Росії склалися в Австрійській імперії (з 1867 р. — Австро-Угорська монархія), де Галичина отримала автономію, у якій провідні позиції належали полякам.

Однак частина польських діячів не була задоволена досягнутим. Вони вимагали для Галичини такого самого статусу, який австро-угорський уряд надав Угорщині.

Більшість польської опозиції в «українському питанні» не пропонувала змін і продовжувала заперечувати право українців на власну державу в межах Галичини.

2. Чим характеризувалося культурне та громадсько-політичне життя єврейського населення

ПОМІРКУЙТЕ

Чим різнилися особливості культурного та громадсько-політичного життя єврейського населення України в першій і другій половинах XIX ст.?

У другій половині XIX ст. євреї були важливою частиною населення України й помітно впливали на економічне та культурне життя. Згідно з переписом 1897 р. у підросійській Україні мешкало понад 2,6 млн євреїв — переважно в містах Правобережжя, де вони становили понад 40 % міського населення. Основними заняттями були дрібна торгівля, ремесла, промисли. У сільській місцевості розселення обмежували урядові приписи. Їхня роль у господарстві була значною: у Києві євреям належало майже 40 % торговельних підприємств, в Одесі вони контролювали до 60 % зернової торгівлі, у Харкові — третину майстерень.

На західноукраїнських землях єврейська громада також була численною: наприкінці XIX ст. на Галичині проживало понад 800 тис. євреїв. Вони були опорою міської торгівлі, ремесла, банків і друкарень, відігравали значну роль в інтелектуальному житті Львова й Чернівців.

КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД

У містах діяли єврейські школи, бібліотеки, видавництва.

У театрах Києва, Одеси, Львова та Чернівців регулярно йшли єврейські вистави

В Одесі в 1862 р. відкрили одну з перших єврейських державних шкіл у Російській імперії, а вже до 80-х тут працювало 5 єврейських навчальних закладів.

У Житомирі були чоловічі й жіночі гімназії для підготовки вчителів і вчительок

У Львові виходив перший літературний журнал єврейською мовою, а школи працювали німецькою, польською, їдиш та івритом. У містах Галичини й Буковини діяли єврейські театри, читальні, благодійні організації

Єврейська література досягла міжнародного визнання завдяки Шолом-Алейхему, Менделє Мойхер-Сфоріму, Іцхоку Лейбу Перець

У другій половині XIX ст. на українських землях активізувався єврейський громадський і політичний рух. В Одесі виникла перша в імперії сіоністська* організація «Ховевей Ціон», а згодом — партія Бунд. На Галичині початком організованого національного руху стало товариство «Мікра Кодеш», за яким постали інші сіоністські осередки, що прагнули повернути молоді інтерес до єврейської історії та мови й зміцнити

* Сіонізм (івр. ציוניזם) (від назви гори Сіон) — єврейський націоналізм, рух європейських євреїв наприкінці XIX ст. за створення єврейської держави.

національну ідентичність. Сіоністи розглядали відродження єврейської державності в Палестині як стратегічну мету.

Водночас єврейські громади потерпали від утисків. У підросійській Україні діяли «смуга осілости», обмеження на купівлю землі, доступ до освіти й державної служби; періодично відбувалися погроми в Києві, Одесі, Балті, Єлисаветграді. На Галичині становище було ліберальнішим, але дискримінація теж траплялася. Це спричинило масштабну еміграцію до Європи, Америки та Палестини. Ті ж, хто залишався, долучалися до модернізаційних процесів, розвивали освіту, пресу та культурні товариства, інколи зберігаючи нейтралітет або співчуючи українцям у польсько-українському конфлікті.

ДОСЛІДІТЬ

Які відомі вам явища громадського й культурного життя єврейського населення відображають подані тут і в галереї [е-додатка](#) до § 23 ілюстрації?

1 — Хана Ковальська. Штетл. 1934 р.

2 — Учитель хедеру. Поділля. XIX ст.

3. Коли і як розвивалося національне відродження кримських татар

ПОМІРКУЙТЕ

У яких умовах розвивалося національне відродження кримських татар? У чому воно проявилось?

Після анексії Криму в 1783 р. російська адміністрація вилучала землі у кримськотатарських селян і здійснювала політику утисків, що спричинило масову еміграцію татар до Османської імперії та загибель господарства степового Криму. Влада заохочувала переселення

на півострів росіян, а щодо корінного населення застосовувала відверто зневажливу й дискримінаційну політику. У виданні «Народи Росії. Кримські татари» (1879) кримських татар описували як «неповноцінну націю», виправдовуючи цим колоніальні дії.

Царат цілеспрямовано руйнував основи татарської культури: знищували святині, скорочували мережу національних шкіл, обмежували використання кримськотатарської мови, спалювали рукописи й книжки. У відповідь у 80-х роках XIX ст. сформувалося середовище молодії кримськотатарської інтелігенції, яке прагнуло зберегти національну гідність і відновити культурні традиції через просвіту та модернізацію. Провідником цього руху став Ісмаїл Гаспринський, який уважав, що відродження народу можливе через поєднання європейських ідей з власною культурною спадщиною.

ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на біографічні факти, висловіть своє ставлення до діяльності Ісмаїла Гаспринського.

Ісмаїл Гаспринський.
Фрагмент фото. 1894 р.

Кілька фактів про людину

Ісмаїл Гаспринський (1851–1914) — видатний кримськотатарський просвітник, публіцист, реформатор і політичний діяч. Народився у кримському селі Авджикой (нині не існує) поблизу м. Бахчисарай. Здобувши освіту, вчителював у Криму. Подорожував до Франції, Туреччини й Каїру, де ознайомився з досягненнями Заходу і центрами мусульманського відродження. Був міським головою Бахчисарая. За його каденції бюджет міста зріс утричі, збільшилася частка татар у самоврядуванні, покращилися освіта та санітарія.

Заснував у Бахчисарай першу двомовну (виходила тюркською і російською) газету Російської імперії «Терджиман». Запровадив нову шкільну систему для мусульман, яка ознайомлювала учнів і учениць із європейською та російською культурами, формувала толерантність. Його підручник «Ходжа-і-суб'ян» став найпопулярнішим у тюркськомовному світі. Автор багатьох художніх творів та публіцистики. Вивчав історію, етнографію та писемність кримськотатарського народу. Його гасло «Думкою, працею, знанням» надихає й досі. Ісмаїл Гаспринський залишив яскравий слід як символ боротьби за освіту, єдність і гідність свого народу.

Навколо Ісмаїла Гаспринського згуртувалися не лише представники кримськотатарської інтелігенції, а й місцеві кустарі та ремісники, які підтримували еволюційні зміни й реформи «зверху». У 1883 р. в Бахчисараї, після тривалих клопотань перед владою, почала виходити його газета «Терджиман». У першому її номері редакція проголошувала прагнення бути «проводирем корисних знань для мусульман» і водночас знайомити російське суспільство з потребами кримських татар, наголошуючи, що шлях буде непростим, але вони діятимуть «в ім'я правди й науки». Газета надовго визначила інтелектуальний розвиток громади. Поруч із нею згодом виходив жіночий журнал «Алем-і Нісван», який популяризував світську освіту для жінок і нові підходи до виховання, хоча ці ідеї стикалися з опором консервативного середовища.

Шпальта першого номера газети «Терджиман» російською мовою

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли і чому розгорнулося польське повстання?
2. Які були його підсумки й наслідки?
3. Які риси характеризували соціально-економіне та культурне життя єврейського населення?
4. Хто були представники руху кримськотатарського народу і які ідеї вони висували?
5. Чому українське населення не підтримало польського руху 60-х років XIX ст.?
6. Які зміни відбулися в суспільному житті євреїв порівняно з першою половиною XIX ст.?
7. Які спільні риси об'єднували український національний і кримськотатарський рухи?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Вибери одну із пропонованих тем та знайди в інтернеті факти, що її засвідчують:
 - Рішучість і мужність учасників польського повстання 1863–1864 рр.
 - Зміни у становищі єврейського населення на українських землях.
 - Розвиток кримськотатарського руху в Україні у другій половині XIX ст.
2. Підготуй коротку (4–5 слайдів) презентацію.
3. Виконай завдання 23.3–23.7 до § 23 в е-додатку.
4. Візьми участь у дослідницькому проєкті 4, завдання до якого знайдеш в е-додатку.

Розділ 5

Українські землі у складі Австро-Угорщини у другій половині XIX ст.

§ 24

Особливості політичного й соціально-економічного життя населення західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Запишіть на дошці (у зошиті) слова «панщина», «нафта», «кооперація», «еміграція» і зробіть припущення, як вони пов'язані з темою уроку та чи могли бути ознаками цього періоду і чому. Протягом уроку перевіряйте свої припущення.

1. Як розвивалася промисловість західноукраїнських земель

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте і запишіть основні характеристики стану промисловості краю.

У 1867 р. під тиском національних еліт Австрійська імперія перетворилася на конституційну дуалістичну* федерацію — **Австро-Угорську монархію**. До австрійської частини увійшли Галичина та Буковина, які були окремими автономними областями зі своїми сеймами (органами місцевого законодавства й самоврядування), а до угорської — Закарпаття, яке безпосередньо входило до складу Угорського королівства. Політика австрійської влади щодо «українського питання» характеризувалася прагненням до контролю над українськими територіями та асиміляції українського населення, а не до надання йому національних прав і свобод. Така позиція відображалася й на соціально-економічному житті західноукраїнських регіонів.

Брак капіталу у власників підприємств не давав змоги швидко перейти на машинне виробництво, тому в більшості випадків переважала ручна праця. Лише у 60–80-х роках XIX ст. почалося повільне формування фабрично-заводського сектору, зростала кількість підприємств

* **Дуалістична держава** — держава, у якій влада поділена між двома рівноправними частинами.

і робітників, проте технологічний розрив із розвиненішими провінціями імперії залишався істотним. Водночас імпорتنний тиск формував особливу спеціалізацію регіону: ті галузі, що орієнтувалися на видобування сировини та випуск напівфабрикатів для подальшого перероблення на західних землях монархії (передусім нафтова, лісопильна, соляна), розвивалися успішно. Потреби видобутку нафти сприяли розвитку металургії, машинобудування, деревообробної та початків хімічної промисловості, розбудові гілок залізничної колії. Іноземці також інвестували кошти у видобуток на Прикарпатті озокериту (гірського воску) — природного вуглеводню, який використовують у хімічній промисловості та медицині.

Промисловий переворот в Австро-Угорщині розгортався повільно, оскільки імперська політика пільг і стимулів підтримувала переважно австрійські та угорські райони

Інвестиції в західноукраїнські регіони були незначними, промисловий переворот розгортався повільно, господарство українців дедалі більше залежало від імпорту

Завозили ззовні одяг, побутові вироби, інструменти, машини, продукцію переробної промисловості тощо

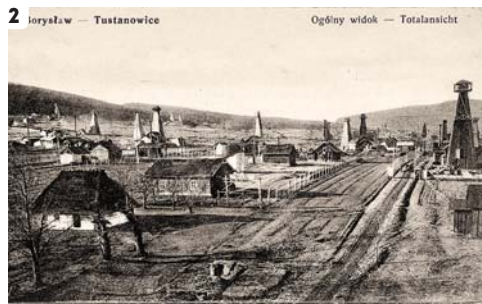
Зменшувалася конкурентоспроможність місцевих виробників, що закріплювало економічну залежність краю

Традиційні галузі, як-от цукрова, текстильна, скляна та паперова, поступово занепадали, адже не витримували конкуренції з дешевшими австрійськими товарам

У 1847 р. побудовано першу на теренах краю залізничну гілку Мисловице — Краків, а в 1861 р. — гілку Перемишль — Львів, що з'єднала Львів із Віднем. Із часом з'явилася залізниця Львів — Броди, яка досягла російського кордону та з'єднала Галичину з Волинню. Згодом залізницю продовжили до Волочиська, і вона стала першою колією, що зв'язала Галичину з Наддніпрянщиною, і водночас першою міжнародною лінією для західноукраїнського регіону, яка з'єднала Чорне море з Балтійським, а Львів — з Одесою. У 60-х роках XIX ст. Галицька залізниця також з'єднала Львів із Чернівцями. А от Закарпаття мало гірше залізничне забезпечення: тут розвивалася лише мережа вузькоколієк для потреб лісового господарства.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте фото на с. 158 і визначте, які промислові об'єкти на них зображено. Що змінилось у видобутку нафти? Чи можемо ми стверджувати, що ці зміни призвели до високотехнічного виробництва? Обґрунтуйте ваші висновки.

1 — Добування нафти ручним способом на бориславських промислах.

Фото 60-х років XIX ст.

2 — Нафтові вишки в Бориславі. Поштівка. 1915 р.

2. Проаналізуйте дані таблиці та зробіть висновки про темпи промислового зростання Галичини.

Динаміка розвитку переробної промисловості Галичини

Рік	Кількість підприємств із кількістю робітників понад 20 осіб	Кількість робітників, зайнятих на підприємствах, тис.	Потужність парових двигунів, тис. к. с.
1870	64	5,7	1,6
1880	138	8,0	3,4
1890	280	15,0	5,6

3. Які галузі виробництва зображено на поданих далі та в галереї [e-додатка до § 24](#) фото? Прокоментуйте кожну з них. Які особливості промислового розвитку регіону вони ілюструють? Які фактори, окрім промислового перевороту, сприяли розвитку транспорту?

1 — Солеварня в м. Долина. 1910 р.

2 — Склад деревообробного підприємства. 70-ті роки XIX ст.

2. Як змінилося становище селянства після скасування панщини

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте факти суперечливих наслідків реформи 1848 р. в сільському господарстві.

Аграрна реформа 1848 р. дала селянам особисту свободу, право власності на землю й ліквідувала панщину, що суттєво змінило їхнє становище. Однак розвиток ринкових відносин у сільському господарстві йшов повільно. Головні перепони — збереження великих поміщицьких маєтків, високі викупні платежі селян і відсутність доступу до лісів та пасовищ, які залишилися у руках поміщиків. Більшість селян отримала менше землі, ніж використовувала до реформи, і залишилася малоземельною, не маючи змоги утримувати власне господарство.

Реформа призвела до майнового розшарування селян: наприкінці XIX ст. майже 80 % господарств були бідняцькими, 15 % — середняцькими, і лише 5 % стали заможними.

ДОСЛІДІТЬ

1. Чи була ситуація, описана Іваном Франком, зумовлена реформою 1848 р.?

«Половина мужиків-хліборобів у Галичині не має навіть на життя, що доконче треба, аби з голоду не пухнути. Половина наших мужиків усе з року в рік голодує <...> а друга половина мужиків, хоч як-так дихає, то, однак, живе так бідно, як мало де в котрому краю. <...> Нещасливе ж те життя тих наших безземельних мужиків. Половина майже кожного села — то такі бідаки, що навіть чорного хліба не мають, а лише пісною бараболею та борщем живляться, а скороми то й на Великдень не кожен побачить. Стара убога одежина дірами світить, а в хаті діти босі, голі...»

Із: Франко І. Як живеться селянам-хліборобам

2. Про які явища свідчить фото? Наскільки вони були поширені?

Моторний плуг системи «Венделер і Дорн». Поч. XX ст.

3. Як розвивався кооперативний рух

ПОМІРКУЙТЕ

Що сприяло, а що заважало розвитку кооперативного руху?

Кооперативний рух — суспільний і господарський рух, спрямований на створення й розвиток різних форм (артілей, громад) і видів (кредитних, споживчих, сільськогосподарських) кооперативів (об'єднань людей для захисту економічних інтересів).

Поштовхом до розвитку кооперації на українських землях Австро-Угорщини став закон 1873 р., що давав змогу кожному, хто подав декларацію й сплатив пай, вступати до «заробково-господарських стоваришень».

У Львові у 1883 р. інженер Василь Нагірний заснував першу міську крамницю «Народна торгівля», яка згодом переросла у союз споживчих кооперативів і стала їхньою центральною організацією. У 1892 р. було засновано страхову компанію «Дністер», що активізувала кооперативний рух і надала йому стабільності. У 1899 р. постало товариство «Сільський господар», що перетворилося на крайовий осередок аграрної кооперації з філіями, гуртками, дослідними полями та власними виданнями.

Розвивалася кредитна кооперація. Потреба селян у доступних позиках спричинила появу в 1898 р. Крайового кредитового союзу, який об'єднав українські кредитні установи. На Буковині діяли ощадно-кредитні каси, а на Закарпатті виникли десятки кредитних кас.

ДОСЛІДІТЬ

Що ілюструє джерело? Чому, на вашу думку, держава надавала кооперативам податкові пільги та свободу у веденні справ? Чим відрізнялася діяльність «Народної торгівлі» та «Сільського господаря» та що їх об'єднувало? Які переваги мали кооперативи для своїх членів, порівняно з роботою поодинці?

Приміщення на ринку в Монастирських львівського кооперативного товариства «Народна торгівля». Поштівка. 60-ті роки XIX ст.

4. Чому виникла і як розвивалася трудова еміграція

ПОМІРКУЙТЕ

Які були причини масової еміграції українського селянства? Знайдіть на карті світу держави, куди вирушали в пошуках кращої долі українські селяни. Як ви гадаєте, чому вони емігрували саме в цих напрямках?

У другій половині XIX ст. малоземелля й брак роботи змушували дедалі більше селян шукати заробітку за океаном. На західноукраїнських землях кількість вільних робочих рук удвічі перевищувала потреби сільського господарства, тож наприкінці століття еміграція стала масовою. Виїжджали не лише селяни, а й промислові робітники, домашні слуги, кваліфіковані фахівці. Серед українців у США селяни становили 41 %, чорнороби — 22 %, слуги — 20 %, жінки й діти без фаху — 13 %.

Еміграційний рух швидко вийшов з-під контролю, оскільки в Австро-Угорщині не існувало відповідного законодавства, а поміщики намагалися стримувати виїзд дешевої робочої сили. Найбільший потік спрямовувався до США. Більшість працювала чорноробами на підприємствах, хоча найзавзятіші прагнули отримати земельні наділи — гомстеди*.

З кінця XIX ст. зростала й еміграція до Канади, де законодавство полегшувало переселення. Масовим став і виїзд до Бразилії, однак після скасування безкоштовного проїзду в 1897 р. потік емігрантів до цієї країни зменшився.

ДОСЛІДІТЬ

На основі поданих далі та в галереї [е-додатка](#) до § 24 ілюстрацій опишіть життя селян-емігрантів.

- 1 — Емігранти з Галичини на залізничній станції у Квебеку (Канада). 90-ті роки XIX ст.
 2 — Емігранти з України за роботою в полі. Поч. XX ст.

Наприкінці XIX ст. із західноукраїнських земель емігрувало понад 650 тис. осіб, що в окремих регіонах становило від третини до половини всього приросту населення.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які галузі промисловості розвивалися на західноукраїнських землях? Чому?
2. Як розвивалося сільське господарство після аграрної реформи?
3. Які кооперативи й коли створювали на українських землях?
4. Яким було життя українських емігрантів?

* **Гомстед** — земельна ділянка, яку надавали на пільгових умовах на вільних землях Канади та США для ведення фермерського господарства, обробітку й забудови.

5. Що обумовлювало низький рівень розвитку промисловості краю?
6. Які наслідки для життя селянства мала реформа 1848 р.?
7. Якими були роль і місце українських земель у господарському житті Австро-Угорщини?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Порівняй розвиток промисловості та сільського господарства західноукраїнських земель і Наддніпрянщини: визнач спільні та відмінні риси.
2. Виконай завдання 24.1–24.5 до § 24 в е-додатку.

§ 25

Суспільно-політичне життя у 60–80-х роках XIX ст. на західноукраїнських землях

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Уявіть: ви живете на Галичині в другій половині XIX ст. Довкола активно обговорюють питання майбутнього українського народу. Проаналізуйте подані далі висловлювання, що відображають думки тогочасних українців та українок і дайте відповіді на такі запитання: у чому різниця в позиціях? чому одні українці й українки прагнули об'єднання з Росією, а інші — відстоювали ідею окремої української ідентичності? як би ви зараз, не знаючи подробиць, одним реченням відповіли на запитання: «Чи можлива спільна українська держава для різних українських земель?»?

1. *«Галицькі русини — частина російського народу, і наш шлях — зберігати єдність із братами-слов'янами на сході»* (Львівська газета «Слово», 70-ті роки).
2. *«Ми українці. Наше завдання — відродити рідну мову та культуру і об'єднати всіх українців, де б вони не жили»* (З виступу О. Барвінського, 80-ті роки).
3. *«Одна-єдина українська нація — по обидва боки Дніпра та Карпат»* (Зі звернення галицьких народовців до наддніпрянських українців, 1885 р.).

1. Кого й чому називають москвофілами

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте причини появи в українському русі двох течій та схарактеризуйте діяльність москвофілів.

Революція 1848–1849 рр. в Австрійській імперії сприяла реформуванню економіки й запровадженню ринкових відносин. Однак залишилися невирішеними політичні питання: уцілів імперський режим, не задоволені були національні вимоги пригнічених народів. Тому національне питання залишалося центральним у суспільно-політичному житті Заходу України.

У 60-х роках XIX ст. на тлі утисків української мови в Російській імперії та посилення польського впливу на Галичині активізувалася

співпраця інтелігенції Наддніпрянщини й західноукраїнських земель. Це пришвидшило процеси національного самовизначення, але водночас загострило поділ серед галицьких русинів, у середовищі яких виокремилися три течії: старорусини, москвофіли та народовці.

Старорусини відстоювали консервативну традицію, церковнослов'янську культуру й власну окремішність між поляками та австрійцями. Саме серед них у 60-х роках сформувалося **москвофільство** — течія, що заперечувала існування окремого українського народу, проголошуючи русинів «частиною великого російського народу». Після розчарування подіями 1848–1849 рр., коли Галичину фактично перетворили на польську автономію, частина інтелігенції почала шукати опори в Росії. Москвофіли стверджували, що порятунок від полонізації можливий лише завдяки опорі на Росію, її мову, культуру й православну традицію.

Навколо цих ідей згуртувалася частина греко-католицького духовенства та інтелігенції Галичини, Буковини й Закарпаття, які сподівалися на підтримку російського уряду. У другій половині XIX ст. москвофіли розгорнули широку політичну й культурницьку діяльність. У 1870 р. вони заснували політичну організацію Руська рада, яка проголошувала себе спадкоємицею ідей Головної руської ради 1848 р. Рух отримував щедрі фінансові підтримки із Санкт-Петербурга, оскільки Росія вбачала в ньому засіб впливу на західноукраїнське суспільство.

Основою москвофільської ідеології була відмова визнавати українську народність і мову. Москвофіли поширювали теорію «єдиного руського народу від Карпат до Камчатки» та використовували у своїх виданнях штучну змішану мову — язичіє.

Осередки москвофільства діяли й поза Галичиною. На Закарпатті його представляло Товариство Святого Василя Великого (газета «Світ»), а провідниками були Олександр Духнович та Адольф Добрянський. На Буковині вплив москвофілів відчували товариства «Руська бесіда» (1869) та учнівське «Согласіє» (1870). Значну роль у підтримці російських настроїв відіграло російське консульство в Чернівцях.

2. Яку роль відіграли у формуванні національної української самосвідомості народовці

ПОМІРКУЙТЕ

Чим різнилися погляди народовців і москвофілів? Яку діяльність вони провадили?

Інших поглядів дотримувалося молоде покоління світської інтелігенції Галичини — **народовці (українофіли)**. Вони формувалися під впливом ідей і творів Тараса Шевченка та залучали західноукраїнську інтелігенцію до всеукраїнського національно-визвольного руху, маючи за ідеал відродження самостійної соборної Української держави.

Протягом 60-х років XIX ст. народовці та їхні лідери, зокрема Володимир Шашкевич, Ксенофонт Климкович, Данило Телячків, проводили значну культурницьку роботу. Вони виступали за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, обстоювали ідею окремішності українського народу. Але водночас залишалися лояльними до австрійської влади.

Народовський напрям перетворився на впливову силу українського національного руху. Народовці видавали книжки та часописи народною мовою. На сторінках їхніх видань друкували твори як наддніпрянських, так і галицьких та буковинських письменників. Народовці були засновниками низки громадських організацій у Львові, як-от «Руська бесіда», при якій згодом організували український театр, товариство «Просвіта». У 1873 р. з ініціативи й за матеріальної підтримки діячів підросійської України створено Літературне товариство ім. Т. Шевченка (з 1892 р. реорганізовано в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ)).

- 1 — Володимир Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича). Друга пол. XIX ст.
- 2 — Ксенофонт Климкович. Друга пол. XIX ст.
- 3 — Данило Телячків. Друга пол. XIX ст.

Завдяки народовцям Східна Галичина стала центром українського друку. У 60–70-х роках органом народовців була «Правда», а осередком українофільства Іван Франко вважав журнал «Вечерниці» (1862–1863). Ці видання активно співпрацювали з київськими громадівцями.

Від початку 80-х років діяльність народовців ставала дедалі політичнішою. Поштовхом були вибори до Галицького сейму 1879 р., коли українці під проводом москвофільської Руської ради здобули лише три мандати. Щоб посилити вплив на суспільство, народовці заснували політичні газети: «Діло» (1880, Володимир Барвінський) для інтелігенції та «Батьківщина» (1879, Юліан Романчук) для селян. У 1880 р. за ініціативи Барвінського у Львові відбулося перше українське народне віче, яке започаткувало вічевий рух.

Прагнучи політичного лідерства, у 1885 р. народовці створили товариство «Народна рада», до якого увійшли Олександр Барвінський, Іван Белей, Стефан Качала, Кость Левицький, Василь Нагірний, Юліан Романчук та інші.

ДОСЛІДИТЬ

З якими змінами у діяльності народовців пов'язані ілюстрації?

Народовський рух поступово охопив і Буковину, започаткувавши там національне відродження. Важливим осередком формування свідомої інтелігенції стала **кафедра української філології** в новоствореному **Чернівецькому університеті** (1875), яку очолив народовець Гнат Онишкевич. Товариство «Руська бесіда» в Чернівцях (1869), що спершу орієнтувалося на москвофілів, із 1884 р. перейшло під вплив народовців. Їхнім друкованим органом стала «**Буковина**» — перша українська політична газета краю (1885), перший редактор — **Юрій Федькович**. Від середини 80-х років рух на Буковині очолив Степан Смаль-Стоцький, який головував у громадсько-політичному товаристві «Руська рада» і зробив його провідною українською організацією Буковини.

На Закарпатті успіхи народовців були скромнішими: вони не змогли послабити москвофільських позицій через активну мадяризацію краю.

3. Яку діяльність провадили культурно-освітнє товариство «Просвіта» та Товариство імені Т. Шевченка

ПОМІРКУЙТЕ

Порівняйте діяльність «Просвіти» з діяльністю громад Наддніпрянщини. Запишіть їхні спільні та відмінні риси. Визначте роль Товариства імені Т. Шевченка в розвитку українського національного руху.

Корнило Устиянович.
Анатоль Вахнянин.
1887 р.

Головною метою заснованого народовцями в 1868 р. українського культурно-освітнього товариства «Просвіта» було поширення грамотності й загальної освіти. У відозві про його заснування було зазначено, що товариство мало «спомогати народну просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним». За характером своєї діяльності «Просвіта» нагадувала громади Наддніпрянщини, але на відміну від них діяла легально.

Першим головою товариства був композитор і педагог **Анатоль Вахнянин**. Якщо на перших загальних зборах «Просвіти» були присутні 64 її учасники, то за десятиліття їхня кількість зросла до 800. Згодом завдяки клопотанням Лаврівського «Просвіти» стали надавати державну дотацію. Допомогали внесками й самі народовці.

Зібрання товариства
«Просвіта». 1868 р.

Основні напрями діяльності «Просвіти». До товариства належав Іван Франко. «Просвіту» цінували Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Юрій Федькович, Василь Стефаник

Книгодрукування. Книги видавали українською мовою без польських, російських і церковнослов'янських слів у простому, доступному стилі. Першу книгу — «читанку для сільських людей» під назвою «Зоря» — уклав історик Омелян Партицький.

Відкриття на Галичині сільських читалень. До кінця XIX ст. у краї їх діяло вже 816

Видання шкільних підручників і методичної літератури. Співпраця з київською інтелігенцією, яка допомагала з виданням і поширенням підручників та популярних брошур у підросійській Україні.

Відкриття філій читалень, що збирали предмети старовини, етнографії, фольклору та засновували музеї в Косові, Самборі, Сокалі, Яворові

Улаштування вечорів на честь Маркіяна Шашкевича й Тараса Шевченка, театральних вистав, лекцій з історії, літератури, економіки тощо. Будівництво Народного дому, конкурси художньої творчості, спільні Святвечори. Безкорислива праця гімназистів та гімназисток, студентів і студенток, священників, учителів й учительок, інших галицьких інтелігентів й інтелігенток

З ініціативи народовців і за підтримки діячів Сходу України у Львові у **1873 р.** було створено **Літературне товариство ім. Т. Шевченка**. За статутом головною його метою був розвиток української словесності, відтак насамперед переважала культурно-просвітня праця. Тож для своїх потреб Товариство ім. Т. Шевченка в 1874 р. придбало друкарню і видало понад 50 книг і брошур різної тематики, зокрема побутово-господарської та загальноосвітньої. Після Емського указу 1876 р., який у Російській імперії заборонив друкування текстів українською мовою, частина рукописів і видань Наддніпрянщини виходила у Львові та Женеві (за посередництва Драгоманова).

Ініціатором перетворення Товариства ім. Т. Шевченка на наукову інституцію став **Олександр Кониський**. У **1892 р.** ухвалили новий статут, за яким воно стало об'єднанням фахових учених і науковців-аматорів. Сформували три відділи: філологічний, історико-філософський і математико-природничо-медичний. Відтоді організація отримала назву **Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ)**.

Було започатковано також низку періодичних видань — перших в історії українськомовних журналів з історії, філології, права, демографії, математично-природничих наук. Провідне місце з-поміж них посідали «**Записки НТШ**», які були органом української науки. Михайло Драгоманов, Володимир Антонович, Олександр Кониський налагодили з НТШ співпрацю як автори і кореспонденти.

Найвищий розквіт НТШ припав на період головування Михайла Грушевського (1897–1913 рр.). У ситуації, яка випала на долю України, поділеної на Східну й Західну, принципово важливим було показати історичну територію українського народу, а водночас — єдність мови, культури, побуту. НТШ створювало власну концепцію національної історії, орієнтовану на зародження ідеї соборної України.

На зламі століть ідею єдності українських земель все частіше проголошували як «соборність»: у публіцистиці «Діла», у «Киевской старине» та в збірниках НТШ утвердилася формула соборної України — єдності підросійської та підавстрійської частин — спільного культурного й політичного простору.

ДОСЛІДІТЬ

На основі інформації із джерела опишіть напрями, основні риси та масштаб діяльності НТШ.

«Цілею Товариства є розвивати науку і штуку [мистецтво] в українсько-руській мові, збирати різні наукові предмети та пам'ятки старовини України-Руси. До сеї ціли мають вестися:

1) наукові досліді: а) з філології і етнографії — руської і слов'янської, з історії українсько-руського письменства і штуки [мистецтва]; б) з історії, географії, археології України-Руси, а також

- з наук філософічних, економічних і правничих; в) з наук математичних, природоописних і лікарських;
- 2) відчити і розмови наукові;
 - 3) з'їзди учених, літераторів і артистів, наукові подорожі і експедиції;
 - 4) видавання наукових видавництв періодичних і неперіодичних;
 - 5) премії і підмоги ученим і літераторам;
 - 6) удержування бібліотеки і музею;
 - 7) удержування власної друкарні і книгарні».

Зі Статуту НТШ 1898 р.

Діячі та діячки «Просвіти» й НТШ. 1898 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Хто такі москвофіли та народовці?
2. У чому полягала діяльність народовців?
3. Схарактеризуй діяльність товариства «Просвіта».
4. Коли і як було створено НТШ?
5. Якби ти жив / жила в тогочасному суспільстві, то прибічником / прибічницею якого руху був би / була б? Чому? А що ти хотів би / хотіла б внести нового до діяльності своєї течії?
6. Яку роль відігравало товариство «Просвіта» в розгортанні національного руху на західноукраїнських землях?
7. Яке значення мала діяльність НТШ?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. У 1993 р. вулицю Дарвіна у Львові (колишню Кармелітську) перейменували на вулицю Просвіти. У 1994 р. з нагоди 125-річчя діяльності товариства неподалік від цієї вулиці відкрили пам'ятник «Просвіті». Як ти гадаєш, про що свідчать ці факти?
2. Виконай завдання 25.3–25.6 до § 25 в е-додатку.

§ 26

Політизація українського національного руху в 90-ті роки XIX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Об'єднайтеся в групи / пари і протягом 2 хвилин виконайте одне із завдань і запишіть відповідь (1–2 речення).

Завдання 1. «Час радикальних змін настав! Потрібні швидкі зміни для бідних і селян — більше прав і справедливості!» (Хто може виголошувати це й чому?)

Завдання 2. «Краще домовлятися із владою, ніж весь час сваритися, — так доможемося реальних поступів». (Хто пропонує такий підхід? Які кроки можуть бути потрібні?)

Завдання 3. «Нам потрібен власний голос у владі, щоб закони захищали наші інтереси. Нам потрібен голос у парламенті у Відні». (Хто це говорить? Які дії вони вимагатимуть від громади?)

Завдання 4. «Об'єднаймося — створімо партію! Якщо ми об'єднаємося — станемо сильніші й будемо впливати на рішення». (Хто пропонує об'єднання і яку проблему це вирішує?)

Презентуйте свої записи класу і збережіть їх під час опрацювання матеріалу підручника. Наприкінці уроку поверніться до ваших відповідей і визначте, чи змінили б ви свою інтерпретацію після вивчення матеріалу.

1. Як виник радикальний рух на Галичині

ПОМІРКУЙТЕ

Чому виникла течія радикалів і в чому були її відмінності?

У середині 70-х років XIX ст. на Галичині поруч із москвофілами та народовцями виникла течія радикалів — молоде покоління діячів, серед яких були Іван Франко, Михайло Павлик і Остап Терлецький. Під впливом соціалістичних ідей Михайла Драгоманова вони прагнули перетворити українофільство на політичний рух і залучити до нього найширші верстви.

Радикали вважали своїм головним завданням «ознайомлення народних мас із насущними політичними питаннями», домагаючись ліквідації залишків кріпацтва, передання селянських земель громадам і поширення серед робітників соціалістичної ідеї рівності. Національне питання вони ставили нижче від соціального, уважаючи, що воно розв'яжеться із перемогою нового суспільного ладу. Через пресу, зокрема журнал «Народ», радикали прагнули політизувати селян Галичини та Буковини, пояснюючи, як писав Михайло Павлик, що соціалізм — це прагнення «зрівняти всіх людей на світі так, аби кожен на себе робив, а не на других».

1

2

3

1 — Остап Терлецький. 80-ті роки XIX ст.

2 — Михайло Павлик. 1919 р.

3 — Іван Франко. 1904 р.

ДОСЛІДІТЬ

Як Орест Субтельний характеризує причини радикалізації визвольного руху Заходу України й у цьому процесі Михайла Драгоманова?

«На думку деяких сучасників, навіть найактивнішої діяльності народовців було мало, щоб забезпечити їм конструктивну й прогресивну роль в українському суспільстві. Що ж до русофілів [москвофілів], то їхні переконання були до такої міри безнадійно реакційними, що не витримували ніякої критики. <...>

...Драгоманов закликає молодь відкинути погляди старшого покоління й присвятити себе служінню гнобленим масам не лише словом, а й ділом. Його заклик припав до душі невеликій групі західноукраїнської молоді».

Із: Субтельний О. Україна. Історія

У 1878 р. Іван Франко та Михайло Павлик на сторінках періодики різко критикували москвофілів і народовців, викриваючи їхню ідейну слабкість, бездіяльність і лояльність до імперської влади. Того ж року Франко започаткував серію «Дрібна бібліотека». У передмові він наголошував на намірі видати серію невеликих книжок, щоб сприяти появі нової освіченої інтелігенції, здатної поширювати прогресивні ідеї. Водночас Остап Терлецький і Сергій Подолинський у Відні видавали українською мовою популярні соціалістичні брошури.

Влада систематично конфісковувала ці радикальні видання, а судові рішення лише підсилювали їхню популярність. Переслідування не зупинили радикалів — їм вдалося переконати значну частину молоді в необхідності суспільних змін.

У 1877–1878 рр. проти перших українських соціалістів було влаштовано судовий процес, який завершився покараннями. Це відштовхнуло

старше покоління від радикалів, зате посилило підтримку серед молоді. Після в'язниці 22-річний Франко, якого разом із Павликом відрахували з університету, став символом передової журналістики. Павлик, уникаючи нового ув'язнення, у 1879–1882 рр. перебував у Женеві та Франції, де разом із Драгомановим і Подолинським допомагав видавати збірник «Громада».

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте інформацію про Іван Франка. Які риси характеризували цю людину як лідера українського руху?

Кілька фактів про людину

Іван Франко (1856–1916) — поет, прозаїк, публіцист, фольклорист й економіст. Народився в с. Нагуєвичі на Львівщині в родині коваля. Навчався в Дрогобицькій гімназії, потім у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах, де досяг успіхів у вивченні іноземних мов (крім української, знав латинську, польську, німецьку). Тут же почав займатися літературною творчістю. Захистив при Віденському університеті докторську дисертацію. У 1878–1880 рр. заснував періодичні видання «Громадський друг», «Дзвін», «Молот» та інші. У 1890 р. виступив одним з організаторів демократичної Української радикальної партії.

Неодноразово був ув'язнений. Автор численних художніх творів, які ще за його життя виходили в періодичних виданнях та окремими книгами. Здійснив низку літературознавчих досліджень, автор багатьох наукових статей.

2. Яку політику народовців назвали політикою «нової ери»

ПОМІРКУЙТЕ

Коли й чому було проголошено політику «нової ери»? У чому її сутність?

У другій половині XIX ст. український рух на Галичині поступово виходив за межі культурної діяльності й набував політичного характеру. Українці розвивали просвітництво, видавничу справу, домагалися розширення прав і створювали політичні організації. Особливо активною була молодь Львова, зокрема студентські спільноти «Дружній лихвар» і «Академічна громада». Українська преса («Діло», «Правда») формувала нову свідомість серед міщан і селян, які заявляли про свої права.

Усе це розгорталося в умовах суперництва з поляками, які контролювали адміністрацію, суди, освіту та значну частину економіки, тоді як українці становили більшість населення в селах Східної Галичини. Проте наприкінці XIX ст. частина українських діячів та лідерів Греко-католицької церкви почала шукати можливості для порозуміння.

У 1890 р. народовці на чолі з Олександром Барвінським, Юліаном Романчуком і митрополитом Сильвестром Сембратовичем (за підтримки Володимира Антоновича та Олександра Кониського з Наддніпрянщини) ініціювали спробу змінити політичну ситуацію на Галичині шляхом компромісу з польською адміністрацією та австро-угорським урядом. Так виникла політика «нової ери» — задум українсько-польського порозуміння.

Суть «нової ери» полягала в тому, що народовці демонстрували лояльність до імперії та відмежовувалися від москвофілів, а польська сторона, прагнучи знизити напруження й зміцнити свої позиції в Австро-Угорщині, погоджувалася на культурні, освітні й частково політичні поступки українцям. Протягом 1890 р. відбувалися численні переговори українських, польських і австрійських політиків та ієрархів Церкви, які намагалися втілити ці домовленості.

ДОСЛІДІТЬ

На яких умовах народовці прагнули домовитися із владою та поляками? Чи можлива була, на вашу думку, така домовленість на тривалий строк? Чому?

ПЕРЕЛІК ВИМОГ УКРАЇНЦІВ ДО ПОЛЬСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ТА АВСТРІЙСЬКОГО УРЯДУ (ГРУДЕНЬ 1890 Р.)

- Визнання самостійності української нації.
- Рівне ставлення до обох народів на Галичині.
- Розширення українського представництва в сеймі.
- Відкриття трьох українських гімназій.
- Збільшення українських кафедр у Львівському університеті.
- Визнання українського правопису, запровадження українських написів на державних установах, залізницях тощо.

Восени 1890 р. було оголошено про початок «нової ери». Проте на практиці більшість обіцяних поступок не була реалізована. Польська сторона зволікала з виконанням домовленостей, тому вже на початку 1894 р. політика «нової ери» фактично завершилася.

ДОСЛІДІТЬ

Зважаючи на обмежені здобутки й наслідки політики «нової ери», поміркуйте, чи був цей політичний курс провальним. Аргументуйте свою думку.

ЗДОБУТКИ ПОЛІТИКИ «НОВОЇ ЕРИ»

- Відкрито кафедру української історії.
- Літературне товариство перетворено на Наукове товариство ім. Тараса Шевченка з постійною державною субсидією.

- Засновано чотирикласні школи з українською мовою викладання при чоловічих семінаріях у Тернополі й Станіславі та жіночій у Львові, паралельні українські класи при Коломийській гімназії, учительську семінарію в Самборі.
- Відокремлено українську гімназію від польської в Перемишлі. Українському фонетичному правопису було надано статус офіційного і впроваджено його у шкільні підручники.
- Легалізовано українські товариства та кооперативи.
- Відбулося певне розширення українського представництва в адміністративних органах.

НАСЛІДКИ ПОЛІТИКИ «НОВОЇ ЕРИ»

- Українське суспільство розчарувалося в політиці компромісів з поляками й австрійською владою.
- Серед українських діячів загострився розкол між поміркованими народовцями й радикалами.
- Досвід «нової ери» сприяв переходу українського руху до більш рішучої й організованої політичної боротьби за свої права.
- Активізувався процес створення українських політичних партій.
- Поразка компромісу підсилювала національну свідомість і згуртованість українців.
- Посилився відхід українського руху від орієнтації на Москву чи польські політичні сили.

3. Як працювали українські представники в Галицькому сеймі та Австрійському парламенті у Відні

ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягала парламентська діяльність українців у другій половині XIX ст. і в чому її особливості?

За угодою 1867 р. Австрія стала дуалістичною монархією — Австро-Угорщиною. Цісар водночас був королем Угорщини. Обидві частини мали спільну зовнішню політику та армію, але внутрішні справи вирішували самостійно через власні уряди та парламенти.

У 1861 р. почали діяти крайові сейми — Галицький у Львові та Буковинський у Чернівцях. На Галичині за підтримки Відня провідні позиції отримали поляки. Вибори до сейму проводили за куріальною*, станово-майновою системою, що поділяла виборців на групи за соціальним станом. Це давало полякам перевагу: вони контролювали 30 % мандатів, а українців серед депутатів було лише кілька.

* Курії — окремі групи виборців за майновими або соціальними ознаками; найзаможніші мали привілей.

Нерівність була разючою: щоб пройти в сейм, землевласнику-поляку вистачало майже 50 голосів, тоді як обрання депутата від селян вимагало понад 8 тис. голосів. Хоча закон формально дозволяв українцям здобути до третини місць, на практиці в 70–90-х роках XIX ст. вони мали лише 15–20 мандатів. Розширенню представництва заважала не лише виборча система, а й зловживання польської адміністрації: підкуп, тиск, брутальні порушення, через які частина українців не потрапляла на вибори. Додатковою проблемою була низька політична активність і неготовність боротися за права законними методами серед українських виборців.

ДОСЛІДІТЬ

Про що розповідає джерело? Чому представництво українців у парламенті було таким малим? Поясніть, спираючись на інформацію зі статті.

«Котра тільки громада була непевна <...> там переводять на час виборів штрафи, пугають різними переслідуваннями, екзекуціями, погрожують, що люди не дістануть позички з каси повітової, а довжники будуть мусити відразу цілу позичку платити, священників переполохано конкуренцією, мужиків <...> пашпортами на худобу і старими податками, а весь народ покликком до бунту».

Зі статті часопису «Діло» за 1895 р.

Попри труднощі, Галицький сейм залишався головним місцем, де вирішували українсько-польські відносини. Українці працювали в умовах польської більшості, яка часто не зважала на їхню позицію, тому депутати-українці часом залишали засідання на знак протесту. На початку 80-х років народовці змінили тактику: активізували виборчі кампанії, активно виступали в сеймі, вимагали поділу Галичини на українську й польську частини та підтримували тісний зв'язок із виборцями.

Другим важливим майданчиком був австрійський парламент у Відні. Спочатку депутатів від Галичини обирали сейми, а з 1873 р. — безпосереднім голосуванням за куріальною системою, що давала перевагу багатим верствам. Представництво українців у парламенті було мінімальним: у 1897 р. серед 353 депутатів їх було лише троє, хоча українці становили понад 13 % населення імперії.

Українським депутатам важко було впливати на рішення через їхню малочисельність і домінування польських та німецько-австрійських фракцій. Вони наполягали на правах українців — мові, освіті, церковних справах — і часто виступали проти порушень виборчого законодавства на Галичині. Попри обмежені можливості, участь у роботі сейму та парламенту стала для галицьких українців важливою школою легальної політичної діяльності.

4. Як утворювалися політичні партії на Галичині

ПОМІРКУЙТЕ

Які партії виникли на Галичині наприкінці XIX ст.? У чому полягали їхні програмні цілі? Чим вони були подібні, а чим відрізнялися?

Наприкінці XIX ст. на Галичині виникли політичні партії, і національна ідея вийшла за межі інтелігенції, охопивши широкі верстви суспільства. Це зробило Галичину центром українського руху.

Першою українською політичною партією була **Русько-українська радикальна партія (РУРП)**, створена в 1890 р. у Львові. РУРП прагнула обстоювати соціальні інтереси українського селянства Галичини, яке було малоземельним, і водночас захищати національні права українського народу. Партія засудила політику «нової ери» й протистояла силам і владі, що цю політику впроваджували.

Уже від початку в середовищі РУРП існували ідейні суперечності. Представники так званих старих радикалів — Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький — виступали за федералізацію Австро-Угорської імперії та надання українцям у її межах широкої автономії, уважаючи ідею негайного створення незалежної української держави передчасною. Щодо Російської імперії, то під впливом ідей Михайла Драгоманова вони розглядали федералізм радше як загальний демократичний принцип і можливий перехідний етап, а не як безпосередню програму політичної діяльності.

А молодше покоління радикалів — В'ячеслав Будзиновський, Юліан Бачинський — закликали до боротьби за національну самостійність України та домагалося поділу Галичини на українську і польську частини.

У 1895 р. Юліан Бачинський видав працю «Україна irredenta» («Україна уярмлена»), у якій уперше чітко й аргументовано обґрунтував необхідність політичної незалежності України як умови її економічного, культурного розвитку й навіть виживання. Після цього вимогу самостійності внесли до програми партії. Молоді радикали також домоглися включення до програми ідеї соборності — піднесення національної свідомості всіх українців Австро-Угорщини й Російської імперії.

ДОСЛІДІТЬ

1. Які завдання ставила РУРП у різних сферах? Як вони були пов'язані з ідеєю самостійності України?

«Ми, русько-українські радикали, виступаємо <...> з <...> програмою: <...>

1. У справах суспільно-економічних <...> хочемо колективного устрою праці і колективної власності засобів продукційних.
2. У справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, друку і сумління, забезпечення кожній одиниці,

без різниці статі, якнайповнішого впливу на рішення всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, країв у справах, котрі тільки їх дотикають <...>.

3. У справах культурних <...> домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всього народу».

Із програми РУРП

У 1895 р. програму було доповнено таким пунктом: «Здійснення соціалістичних ідеалів можливе лише при повній політичній самостійності русько-українського народу».

2. Які факти біографії Юліана Бачинського свідчать про його відданість інтересам національного відродження України?

Юліан Бачинський.
Поч. XX ст.

Кілька фактів про людину

Юліан Бачинський (1870–1940) — публіцист, політичний діяч, один із лідерів українського національного руху на Галичині. Народився в с. Новосілка Тернопільської області в сім'ї священника. Освіту здобув у Львівському <...> Віденському університетах. Був співзасновником і членом РУРП та Української соціал-демократичної партії.

Автор низки праць із проблем українських політичних рухів, де активно пропагував ідеї національного визволення, відстоював права українського народу. Учасник Української революції. В останні роки свого життя мешкав у Харкові. У 1934 р. заарештований радянською владою. Загинув у концтаборі.

РУРП активно організовувала осередки, створювала фонди, проводила віча, брала участь у виборах, співпрацювала з різними політичними силами, критикувала духовенство, організовувала страйки та товариства «Січ», залучала жінок до громадської діяльності і розвивала пресу. У 1899 р. відбувся ідейний розкол РУРП. Одна частина її членів створила селянську партію, друга — увійшла до решти новоорганізованих партій. **Українська національно-демократична партія (УНДП) утворилася у 1899 р.** у Львові внаслідок злиття двох політичних течій — членів національно-радикального крила РУРП і народовців. Вона об'єднала різні верстви українського суспільства і стала реальною силою, що змогла протистояти польському націоналістичному тиску на Галичині.

Серед провідних діячів УНДП були Юліан Романчук, Кость Левицький, Михайло Грушевський, Василь Нагірний. Склавши програму, що мала примирити і радикалів, і русофілів, націонал-демократи проголосили своєю головною метою національну соборність і незалежність України.

ДОСЛІДІТЬ

Які завдання ставила УНДП? Чим вони відрізнялись від завдань РУРП?

«Будемо <...> розвивати почуття національної єдності з російськими українцями <...>; будемо <...> підтримувати змагання, що ведуть до перетворення <...> Російської держави в конституційно-федералістичну, оперту на автономії національностей <...> Змагати, щоб серед угорських українців викликати <...> національний рух, який є між галицькими й буковинськими українцями, щоб загаріти їх до вживання <...> рідної мови, до боротьби проти денаціоналізації та <...> праці в користь українського народу Закарпаття <...> Нашим ідеалом повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації об'єдналися в одну <...> державу».

Із програми УНДП

УНДП прагнула політичної й економічної організації українського суспільства та активно впливала на культурно-освітнє життя, домагаючись реформи шкільництва й створення українського університету.

У 1899 р. радикали (які вийшли з РУРП) заснували **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)** як складову австрійської соціал-демократії. Її провідними діячами були Микола Ганкевич, Юліан Бачинський. Ця партія стояла на позиціях незалежності й соборності України, що було зазначено в її програмі: УСДП спиралася на промислових і сільськогосподарських робітників, чисельність яких була невеликою. Тож значного впливу на суспільно-політичне життя регіону не мала.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Як розвивався радикальний рух на Галичині?
2. Що таке народовська «нова ера»?
3. Яким було українське представництво в парламенті Австрії та сеймі Галичини й чому?
4. Які партії виникли наприкінці XIX ст. на Галичині?
5. Назви основні здобутки українського руху на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст.
6. Доведи, що в питанні української державності всі західноукраїнські партії залишалися однастайними.

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Подумай, чи є підстави говорити, що центр українського національно-визвольного руху почав переміщуватися з Наддніпрянщини до Галичини? Чому саме?
2. Виконай завдання 26.6–26.9 до § 26 в е-додатку.
3. Візьми участь у дослідницькому проєкті 5, завдання до якого знайдеш в е-додатку.

Розділ 6

Україна на початку ХХ ст. перед викликами модернізації

§ 27–28

Особливості соціально- економічного розвитку українських земель

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Прочитайте наведені твердження. Працюючи індивідуально або в парах, поміркуйте, які з них, на вашу думку, можуть бути правильними щодо життя українців на початку ХХ ст.

1. Українські землі на той час залишалися переважно аграрним краєм.
2. У великих містах уже діяли банки й заводи.
3. Більшість населення займалася торгівлею.
4. У промисловості почали з'являтися великі підприємницькі об'єднання (монополії).
5. Усі регіони України спеціалізувалися на одних і тих самих видах виробництва.
6. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Україна пережила економічну кризу.

Обговоріть ваші думки про кожне твердження: чому ви так гадаєте? що з переліку здається вам найбільш і найменш імовірним? які питання хотілося б з'ясувати під час вивчення цієї теми?

1. Які зміни відбулись у складі населення України на початку ХХ ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Які фактори обумовили розміщення населення в різних регіонах України? Як впливала національна політика Російської та Австро-Угорської імперій на населення українських земель?

На початку ХХ ст. українські землі були поділені між Російською імперією (дев'ять губерній Наддніпрянщини) та Австро-Угорщиною (Галичина, Буковина, Закарпаття). Без власної державності українці зазнавали русифікації, ополячення, онімечення й мадяризації, що послаблювало національну ідентичність.

На цих землях проживало близько 30–32 млн осіб. Українці становили понад 70 % населення й переважали в більшості регіонів. Міста ж мали багатонаціональний характер: тут жили росіяни, поляки, євреї, німці, татари та інші спільноти, серед яких українці часто були меншістю. Росіяни й поляки посідали провідні позиції в адміністрації та економіці, тоді як інші громади зберігали власні традиції та культурну окремішність.

ДОСЛІДИТЬ

Проаналізуйте дані першої таблиці й визначте: яку частку населення України становили українці загалом? які висновки можна зробити про етнічну однорідність / різноманітність України на основі цих даних?

Порівняйте дані обох таблиць: наскільки відрізняється відсоток українців у загальному населенні від їх частки в міському населенні Наддніпрянщини? Про що свідчать ці факти? Полічіть, яким був національний склад сільського населення, якщо порівняти ці дві таблиці. Які соціально-економічні та політичні висновки можна зробити про становище українців у Російській імперії на основі цих даних?

Населення українських земель на початку XX ст.

Регіон	Загальна чисельність населення	Етнічні українці
Схід та Центр (Російська імперія)	~ 27 млн	~ 22,5 млн
Галичина	~ 4,5 млн	~ 3,3 млн
Буковина	~ 0,8 млн	~ 0,6 млн
Закарпаття	~ 0,6 млн	~ 0,5 млн
Усього	~ 32,9 млн	~ 26,9 млн

Національний склад міського населення Наддніпрянщини в 1897 р.

Національність	Кількість осіб	Відсоток
Росіяни	1 050 000	34,0
Українці	937 000	30,3
Євреї	830 000	27,0
Інші	268 000	8,6
Усього	3 085 000	99,9

Українські землі на початку XX ст. залишалися переважно аграрними територіями. Майже 80–85 % населення мешкало в селах і займалося сільським господарством. Густота сільського населення була надзвичайно високою — у деяких районах Поділля, Київщини та Галичини вона перевищувала 100 осіб на квадратний кілометр. Селяни, здебільшого українці, об'єднувалися в громади для рільництва та господарської діяльності, але страждали від аграрного перенаселення й нестачі землі. У цей час поміщики поступово втрачали свої привілеї та вплив, поступаючись місцем новим соціальним групам.

Розвиток промисловості сприяв зростанню міського населення, хоча загальний рівень урбанізації на українських землях залишався невисоким — майже 15 %. На західноукраїнських землях він також був невисоким, але зростав швидше: якщо на початку 90-х років у містах проживало приблизно 16 % населення, то до 1914 року — до 25 %. Найбільшими міськими центрами стали Київ, Харків, Одеса, Катеринослав та Львів. Під впливом промислової революції сформувався новий суспільний прошарок — промислові робітники: їхня чисельність

до 1913 р. досягла майже 2,5 млн у підросійській Україні та понад 800 тис. на західних землях. Значна частина українців виїжджала на заробітки в інші регіони імперії, зокрема на Донбас і Урал.

Паралельно з'являлася буржуазія — підприємницький прошарок суспільства, до якого належали впливові родини промисловців і підприємців, переважно представники інших національностей, зокрема євреї, росіяни, бельгійці, французи. Проте й серед українців існували впливові родини промисловців і підприємців, як-от Терещенки, Харитоненки, Симиренки та Яхненки. Водночас зростала роль інтелігенції — верстви людей розумової праці, зайнятих у сфері культури, науки, освіти й медицини, яка дедалі активніше виступала рушійною силою національного відродження.

Демографічна ситуація на українських землях характеризувалася високою народжуваністю, проте водночас і великою смертністю, особливо серед дітей, через низький рівень медицини, поширення епідемій і погані санітарні умови. Тривалість життя залишалася низькою, а умови існування — важкими, насамперед у сільській місцевості.

З другої половини XIX ст. посилюлися міграційні процеси. Західно-українське населення масово емігрувало до США, Канади та Бразилії, тоді як у Російській імперії українці переселялися на малозаселені території Сибіру й Далекого Сходу. Водночас тривала зворотна міграція — на українські землі прибували переселенці з Росії та німецьких колоній.

2. Як розгорталась індустріальна модернізація українських земель

ПОМІРКУЙТЕ

Які були основні риси індустріальної модернізації? Що спільного, а що відмінного було в цих процесах у підросійській та австрійській частинах України?

На межі XIX–XX ст. українські землі стали ареною масштабних економічних трансформацій, пов'язаних із процесами **індустріальної модернізації**. Попри те, що територія України була розділена між Російською та Австро-Угорською імперіями, промисловий розвиток охопив різні регіони, хоча й з неоднаковою інтенсивністю.

На Наддніпрянщині індустріалізація розвивалася найдинамічніше: завдяки багатим покладам корисних копалин швидко зростали вугільна й металургійна галузі, формуючи регіональну спеціалізацію. Донбас до 1913 р. видобував майже 70 % усього імперського вугілля, а Криворізький басейн забезпечував понад 60 % залізної руди; виробництво заліза й сталі за десятиріччя зросло у 27 разів. Потужні центри сформувалися в Юзівці, Катеринославі та Кам'янському, де модернізовані підприємства значно перевищували уральські за продуктивністю.

Велику роль відігравав іноземний капітал: на початку ХХ ст. іноземцям належало до 90 % металургійного та 63 % вугільного капіталу. Джон Юз заснував Юзівку, бельгійці створили комплекс у Кам'янському.

Зростання важкої промисловості стимулювало машинобудування: Харків і Луганськ стали центрами паровозобудування, а Київ, Одеса та Єлисаветград — виробництва транспортних, сільськогосподарських і харчових машин. Хоча якість техніки поступалася іноземній, ця галузь стала маркером технологічного прогресу.

Модернізацію підсилювала розбудова залізниць, що поєднували Донбас і Кривбас із чорноморськими портами. Водночас провідною галуззю Центру України залишалося цукроваріння, тоді як хімічна, текстильна та інші «легкі» виробництва розвивалися повільніше.

ДОСЛІДІТЬ

1. Знайдіть на карті 5 в [e-додатку](#) центри індустріалізації, про які йшлося. Як вони були пов'язані між собою?
2. Які галузі й чому переважали у структурі промислового виробництва України? Як позначалася на життєвому рівні населення України така структура промислового виробництва?

Структура промислового виробництва України в 1912 р.

Галузь виробництва	Валова продукція (%)
Гірнична, гірничозаводська, металургійна, видобування й оброблення мінералів	45,9
Харчова промисловість	36,2
Оброблення металів і виробництво машин	10,4
Хімічна промисловість	1,8
Текстильна промисловість	1,5
Інші галузі	4,2

Індустріальна модернізація на початку ХХ ст. остаточно інтегрувала українські землі в ринкову економіку, перетворивши Наддніпрянщину на провідний промисловий регіон Російської імперії. Водночас розвиток промисловості обмежувався браком кваліфікованої робочої сили, недостатністю капіталу та колоніальним характером цього процесу, а технічне переоснащення компенсувалося великими резервами дешевої робочої сили.

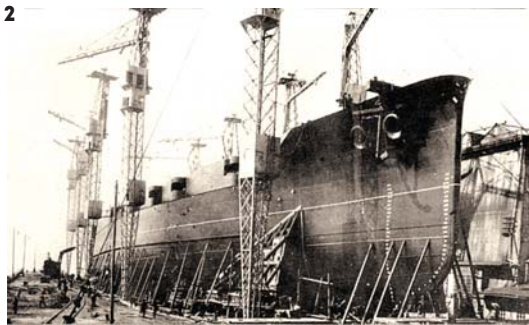
ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на текст і подані на с. 182 та в галереї [e-додатка](#) до § 27–28 ілюстрації, визначте особливості розвитку промисловості України на початку ХХ ст.

1

2

1 — Юзівський металургійний завод. 1912 р.

2 — Будівництво пароплава на Миколаївському заводі. 1914 р.

На Заході України, що перебував під владою Австро-Угорщини, індустріалізація мала значно повільніший характер. Основними ознаками промислового розвитку були штучні гальмівні процеси з боку метрополії. Економіка краю працювала переважно на забезпечення розвинутих промислових центрів імперії дешевою сировиною.

Індустріальна модернізація на західноукраїнських землях насамперед охопила нафтодобувну галузь. На початку XX ст. відбулася технічна реконструкція: замість дрібних криниць почали бурити глибокі свердловини, активно впроваджували парові та бензинові двигуни (у 1904 р. — вже 347 машин замість 5 в середині XIX ст.). Видобуток нафти стрімко зростав: від 325 тис. тонн у 1900 р. до понад 2 млн тонн у 1909 р. Бориславсько-Дрогобицький басейн забезпечував близько 5 % світового видобутку.

Другим за значенням сектором була деревообробна промисловість: майже 100 лісопилень щороку експортували 80–85 тис. вагонів лісу, хоча глибоке перероблення розвивалося повільно. Хімічна промисловість також зробила крок уперед: у Великому Бичкові, Тур'ї-Бистрій та Перечині діяли підприємства на кілька сотень робітників.

Важка промисловість залишалася слабкою. На Закарпатті працювали кілька невеликих металургійних заводів, що виробляли прості вироби — чавунні плити, грубки, інструменти. Машинобудування практично не існувало. Натомість активно розвивалася транспортна інфраструктура: у гірській місцевості будували складні мости й прокладали залізниці, які полегшували вивезення ресурсів, але водночас руйнували місцеве дрібне виробництво, підсилюючи залежність краю від зовнішніх ринків.

Загалом індустріальний розвиток мав колоніальний характер: наголос робився на видобувних галузях, тоді як виробництво готової продукції концентрувалося поза регіоном. Брак кваліфікованої робочої сили й капіталу стримував модернізацію, а дешевість праці частково компенсувала технологічні відставання.

Попри ці обмеження, саме на початку ХХ ст. було закладено основу індустріальної бази, що визначила подальшу економічну спеціалізацію українських регіонів і вплинула на їхній розвиток у ХХ ст.

3. Як українські міста перетворювалися на осередки великого підприємництва, торгівлі та фінансів

ПОМІРКУЙТЕ

Які були основні риси й особливості модернізації українських міст?

На початку ХХ ст. українські міста переживали період стрімкої трансформації, перетворюючись на центри економічної модернізації та ділової активності. Індустріалізація й розвиток ринкових відносин кардинально змінили не лише міський простір, а й соціально-економічну структуру міського життя. Концентрація капіталу, розвиток фінансово-кредитної системи, формування нової підприємницької культури та розбудова міської інфраструктури перетворили їх на рушії економічного прогресу. Міста ставали не просто адміністративними центрами, а складними економічними системами, де перепліталися інтереси промисловців, банкірів, торговців та робітників, формуючи новий соціально-економічний ландшафт України на початку минулого століття.

Темпи зростання деяких українських міст в умовах модернізації початку ХХ ст. були вражаючими.

ДОСЛІДИТЬ

1. На схемі ви бачите, що шляхи збільшення міського населення розташовані в певній послідовності. Чому саме в такій?

ШЛЯХИ ЗБІЛЬШЕННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

- Міграція робітників із російських індустріальних центрів до нових промислових міст України.
- Приплив сільського населення, яке концентрувалося в промислових містах.
- Зростання сезонного руху населення із сіл на роботу до міст.
- Природне зростання населення.

2. Спираючись на дані порівняльної таблиці на с. 184, установіть, якою була динаміка зростання різних міст у ХІХ – на початку ХХ ст. Яким процесам це відповідало?

Найбільші міста на території України, 1867 р.		Найбільші міста на території України, 1913 р.	
Місто	Населення, тис.	Місто	Населення, тис.
Одеса	121,3	Одеса	554,8
Львів	~ 83,0	Київ	417,8
Київ	70, 6	Харків	252,8
Миколаїв	68,0	Катеринослав	~ 250,0
Харків	60,0	Львів	~ 215,0
Бердичів	52,8	Миколаїв	~ 112,0
Херсон	45,9	Чернівці	~ 90,0
Житомир	37,6	Житомир	82,1
Чернівці	~ 33,0	Єлисаветград	~ 78,0
Єлисаветград	32,0	Бердичів	~ 77,0

Найбільші міста українських земель стали осередками концентрації великого капіталу та підприємництва. Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Львів та Чернівці перетворилися на потужні економічні вузли. Кожне із цих міст набуло своєї промислової спеціалізації.

Катеринослав став центром металургійної промисловості, де діяли великі заводи з тисячами працівників. Харків зосередив машинобудівні підприємства, зокрема паровозобудівний завод, що належав до найбільших у Російській імперії. Одеса, користуючись своїм вигідним портовим розташуванням, перетворилася на головний торговельний центр Півдня України. Через Одеський порт відбувався експорт зерна, цукру та інших товарів на міжнародні ринки.

Львів був найбільшим економічним і культурним центром Галичини, поєднуючи традиції західноєвропейського підприємництва з українськими національними ініціативами. Місто залишалося транспортним вузлом і осередком зовнішньої торгівлі — через нього пролягали важливі залізничні магістралі. У Львові регулярно проводили ярмарки та біржові торги, що залучали підприємців із різних регіонів.

Чернівці як столиця Буковини були культурно багатонаціональним містом, де гармонійно співіснували українська, німецька, румунська та єврейська громади. Завдяки толерантній політиці Австро-Угорщини тут активно розвивалося підприємництво різних національних груп. Чернівці були знані як центр оптової та роздрібної торгівлі, зокрема деревиною, худобою, сільськогосподарськими продуктами, а також фінансових послуг — у місті працювали австрійські та місцеві банки, кредитні товариства й торговельні палати. Розмаїття мов і культур сприяло формуванню потужного ділового середовища, створенню кооперативів, торговельних домів і розвитку страхової справи.

Розвиток підприємництва потребував розгалуженої фінансової інфраструктури. На початку ХХ ст. в українських містах активно розвивалася банківська система. У Києві діяли відділення Державного банку, філії найбільших приватних банків імперії — Російсько-Азійського, Російського для зовнішньої торгівлі, Волзько-Камського. У Харкові функціонував Земельний банк, що кредитував сільське господарство.

У Львові, що перебував під владою Австро-Угорщини, функціонували як австрійські банки, так і місцеві українські фінансові установи — «Дністер», «Земельний банк гіпотечний» та інші. Вони відігравали важливу роль у фінансуванні українського підприємництва на Галичині.

Міста були центрами торгівлі. У великих містах формувалися спеціалізовані торговельні квартали з магазинами, складами.

Суттєво змінився характер міської торгівлі — традиційні ярмарки поступалися місцем постійно діючим магазинам, універсамам та пасадам. У найбільших містах відкривали універсальні магазини за західним зразком. Розкішні вітрини, електричне освітлення, широкий асортимент та фіксовані ціни — усе це створювало нову культуру споживання.

Розвиток підприємництва стимулював модернізацію міської інфраструктури. У великих містах з'явилися електростанції, водогони, каналізація, телефонний зв'язок. У Києві в 1892 р. запрацював електричний трамвай — перший у Російській імперії. В Одесі, Харкові, Катеринославі, Львові також розвивався міський транспорт, що покращував мобільність населення і сприяв діловим контактам.

Будували й лікарні, притулки, маєтки та багатоповерхові житлові будинки. Зростала кількість закладів освіти, бібліотек, музеїв, клубів.

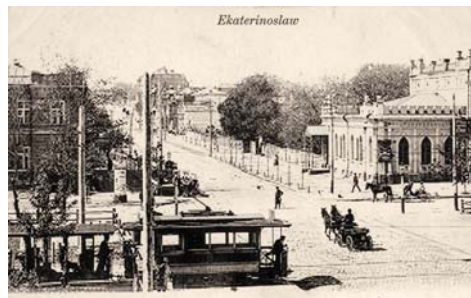
Водночас економічне зростання поглиблювало соціальне розшарування та створювало нові виклики для міського розвитку, що проявилися в житлових проблемах та загостренні соціальних конфліктів.

ДОСЛІДІТЬ

Які явища, типові для трансформації міського життя часів модернізації, ілюструють фото, подані далі та в галереї [е-додатка до § 27–28](#)?

Львів, пасаж Міколяша. Поч. ХХ ст.

Катеринослав. Поч. ХХ ст.

4. Як проявилася світова економічна криза на українських землях

ПОМІРКУЙТЕ

Що таке економічна криза і які були її наслідки для України?

Економічна криза 1900–1903 рр., що охопила світ на початку XX ст., мала значний вплив на підросійські українські землі.

Економічна криза — порушення рівноваги між попитом і пропозицією на товари та послуги, що призводить до падіння економічних показників.

Серед причин загострення кризи на Наддніпрянщині була надмірна залежність важкої промисловості (металургійної, кам'яновугільної) від державних замовлень, зокрема

на залізничне будівництво, яке в цей період скоротилося. Водночас відбулося перевиробництво продукції у ключових галузях. Так, яскравим прикладом стало накопичення мільйонів пудів нереалізованого цукру на складах, адже цукрова промисловість також була однією з провідних в економіці підросійської України.

Криза проявилася різким падінням цін на основну промислову продукцію — чавун, залізо та вугілля. Це призвело до масового закриття та скорочення виробництва на підприємствах: десятки металургійних заводів і гірничорудних копалень, зокрема на Криворіжжі та Донбасі, зупинили роботу. Як наслідок, різко зросло безробіття, залишивши понад 100 тис. робітників без засобів до існування. Ситуація для тих, хто не втратив роботи, також погіршилася: робочий день подекуди тривав до 12–16 годин на добу, а заробітна плата скоротилася на 30–40 %. Загострення економічної ситуації посилило соціальну напругу в суспільстві та сприяла посиленню протестних рухів робітників і селян.

Криза зумовила поглинання слабших підприємств сильнішими, зменшення чисельності дрібних фабрик і заводів. Це явище — «концентрація виробництва» — було характерним для всіх країн світу.

Великі підприємства зазвичай не належали одній особі, а були акціонерними товариствами. У таких об'єднаннях капітал розподіляли на паї (акції). Власники паїв (акціонери) відповідали за справи акці-

Монополія — підприємство або об'єднання підприємств чи господарське товариство, що виробляє значну кількість продукції певного виду, завдяки чому посідає домінувальне становище на ринку й за рахунок установлення більш високих цін отримує надвисокі прибутки.

Монополізація економіки — збільшення кількості монополій в економіці країни.

онерного товариства й отримували частку прибутку відповідно до свого паю.

Посилення концентрації промисловості сприяло виникненню **монопольних компаній** — великих підприємств, фірм або об'єднань (спілок), що контролювали значну частину виробництва

та збуту певного виду продукції. Можливість суттєво впливати на ринкові ціни й обсяги пропозиції товарів забезпечувала таким компаніям надвисокі прибутки.

Процес монополізації активізувався на початку ХХ ст., коли виникли синдикати «Продвагон» (1901), «Продамет» (1902), «Продвугілля» (1902) та інші. Загалом в Україні діяло майже 30 синдикатів.

Монополії неоднозначно впливали на розвиток виробництва й рівень життя населення. З одного боку, вони пом'якшували наслідки промислової кризи, а з другого — їх власники, щоб підвищити ціни на свою продукцію, часто штучно підтримували дефіцит на власні товари та перешкоджали технічному прогресу, заощаджуючи на модернізації монополізованих галузей виробництва та експлуатуючи робітників.

Синдикат — така форма монопольного об'єднання підприємств однієї галузі промисловості, учасники якого окремо зберігали власність на засоби виробництва, але були спільними власниками виготовленого продукту, що давало змогу встановлювати на нього єдину, зазвичай високу ціну.

Поряд із промисловими виникали великі **банківські монополії**. Зокрема, цукрову промисловість контролювали Російський торгово-промисловий і Азовсько-Донський банки. Гірничу промисловість і суднобудування в Миколаєві фінансували Російсько-Азійський та Міжнародний банки.

Поява монополій посилила вплив в економіці України іноземного капіталу, адже саме він сприяв індустріальній модернізації краю.

Економічна криза 1900–1903 рр. охопила й західноукраїнські землі. Унаслідок спаду виробництва, зокрема в залізорудній промисловості Галичини (райони Стрия, Бродів, Коломиї), багато підприємств зупинилося або скоротило виробництво. Падіння цін і звуження ринків збуту спричинили масове банкрутство дрібних фірм. Промислова криза поглибилася аграрною — неврожай 1902 р. викликав голод і ще більше ускладнив становище селянства, що призвело до зростання соціальної напруги і страйків на Галичині.

Наслідком кризи стало пришвидшення концентрації виробництва й капіталу, що стимулювало формування монополістичних об'єднань. Проте на західноукраїнських землях цей процес набув колоніального характеру — найбільш прибуткові галузі, передусім нафтова (центр у Бориславі), озокеритна та лісова, опинилися під контролем іноземного капіталу. Австрійські, німецькі та інші європейські концерни й банки, як-от «Siemens» та «FIAT», скуповували місцеві підприємства. Найбільшою нафтовою компанією стала британська «Premier Oil and Pipeline Company», яка у 1912–1913 рр. видобула 262 тис. тонн нафти та переробила 141 тис. тонн сирової нафти.

Монополії діяли переважно у формі картелів і синдикатів (у нафтовій, спиртовій, цукровій промисловості), установлюючи високі ціни й контролюючи ринки. Криза загальмувала промислову модернізацію краю

та посилила його залежність від іноземного капіталу, остаточно закріпивши статус західноукраїнських земель як сировинної периферії імперії.

5. Як відбувалася модернізація сільського господарства та складалася його регіональна спеціалізація

ПОМІРКУЙТЕ

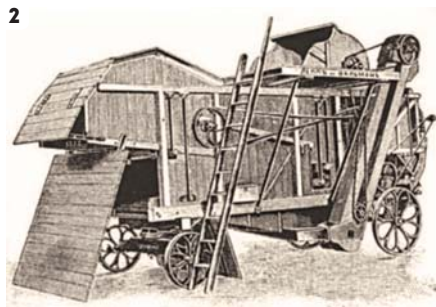
Які перешкоди зберігалися в модернізації сільського господарства України наприкінці XIX ст.?

На початку XX ст. на українських землях селяни становили 84% населення і саме вони виробляли значну частину продукції. Сільське господарство залишалося головним сектором економіки підросійської України, орієнтованим як на внутрішній, так і на зовнішній ринки. Виробництво на експорт в основному забезпечували поміщицькі господарства, де поступово впроваджували сільськогосподарські машини й нові агротехнічні прийоми.

Проте техніка землеробства загалом залишалася відсталою: переважала ручна праця, продуктивність була низькою, а доходи більшості селян — дуже скромними. Модернізаційні процеси, такі як використання нових знарядь праці, упровадження сучасних технологій, поширювалися повільно і переважно в поміщицьких маєтках. Більшість сільського населення залишалася неписьменною, а селянське господарство на початку XX ст. все ще значною мірою зберігало натуральний характер. Тільки окремі господарства Наддніпрянщини поступово переходили до інтенсивніших, капіталомістких форм виробництва, але більшість селян відставала від сучасних аграрних тенденцій.

ДОСЛІДІТЬ

Які модернізаційні процеси відображають ілюстрації? Чи були вони поширеними?

1 — Паровий млин у Білій Церкві. Поч. XX ст.

2 — Парова молотарка заводу братів Класенів. Поч. XX ст.

На початку ХХ ст. ознакою модернізації сільського господарства стала спеціалізація регіонів, яка посилилася завдяки будівництву залізниць. Це спростило вивіз продукції та сприяло розорюванню нових земель. Степ України залишався ключовим зерновим районом і поставальником олійних культур на експорт, Правобережжя спеціалізувалося на вирощуванні цукрових буряків і картоплі, а Лівобережжя та Слобожанщина поєднували буряківництво з вирощуванням тютюну і садівництвом. Незважаючи на розвиток технічних культур, основою землеробства залишалися зернові, що займали майже 90 % посівних площ. Регіональна спеціалізація вплинула й на тваринництво: скорочення пасовищ призвело до зменшення поголів'я худоби, водночас зросла кількість коней, які поступово витіснили у господарствах волів.

Сільське господарство західноукраїнських земель на початку ХХ ст. мало спеціалізацію, яка була зумовлена їх статусом аграрно-сировинного придатку Австро-Угорської імперії. Ця спеціалізація, попри спрямованість на ринок, розвивалася в умовах аграрного перенаселення та збереження великого поміщицького землеволодіння, що суттєво гальмувало модернізацію галузі.

На Східній Галичині провідною галуззю залишалося землеробство. Водночас, через малоземелля селян і відсталі методи обробітку продуктивність господарств була низькою.

Дещо краще було розвинене у краї тваринництво. Саме експорт худоби став одним із важливих джерел прибутку для місцевого населення. Із розвитком ринкових відносин та кооперативного руху значного поширення набуло молочарське господарство, яке об'єднувало селян через спілки, як-от відомий Маслосоюз. Також важливою галуззю було вівчарство.

Що ж до інших регіонів, то на Буковині поміщицькі маєтки спеціалізувалися на відгодівлі великої рогатої худоби на продаж, включно зі знаменитими «великими буковинськими волами». Зі свого боку на Закарпатті традиційно домінувало виноградарство. Отже, спеціалізація сільського господарства західноукраїнських земель була багатовекторною, але тісно пов'язаною з потребами імперського ринку в сировині та продовольстві.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. З яких соціальних груп складалося населення України на початку ХХ ст.?
2. Схарактеризуй галузеву структуру промисловості України на початку ХХ ст.
3. Як розвивалися міста в умовах модернізації?
4. Що таке монополія та які монополістичні об'єднання називають синдикатами?
5. Яке місце посідало сільське господарство в економіці України на початку ХХ ст.?
6. Яке місце посідала економіка Наддніпрянщини та західноукраїнських земель у господарській системі Російської та Австро-Угорської імперій?
7. Які були особливості розвитку міст на початку ХХ ст.?
8. Як монополії вплинули на економічну та соціально-політичну ситуацію країни?
9. Як вплинули модернізаційні процеси на розвиток сільського господарства?

АЩЕТИМОЖЕШ

1. Яким був загальний рівень економічного розвитку українських земель на початку XX ст.? Схарактеризуй його одним або двома словами та поясни свою характеристику в короткому (не більше 300 слів) есе.
2. Виконай завдання 27–28.6–27–28.10 до § 27–28 в е-додатку.

§ 29**Українські політичний і національний рухи на початку XX ст.****ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ**

Уявіть, що ви живете наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна поділена між двома імперіями, і український народ не має власної держави. Ви та ваші однолітки спілкуєтеся українською, маєте свою культуру, об'єднуєтесь у партії та мрієте про кращу долю для свого краю. Працюючи в групі, уявіть, що ви — молоді активісти й активістки того часу. Ваше завдання:

- 1) придумати три гасла для агітації за права українців (наприклад, в австрійському або російському підданстві);
- 2) відповісти на запитання: якою ви хотіли б бачити Україну через 20 років? що треба для цього змінити?

Коротко презентуйте свої гасла та бачення майбутнього України класу. Під час опрацювання інформації підручника перевірте ваші передбачення.

1. Чим характеризувався політичний етап українського національного руху

ПОМІРКУЙТЕ

Коли і як розпочався політичний етап українського національного руху? Чим він відрізнявся від попередніх етапів?

Наприкінці XIX – на початку XX ст. український рух закономірно вступає у політичний етап. У цей час Європа переживала період активізації демократичних процесів: формувалися політичні партії, ширилися ідеї народного суверенітету та соціальної рівності. Під впливом цих тенденцій українські діячі теж почали організовувати політичні партії. Їхні програми вже містили вимоги національної автономії, демократичних прав і свобод, а згодом і повної незалежності України.

ДОСЛІДІТЬ

Порівняйте етапи розвитку руху та визначте, які зміни відбувалися в цілях і формах діяльності українських діячів.

Етап	Часові межі	Основні риси	Головна мета
Культурницький	Кінець XVIII – середина XIX ст.	Сфери діяльності: освіта, література, фольклор. Поширення української мови, пробудження національної свідомості еліти	Мета: збереження й відродження української культури та мови
Громадівський	Друга половина XIX ст.	Утворення українських громад, поширення освіти, наукова діяльність, видання преси; поміркованість у політичних вимогах	Формування соціальної та національної свідомості народу
Політичний	Кінець XIX – початок XX ст.	Заснування політичних партій, участь у виборах, масові акції, політичні програми з вимогами автономії та незалежності	Надання населенню політичних і національних прав, створення незалежної держави

2. Як відбувалася розбудова політичних партій на Наддніпрянщині

ПОМІРКУЙТЕ

Виокреміть факти, що свідчать про політизацію українського суспільства та визвольного руху. Як політизація суспільства була пов'язана з виникненням політичних партій?

На початку XX ст. в українському суспільстві поглибився процес **політизації**.

Політизація українського суспільства наприкінці XIX – на початку XX ст. посилювалася через економічні зміни, індустріалізацію та збільшення чисельності нових соціальних груп — робітників, підприємців, інтелігенції,

а також через зростання безземельного селянства. Соціальна напруга й загострення аграрного питання вимагали організованих політичних форм боротьби за свої права. Водночас активізація національного руху й усвідомлення інтелігенцією потреби переходу від культурної роботи до політичної боротьби сприяли формуванню українських партій. У цих умовах на межі XIX–XX ст. політичні партії з'явилися як на Галичині, так і в підросійській Україні, де частина з них діяла підпільно через обмеження самодержавного режиму.

Політизація суспільства — процес зростання політичної активності населення, підвищення його обізнаності в політичних питаннях і залучення різних соціальних груп до участі в політичному житті держави. Проявляється у формуванні політичних партій, рухів, ідеологій та прагненні людей впливати на владу для захисту своїх національних, соціальних і економічних інтересів.

У 1900 р. радикально налаштована українофільська молодь на зборах студентських громад у Харкові створила **Револьюційну українську партію (РУП)**. Її заснували Дмитро Антонович, Михайло Русов, Панас Андрієвський та інші. Організаційною основою партії були «Вільні громади» — регіональні осередки в Харкові, Полтаві, Києві, Чернігові, Одесі та інших містах. Діяльністю РУП керували центральний комітет у Києві та закордонний комітет у Львові. Партія нелегально видавала газети «Гасло», «Праця», «Добра новина», «Селянин», вела агітаційно-пропагандистську роботу переважно серед інтелігенції та селян.

Програмні положення новоствореної партії доручили розробити Миколі Міхновському.

ДОСЛІДІТЬ

Які факти біографії Миколи Міхновського здаються вам важливими для характеристики його діяльності?

Микола Міхновський.
Поч. XX ст.

Титул брошури
«Самостійна
Україна». 1900 р.

Кілька фактів про людину

Микола Міхновський (1873–1924) — український політичний і громадський діяч, публіцист, ідеолог державної самостійності України. Народився у с. Турівка на Київщині в родині священника. Навчаючись на юридичному факультеті Київського університету, долучився до «Молодої громади» та «Братства тарасівців». У 1900 р. взяв участь у створенні РУП і видав брошуру «Самостійна Україна», де проголосив ідею незалежності української держави. У 1902 р. заснував Українську народну партію, а у 1903 р. написав маніфест «Десять заповідей УНП». Попри адміністративні заборони, популяризував свої погляди у часописах «Самостійна Україна», «Хлібороб» та інших. Учасник Української революції 1917–1921 рр. Після поразки революції зазнав переслідувань і трагічно загинув у Києві в 1924 р.

«Ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. <...> Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя».

Із: Міхновський М. Самостійна Україна

Проте його ідеї не стали програмою РУП: вони викликали суперечки й призвели до розколу партії під час I з'їзду 1902 р., коли група Міхновського вийшла з її складу через радикалізм своїх поглядів.

У 1905 р. на черговому з'їзді РУП партійці, очолювані Миколою Поршем, Симоном Петлюрою та Володимиром Винниченком, перейменували РУП на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) та програмно закріпили автономістські позиції. Вони розглядали здобуття автономії України у складі Російської імперії як перший крок на шляху до самостійності України. Програма цієї партії вимагала демократизації Російської держави із забезпеченням автономії України. Декларували громадянські права, права нації на самовизначення, широке місцеве самоврядування, знищення класових і станових привілеїв, рівність мов у школах, судах та урядових установах, заміна армії народною міліцією. Отже, РУП, а згодом її спадкоємиця УСДРП уперше вивели український рух на шлях політичної боротьби, завершивши остаточно культурницький етап визвольного руху.

Вийшовши з РУП, Міхновський зібрав довкола себе групу націонал-революціонерів (Микола і Сергій Шемети, Олександр Макаренко та інші), яка заснувала у 1902 р. **Українську народну партію (УНП)**. УНП створила своє видавництво й видала у Львові та Чернівцях низку агітаційно-пропагандистських матеріалів, зокрема книгу «Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії». На обкладинці цієї книги були видрукувані «Десять заповідей УНП» — короткий виклад програмних ідей українського самостійницького руху.

Програма УНП визнавала «соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск, безправ'я, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні». Русійні сили національно-визвольного руху УНП бачила насамперед у робітниках і селянах, яких і збиралась об'єднати для «боротьби з пануючими, гноблячими і визискуєчими». Тому в її програмі так багато місця було відведено робітничому й селянському питанням.

Головною метою УНП було досягнення незалежності України шляхом розгортання страйків і збройних повстань. Членами партії в основному були представники інтелігенції, студенти, дрібні землевласники. УНП не мала широкої підтримки, оскільки її гасла не були зрозумілі українському загалу.

На початку XX ст. активізували свою діяльність і представники ліберально-демократичної течії, які в 1904 р. створили **Українську демократичну партію (УДП)**. Її лідерами були Сергій Єфремов, Борис Грінченко, Євген Чикаленко та інші.

ДОСЛІДІТЬ

Які вимоги — економічні чи політичні — домінують у документі? Як пропонувала УДП розв'язати національне питання?

«Головні принципи нашої партії такі:

1. Знесення політичного абсолютизму, заведення парламентарного ладу, участь народу в державних справах на підставі загального безпосереднього, рівного, пропорційного і тайного голосування.
2. Свобода особи, слова, віри <...> зборів, спілок, організацій, страйків. Знищення станів.
3. Заведення народної мови в школах, судах, адміністрації і у всіх громадських інституціях.
4. <...> Вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії.
5. Щодо економічних питань <...>:
 - а) 8-годинний робочий день;
 - б) державну пенсію всім робітникам, що дожили до 60 років;
 - в) прогресивно-доходовий податок.

За народами, які живуть на території України <...> визначаємо рівне право з українцями на задоволення їх національних, культурних, політичних та економічних потреб».

Зі звернення «Від Української демократичної партії»

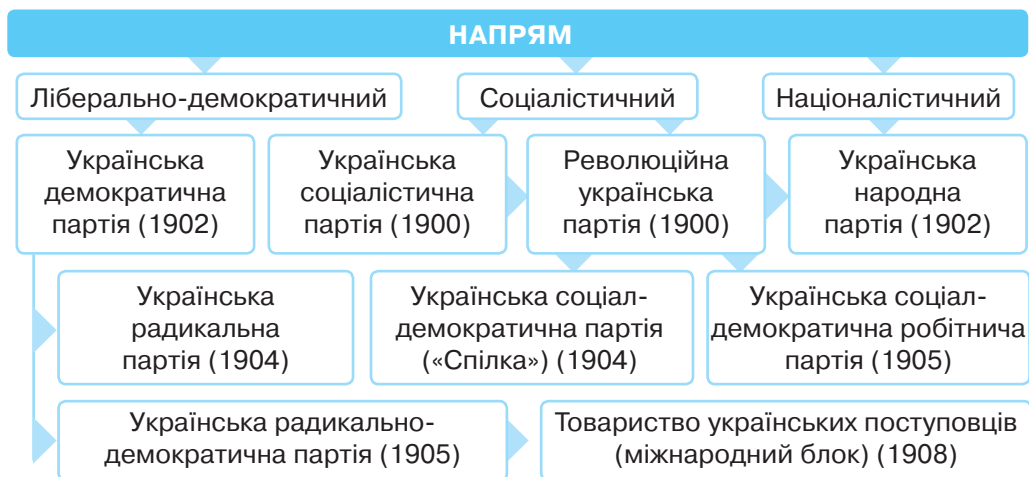
Наприкінці 1904 р. з УДП вийшла група партійців на чолі з Грінченком, Єфремовим, Левицьким і заснувала Українську радикальну партію. Однак її самостійне існування тривало недовго. Наприкінці 1905 р. вона об'єдналася з демократами в Українську радикально-демократичну партію (УРДП).

У 1908 р. за ініціативи колишніх членів Української радикально-демократичної партії виникло **Товариство українських поступовців (ТУП)**, яке відіграло провідну роль в українському національному русі на території Наддніпрянщини. Політична програма ТУП була поміркованою і ґрунтувалася на трьох ключових вимогах: установлення парламентаризму, перебудова Російської імперії на федеративних засадах та надання Україні національно-територіальної автономії.

Окрім українських політичних партій, на Наддніпрянщині діяли й загальноросійські, зокрема Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) та Партія соціалістів-революціонерів (есерів). Певний вплив на населення на Наддніпрянщині мали й організації анархістів, і партії національного типу, як-от Загальний єврейський робітничий союз (Бунд).

ДОСЛІДІТЬ

Визначте, які партії були самостійницькими, які відстоювали автономію у складі Росії, а які виступали за соціальні перетворення. Зробіть висновок, що спільного й відмінного між програмами РУП, УНП і УДП.

3. У чому сутність автономістської та самостійницької течій у національному русі

ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягала принципова різниця у позиціях представників двох течій? Як це впливало на національний рух?

На початку XX ст. український рух на Наддніпрянщині поділявся на дві головні течії — автономістів і самостійників.

Автономісти представляли помірковану більшість. Вони вважали найреальнішою метою створення української автономії у складі реформованої демократичної Росії. На їхню думку, повна незалежність була або надто далекою, або неможливою без великих потрясінь. До цього напрямку належала більшість політичних партій, зокрема УСДРП.

Самостійники натомість виступали за негайне проголошення повної державної незалежності України. Вони наполягали, що лише власна суверенна держава може забезпечити розвиток української нації та її культури. Лідером цього напрямку став Микола Міхновський. Самостійники критикували автономістів за нерішучість і залежність від імперського центру, вимагаючи повного розриву з Росією.

ДОСЛІДІТЬ

Порівняйте уривки з документів і поясніть, як уявляли собі майбутнє України представники двох течій. Як ви вважаєте, чому позиція автономістів була більш поширеною?

«...по всіх державах, де заведено справді вільні демократичні порядки, місцевим людям потроху передають <...> не тільки порядкувати, себто видавати обов'язкові постанови на основі державних законів,

а ще право самим через своїх виборних видавати, замість державних, місцеві закони в своїх місцевих справах. От такий лад, коли якийсь край чи народ в державі має право самостійно влаштовувати своє життя по своїх місцевих законах, називається автономією. <...> Коли якийсь край дуже вже одрізняється <...> од інших частин держави, коли через це він має у себе багато потреб й інтересів, не однакових з потребами та інтересами інших країв, — тоді такому краю <...> державна влада дає автономію».

Із: Порш М. Про автономію. 1907 р.

«Поки ще не пізно, поки ще московські організації слабкі <...> поки ще вони всю увагу покладають на здобуття своєї політичної волі з-під п'яти самодержавства, а польські організації вибираються з-під національного утиску, ми мусимо утворити свої організації для боротьби за свої права. Тільки національно-українська робітнича організація може врятувати Україну <...> Усі сили, усю працю, усі жертви віддамо виключно за самостійну Україну. Українські робітники повинні мати <...> вигнання з України чужинців і утворення своєї самостійної держави».

Із: Програмна заява УНП. 1902 р.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. український рух вступив у політичний етап, що стало закономірним результатом попередніх зусиль. На цьому етапі він набув масового характеру. Головна мета руху — не лише зберегти культуру, а й здобути політичні права для українського народу — перетворилася на усвідомлену боротьбу за власну державність. Саме тоді було створено теоретичне й організаційне підґрунтя для Української революції 1917–1921 рр., коли ідея незалежної України вперше почала втілюватися в реальність.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. У чому проявлялася політизація українського суспільства та національного руху?
2. Які політичні партії утворилися на Наддніпрянщині?
3. Як проявилися самостійницька й автономістська течії в національному русі? Накресли таблицю за зразком і відобрази відповідь у ній.

Назва	Рік	Лідери	Програмні положення щодо державності України

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Проаналізуй матеріал про політичні партії, що існували в Україні на початку XX ст. Поміркуй, за якими критеріями їх можна згрупувати. Визнач 2–3 такі критерії та систематизуй свої знання про партії.
2. Виконай завдання 29.4–29.8 до § 29 в е-додатку.

§ 30

Національне піднесення на Заході України на початку XX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Уявіть, що ви живете сто років тому в українському селі. У більшості шкіл викладають чужою мовою, у містах газети і книжки теж переважно не українські. Але ви дедалі частіше чуєте від знайомих слова «народ», «єдність», «Україна». Люди починають збиратися разом, щоб учитися, допомагати одне одному й пишатися тим, що вони українці. Обговоріть, чому, на вашу думку, людям раптом стало важливо об'єднуватися. Що об'єднує націю: мова, спільна історія, культура чи щось інше? Як ви гадаєте, що означає «національне піднесення»? Перевірте свої думки під час опрацювання параграфа.

1. Які зміни відбулися в українському політичному русі на західноукраїнських землях

ПОМІРКУЙТЕ

У чому проявилася радикалізація українського руху на початку XX ст.? Який процес називають націоналізацією селянства?

На початку XX ст. піднесення національної свідомості й перенесення центру українського національного руху до Східної Галичини обумовило зростання польсько-українських протиріч, гостру боротьбу українців проти економічного та політичного домінування поляків. Це протистояння неминуче призводило до радикалізації політичного життя на західноукраїнських землях.

З розбудовою у краї українських політичних партій на початку XX ст. національний суспільно-політичний рух увійшов у нову якісну фазу. Партії обстоювали життєві інтереси українського населення, зокрема захищали його національні права. Національна ідея вийшла за межі вузького інтелігентського середовища й поширилася на різні суспільні верстви. Його учасниками тепер були й селянство, яке організовувалося в процесі кооперативного руху, і робітництво, яке перетворювалося на самостійну політичну силу. Було створено умови для формування та розвитку масового національного руху з політичним забарвленням.

Розбудова українських політичних партій відбувалася з урахуванням зростаючого національного піднесення населення краю. Наприклад, Русько-українська радикальна партія (РУРП), створена наприкінці XIX ст., спочатку базувалася на соціалістичних ідеях, а згодом скорегувала свою програму, посиливши акцент на національному питанні, виступаючи вже не тільки за розвиток крайової автономії, а й «піднесення почуття національної самосвідомості в масах усього русько-українського народу». Розв'язання національного питання радикали

пов'язували з федералізацією Австро-Угорщини й об'єднанням в одну адміністративну одиницю українських частин Галичини та Буковини.

Національна ідея стала ключовою і в діяльності Української національно-демократичної партії (УНДП), яка проголосила своєю стратегічною метою національну незалежність, а однією з найближчих цілей — автономію у складі Австро-Угорщини. У грудні 1902 р. на партійному з'їзді було вирішено перейти до політики масової самооборони й опозиції щодо польської адміністрації в краї, руху за об'єднання Галичини й Буковини в одну національну провінцію з окремими адміністраціями та національним сеймом. Діячі УНДП заявляли також про необхідність посилення й розгортання національного руху серед українського населення Закарпаття. Адже в цьому регіоні рух українців за національно-культурне відродження на початку XX ст. сповільнювався не лише примусовою мадяризацією краю, а й з географічною та культурною ізоляваністю краю від основного масиву українських земель. За висловом Михайла Драгоманова, на початку XX ст. Закарпаття залишалося «пораненим братом».

Прагнучи посилити свій вплив на широкий загаль українського населення краю й особливо селянства, яке було більшістю його мешканців, націонал-демократи організовували народні віча. Тут обговорювали не тільки соціально-політичні та економічні, а й національні потреби місцевого люду.

ДОСЛІДІТЬ

Схарактеризуйте такий прояв українського руху, як народне віче. У чому його особливості?

«Радикальна партія є партією селян, і висуває клич — «не селянин для інтелігенції, а інтелігенція для селян». Віча, які тепер масово проводяться, є свого роду селянською гімназією. Там (на вічах) шліфується думка, на вічах складає народ свою програму, вирішує важливіші питання. Вічеві рішення є справді виразом волі і потреб всього народу. При допомозі віч розвивається народна свідомість і це єдиний спосіб його організування».

*З виступу Івана Франка на народному вічі у Львові
12 листопада 1893 р.*

Зростаюче національне піднесення населення західноукраїнських земель позначилося й на діяльності Української соціал-демократичної партії (УСДП), яка теж перейшла на позиції поєднання соціального й національного визволення народу. У практичній діяльності УСДП підтримувала виступи робітників і селян, співпрацюючи з іншими партіями в боротьбі за права українського населення.

Особливістю розгортання українського національного руху стало залучення до нього селянства, яке було найбільш чисельною верствою населення краю. Ішлося насамперед про зростання національної свідомості, політичної та економічної активності селянства.

Поступово, завдяки зусиллям української інтелігенції, зокрема через культурно-освітні осередки товариства «Просвіта», селяни стали виборчою базою для українських політичних партій, наприклад УНДП. Селяни брали активну участь у виборах до австрійського парламенту та крайового сейму, а обрання депутатів-селян символізувало включення їх у велику політику.

Паралельно з політичним зростанням відбулася економічна самоорганізація. Зокрема, кооперативний рух не лише сприяв покращенню економічного становища селян а й виховував у них навички самоврядування, солідарності та зміцнював національні економічні позиції.

2. Коли і як утворилися національні організації культурно-освітнього та військово-спортивного спрямування

ПОМІРКУЙТЕ

Сформулюйте два запитання щодо цієї теми. Якщо вам вдасться відшукати відповіді під час прочитання тексту — занотуйте їх. Які факти (ідеї) вас зацікавили найбільше?

На початку XX ст. на західноукраїнських землях в умовах національного піднесення сформувалася низка організацій, які поєднували культурно-освітню роботу з фізичним і військово-спортивним вихованням.

ДОСЛІДІТЬ

Як ви оцінили б цю програму? Чи підтримали б її, адже її авторами були ваші ровесники? Чому?

«Символом сих ідеалів, стягом <...> є для нас одно велике слово: Україна. <...> готові ми до всякої посвяти та до найтяжчої боротьби, бо ціль наша внесла і висока, бо ідея наша свята і непорочна. Наша національна ідея <...> се питання політичної незалежності <...> нашого народу, повної соціальної справедливості <...> Під сей бойовий стяг кличе грімким голосом вічевого дзвона “Молода Україна” всю українську молодіж <...> за вільну і незалежну Україну».

*Зі звернення лідерів «Молодої України»
в першому номері часопису товариства*

У 1900 р. «Молода Україна» видала у Львові брошуру Миколи Міхновського «Самостійна Україна». А в 1902 р. взяла участь в організації селянського страйку на Галичині, надаючи йому характеру масової боротьби проти національного гніту українського народу.

На межі XIX–XX ст. на західноукраїнських теренах почали виникати й молодіжні організації військово-спортивного руху у формі сокільсько-січових товариств.

Перше товариство «Сокіл» було засновано в 1894 р. за ініціативи інженера Василя Нагірного у Львові. Діяльність товариства сприяла фізичному вихованню населення краю та формуванню в українців почуття національної єдності. «Соколи» приділяли увагу насамперед гімнастиці та протипожежній безпеці. Проте в сільській місцевості, де сокільський рух активно поширився, до цих видів діяльності додалися фехтування, туризм і велоспорт. Окрім фізичного виховання, «Соколи» значну увагу приділяли культурно-освітній роботі: створенню хорів, драматичних гуртків, духових оркестрів, бібліотек тощо.

Великі заслуги в розбудові «Соколу» мав педагог Іван Боберський, який очолював товариство в 1910–1914 рр. За цей час воно поширило діяльність на всю Галичину.

ДОСЛІДІТЬ

Визначте в біографії Івана Боберського факти, які, на вашу думку, найбільш важливі для цієї людини.

Іван Боберський. 1912 р.

Кілька фактів про людину

Іван Боберський (1873–1947) — український педагог, теоретик і практик національної фізичної культури, організатор сокільсько-січового руху. Народився на Львівщині, навчався у Львові, Відні, Граці, вивчаючи європейські методики фізичного виховання. Мандрував Францією, Швецією, Чехією, Німеччиною, знайомився з новими формами фізичного виховання. Викладав у львівській гімназії, брав активну участь у «Соколі», протягом 1910–1914 рр. був головою «Сокола-батька». Сприяв розвитку на Галичині футболу, баскетболу, волейболу, тенісу, хокею. Створював гуртки, клуби, розробляв правила спортивних змагань, видавав посібники й запроваджував спортивну термінологію. Домігся уведення фізкультури як обов'язкового предмета в гімназіях краю.

Сучасники називали його «батьком Боберським» — творцем фізичного виховання української нації.

На початку XX ст. почали масово з'являтися товариства «Січ», перше з яких було засновано в **1900 р.** адвокатом Кирилом Трильовським у с. Завалля на Станіславщині. Завданням його було фізичне виховання молоді й відновлення серед неї «лицарського духу Запорозької Січі».

ДОСЛІДІТЬ

Висловіть власне ставлення до Кирила Трильовського як діяча й людини.

Кілька фактів про людину

Кирило Трильовський (1864–1941) — громадсько-політичний діяч, адвокат, видавець, публіцист, організатор січового та січово-стрілецького руху на Галичині. Народився в м. Золочів на Львівщині. Закінчив гімназію, навчався у військовій школі, вивчав право в університетах Чернівців і Львова. Один із засновників РУРП. У 1901 р. відкрив адвокатську контору в Коломиї. Був обраний депутатом Австрійського парламенту та Галицького крайового сейму. Створив перше гімнастично-пожежне товариство «Січ», а згодом — численні осередки «Січей» у селах і містах Галичини. Із 1908 р. — голова Головного січового комітету, з 1912 р. — генеральний отаман об'єднання «Січей» — Українського січового комітету. Автор низки історичних нарисів, статей, поезій, січових пісень.

Кирило Трильовський.
Поч. XX ст.

Ідея виховання молоді набула популярності, й протягом 10 років у «Січах» налічувалося кілька десятків тисяч молодих українців. Усі організації об'єднувалися в Головному січовому комітеті, який у 1912 р. перейменовано на Український січовий союз. Діяльність цих організацій була далекою від військового руху. Швидше, вона спрямовувалася на виховання організованості, національного усвідомлення й духовних і фізичних цінностей. «Січі» вже самими назвами своїх старшин (отаман, осавул, кошовий, хорунжий), козацькими піснями, звичаями та символікою зв'язували перервану нитку з українською минувиною, мостили шлях ідеї відродження українського війська. Об'єднуючи здебільшого молодь, українські «Соколи» й особливо «Січі» захоплювали її козацьким романтизмом, а масові гімнастичні вправи й вишкіл на військовий зразок, маніфестації, паради та походи, виховання почуття суспільного обов'язку створювали атмосферу для зародження військового руху.

ДОСЛІДИТЬ

Прокоментуйте подані далі та в галереї [е-додатка](#) до § 30 фотографії. Що змінилось у суспільному русі Галичини в порівнянні з другою половиною XIX ст.?

1 — Масові гімнастичні вправи товариства «Сокіл». Львів. 1903 р.

2 — Молодіжне спортивно-пожежне товариство «Січ» у Старому Косові. 1900 р.

3 — Січове свято у Станіславові. 1905 р.

4 — Учасники спортивних змагань на Галичині. Поч. XX ст.

Незважаючи на утиски та перешкоди влади, у 1914 р. на західно-українських землях існувало 967 організацій «Сокіл», що об'єднували 58 627 осіб, та 1056 «Січей», до яких входило 66 000 осіб. Це була організована сила, яка, відродивши пам'ять про українське військо, дала поштовх подальшому розвитку військових традицій.

Саме в середовищі передової частини молоді, яка пройшла духовний та фізичний гарт у «Січах» і «Соколах», зародилася думка про створення організацій, завданням яких було б військове виховання та навчання молоді як необхідної передумови для формування власного війська. Важливу роль у цьому процесі відігравала створена в 1911 р. скаутська організація «Пласт». Її було засновано у Львові. Вона об'єднувала ідейно підготовлених учнів середніх шкіл і студентів університету. Очолювали цю організацію студенти Іван Чмола та Петро Франко. Особливістю діяльності «Пласту», на відміну від інших то-

вариств, було те, що він орієнтувався на фізичний розвиток дітей дошкільного й шкільного віку в позаурочний час.

Перед Першою світовою війною на Галичині нараховували 34 пластові гуртки, що об'єднували 1700 осіб, які займалися військовим вишколом. Пластові організації функціонували незалежно одна від одної, були різні за характером, напрямом роботи та віковим цензом. Це була фактично перша в історії новітнього українського руху спроба власними заходами почати творення збройних сил як засобу боротьби за державну самостійність.

Напередодні Першої світової війни Кирилові Трильовському вдалося подолати опір імперської влади і затвердити статут військового товариства «Січові стрільці». Такі товариства з'явилися спочатку у Львові, а незабаром у Косові, Яблунові, Заліщиках та інших містах краю. Загалом на той час на Галичині постало 96 українських стрілецьких товариств, що нараховували 8200 осіб. Основними їхнім досягненнями стали військове виховання та навчання молоді.

10 вересня 1911 р. у Львові на стадіоні «Сокола-Батька» було проведено Перший Сокільський здвиг (з'їзд). А 28 червня 1914 р. відбувся Шевченківський здвиг — грандіозна маніфестація січових і стрілецьких товариств Галичини. У поході вулицями міста та в масових військово-спортивних вправах взяли участь понад 12 тис. осіб, які представляли більш ніж 2100 стрілецьких, січово-сокільських і пластових організацій краю. Багато з них були у військових одностроях та зі зброєю в руках.

ДОСЛІДІТЬ

Поставте до наведених джерел 2–3 відкриті запитання* та запропонуйте однокласникам і однокласницям відповісти на них.

«Отсе була найвизначніша масова маніфестація українська в ряді ювілейних Шевченківських свят [Шевченківський здвиг 1914 р.]. <...> В історичній столиці краю наші сокільські і січові організації відбули перегляд своїх сил, щоби в столітнім ювілею Шевченка зложити й від себе поклін безсмертній пам'яті генія України. Величавий похід з прапорами перейшов ціле місто у взірцевім ладі і поставі, а безліч народу вітала його окликами “славно”».

*Із: Левицький К. Історія політичної думки
галицьких українців. 1848–1914*

* **Відкриті запитання** — запитання, що передбачають кілька версій для відповіді на основі тексту, але без повторення його змісту.

1 — Хо́да здвигу сучасною площею імені Івана Франка у Львові. 1914 р.

2 — Інформаційна листівка про Шевченківський здвиг. 1914 р.

3. Які проблеми виникали на шляху консолідації української нації на початку XX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Як відбувався процес консолідації української нації у другій половині XIX ст. та на початку XX ст.? У чому відмінності цих етапів? Чому цей процес залишився незавершеним?

Консолідація української нації — усвідомлення спільнотою потреби створення власної держави на основі територіальної єдності, спільної мови, культури та економічних зв'язків у процесі модернізації.

У другій половині XIX ст. після ліквідації кріпосницьких відносин на всій території України значно посилювався і прискорився процес становлення та **консолідації української нації** на етнічній основі.

Він значно прискорився внаслідок революції 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях та реформ 1860–1870 рр. на решті територій України.

ДОСЛІДІТЬ

Які чинники сприяли, а які перешкоджали формуванню української нації у другій половині XIX ст.? Проаналізуйте таблицю й додайте ті чинники, яких, на вашу думку, не вистачає серед позитивних чи негативних.

Основні чинники формування української нації (II пол. XIX ст.)	Перешкоди формування української нації (II пол. XIX ст.)
• Історична територіальна спільність і зростання населення. • Формування інтелігенції та поширення освіти. • Утвердження української мови й інтересу до історії та фольклору. • Зростання національної свідомості й ідеї соборності	• Відсутність державності та поділ українських земель між імперіями. • Низький рівень освіти населення. • Соціально-економічне й національне гноблення. • Антиукраїнська культурно-освітня політика та денаціоналізація

Етнічний склад різних регіонів був неоднаковим, що пояснювала специфіка їх існування. За таких умов лідери національного руху, який охопив усі верстви українського суспільства, почали усвідомлювати, що українську модерну націю мають творити не лише етнічні українці, а й національні меншини, що мешкають в Україні. Відтак поступово на перший план виходили завдання **консолідації нації політичної**.

Проте на початку XX ст. тісного взаємозв'язку між процесами розвитку економіки, культури й мови та консолідації нації не склалося. До того ж сама наявність російсько-австрійсько-угорського кордону ускладнювала економічні, суспільно-політичні та культурні зв'язки між західними й східноукраїнськими землями. Це створювало значний негативний вплив на процес консолідації української модерної нації, який міг би бути завершений лише за умови возз'єднання українських земель у єдиній державі.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які обставини вплинули на активізацію національного руху на початку XX ст.?
2. Назви головні політичні течії на західноукраїнських землях та головні гасла, які висували учасники національно-визвольного руху.
3. З якою метою утворювали організації «Сокіл» та «Січ»?
4. Що називають процесом консолідації української нації?
5. Які зміни відбулися в ідеології політичних партій на початку XX ст.?
6. У чому полягало значення націоналізації селянства?
7. У чому проявлялося піднесення національно-патріотичного руху молоді?
8. Які зміни відбувались у національному русі напередодні Першої світової війни?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Прочитай висловлювання Івана Франка: «Ми мусимо навчитися бути українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів». Поміркуй, хто з політиків Наддніпрянщини поділяв його думки.
2. Виконай завдання 30.5–30.9 до § 30 в е-додатку.

§ 31

Політичне та громадське життя на українських землях у 1905–1907 рр.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Уважно прочитайте тему уроку і зробіть передбачення щодо характеристик політичного та громадського життя українців: накресліть таблицю за зразком і позначте в ній «Так» або «Ні». Презентуйте свої думки класу. Під час опрацювання матеріалу перевірте ваші передбачення.

№з/п	Передбачення	Так	Ні
1	Під час революції українці брали участь у страйках, мітингах, демонстраціях	☐	☐
2	На західноукраїнських землях (Австро-Угорщина) українці могли легально створювати товариства, видавати газети, брати участь у виборах	☐	☐
3	У Російській імперії під час революції з'явився парламент — Державна дума	☐	☐
4	Українці домагалися представництва в Державній думі й брали участь у виборах	☐	☐
5	На Галичині українці мали широке депутатське представництво у Галицькому сеймі та Державній раді у Відні	☐	☐
6	Під час революції українське питання було повністю вирішено, тому боротьба припинилася	☐	☐
7	Українські партії очолили боротьбу за українську незалежність	☐	☐
8	У революції взяли участь селяни, робітники, інтелігенція, студенти	☐	☐
9	Навчання українською мовою було запроваджено в усіх школах і університетах	☐	☐

1. Якою була участь українців у російській революції 1905–1907 рр.

ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягала роль різних соціальних груп (робітництва, селянства, студентства, військових) у революційних подіях в Україні? Які вимоги висували учасники революційного руху в Україні і чим вони відрізнялися від загальноросійських? Як поява Маніфесту 17 жовтня вплинула на суспільство та політичні сили? Чому реакція на нього була різною?

Наростання економічних, соціальних і політичних протиріч на початку XX ст. завершилося в Російській імперії революцією 1905–1907 рр., яку в історії часто називають першою російською революцією. Ці події мали вплив на суспільно-політичне життя в українських губерніях. Укра-

їнци як частина багатонаціонального населення імперії долучалися до загальноросійського революційного руху, виступаючи за політичні свободи, конституційний лад і обмеження самодержавства. У підросійській Україні учасники протестів висували і власні вимоги — досягнення політичної й культурно-національної автономії українських земель.

У січні 1905 р. страйкували робітники Києва, Харкова, Одеси та інших міст.

Основні події революції в січні – грудні 1905 р. в Україні

Січень – листопад 1905 р. Страйки робітників Києва, Харкова, Одеси, інших міст. Підтримка з боку селян Лівобережжя, які знищували маєтки поміщиків і підприємців. Долучення українських студентів, службовців і частини інтелігенції

Червень 1905 р. Повстання матросів панцерника «Потьомкін», незадоволених якістю харчування та жорстокістю командування корабля. Серед організаторів повстання — українці Григорій Вакулечук і Опанас Матюшенко. Здійснивши рейд з Одеси до Феодосії, а потім до румунського порту Констанци, команда панцерника здалася місцевій владі. Повстання фактично зазнало поразки

Жовтень 1905 р. Загальноросійський страйк, до якого долучилося понад 120 тис. українських робітників.

Оприлюднення царським урядом Маніфесту 17 жовтня, що проголошував свободу слова, друку, зібрань і скликання Державної думи Російської імперії.

Маніфест відкрив шлях до легальної політичної діяльності.

Утворилися нові політичні партії, які готувалися до виборів до Державної думи, а більшовики*, маючи підтримку промислових робітників, — до нового збройного повстання. Створення монархістами «Союзу російського народу» та Російської монархічної партії, що формували загони «чорна сотня» для придушення революційних виступів

Для посилення впливу Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП) приєдналася до Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) на правах окремої національної організації. Українська радикально-демократична партія (УРДП), відстоюючи культурно-національну автономію, ініціювала зближення з російською Конституційно-демократичною партією (кадети).

Самостійницькі позиції мала лише Українська народна партія (УНП), закликаючи українські партії створити міжпартійний блок для посилення національного характеру революції

Листопад 1905 р. — нове повстання на чорноморському флоті — на крейсері «Очаків» під керівництвом лейтенанта Петра Шмідта. Повстання було придушено, а Шмідта і його найближче оточення страчено.

Тим часом у Києві до протестних акцій долучилися солдати саперної бригади, яких очолив підпоручник Борис Жаданівський. Виступ було придушено

ДОСЛІДИТЬ

Чому українські національні партії виявилися в 1905 р. не готовими до політичних змін?

* **Більшовики** — радикальне крило російської соціал-демократії, очолюване Володимиром Леніним, яке виступало за революційне повалення самодержавства й установлення влади робітників і селян шляхом диктатури пролетаріату.

Проголошення Маніфесту 17 жовтня збудило надії на лібералізацію політичної системи. Українські діячі через свою нечисленність і організаційну роздробленість виявилися не готовими скористатися з політичних змін. Найбільшим антагонізмом було національне питання, а саме чи потрібна окрема політика і політичні партії взагалі. Ці дискусії паралізували український національний рух, і тому він не справляв помітного впливу на розвиток революційних подій 1905 р.

За: Грицак Я. Нарис історії України: формування української модерної нації

Значним досягненням українського руху стала поява української преси на Наддніпрянщині. Після Маніфесту 17 жовтня 1905 р., який проголосив свободу слова, обмеження на українську мову, запроваджені Емським указом 1876 р., втратили силу. Формально цей указ не було скасовано, але в 1905–1906 рр. уряд припинив його застосовувати, що дало змогу відновити українське книговидання, пресу й культурну діяльність. У листопаді 1905 р. вийшла перша українська газета — «Хлібороб», яку видавала українська громада Лубен. Наклад, доставлений до Києва, розповсюджували на вулицях, і його швидко розкупили.

Того ж року в Києві почала виходити перша щоденна українська газета — «Громадська думка» (згодом перейменована на «Раду»). Її видавцем був відомий громадський діяч і меценат Євген Чикаленко, а фінансову підтримку надавав промисловець Василь Симиренко.

Наприкінці 1906 р. на Наддніпрянщині вже діяло близько 15 українських видавництв і виходило майже 20 періодичних видань — наукових, політичних, літературних, сатиричних і дитячих. За зразком Галичини почали створювати осередки «Просвіти», які поширювали освіту, книжки й українське слово серед населення.

ДОСЛІДІТЬ

Прокоментуйте наведені фото. Які події вони відображають? Що їх об'єднує?

- 1 — Панцерник «Потьомкін». Висадка команди на берег у порту Констанци. Липень 1905 р.
- 2 — Оратор закликає до страйку робітників Брянського заводу в Катеринославі. Жовтень 1905 р.

3 — Матроси «Очакова» під час суду над ними. 1906 р.

4 — Політв'язні в Холодногірській в'язниці Харкова. 1905 р.

2. Яку роль відігравало українське представництво в Російській Державній думі

ПОМІРКУЙТЕ

Яким був соціальний і партійний склад українських депутатів у Державній думі? За що боролися українські громади в I і II Державних думах?

Прагнучи заспокоїти суспільство, розбурхане революційною боротьбою, царська влада пішла на поступки. Вона погодилася надати населенню певні політичні права та можливість взяти участь у виборах до **Державної думи** — першого в історії Росії представницького законодавчого органу (парламенту).

Наприкінці лютого – на початку березня 1906 р. відбулися вибори до I Державної думи, що діяла 72 дні (з 27 квітня до 8 липня). Від України увійшло 102 депутати, серед яких переважали селяни та представники міської інтелігенції, 45 із них створили власну українську парламентську громаду. Головою її був адвокат і громадський діяч із Чернігова Ілля Шраг.

Програмними вимогами Української думської громади були три найгостріші для українського суспільства питання: політична автономія України в її етнічних межах; запровадження української мови в навчальних закладах, судових і місцевих адміністративних органах; вирішення аграрного питання. Але проголосити свою програму в I Державній думі українські депутати не встигли, бо за день до запланованого виступу цар розпустив її й видав наказ про нові вибори до парламенту.

Вибори до II Державної думи (працювала 103 дні) відбулися в січні – лютому 1907 р. У її складі знову почало діяти українське парламентське об'єднання із 47 учасників, яке входило до загальноросійської фракції трудовиків і тому назвало себе Українською трудовою громадою.

ДОСЛІДИТЬ

У чому сутність політичних вимог Української трудової громади? Чиї інтереси вона захищала? Чому, незважаючи на її заяви про бажання залишити Україну в складі Російської держави, її діяльність негативно сприймалася в урядових колах?

«Не витворювати нові держави за старими зразками повинні тепер народи Росії <...> [а] йти до такого перероблення Російської держави <...> щоб кожному народові була забезпечена свобода самостійного розвитку і життя на своїй землі <...> Один тільки єсть вихід з цього становища <...> це рішуча переробка державного урядування на національну і територіальну (краєву) автономію всіх країн Російської імперії, котрих людність повинна одержати права самоврядування <...> Щодо економічних справ, то <...> ми ставимо здобуття народові землі, якою користувалися б тільки ті, що прикладають до неї свою працю. <...> Щодо робітничої справи, то <...> вимагатимемо восьмигодинного робочого дня, оборони праці жінок та дітей...»

Із програми Української трудової громади 1907 р.

Громада видавала часопис «Рідна Справа — вісті з Думи», що виходив двічі на тиждень. У ньому друкували промови учасників Української трудової громади.

II Державна дума виявилася ще радикальнішою, ніж I, і тому протрималася також недовго. 3 червня 1907 р. її було розпущено, і цар підписав новий виборчий закон. Ухвалення закону без участі Державної думи було порушенням Маніфесту 17 жовтня. До того ж царат проігнорував парламентську недоторканність депутатів, заарештувавши декількох із них. Тож події **3 червня 1907 р.** стали **державним переворотом і завершенням російської революції.**

У виборах до III Державної думи українським політичним партіям (таким як УРДП чи УНП) не вдалося провести своїх представників до парламенту Російської імперії (1907–1912). У цій ситуації УРДП зробила акцент на співробітництві з кадетами, аби мати вплив на окремих українських депутатів — переважно селян і священників. У березні 1908 р. ці депутати внесли законопроект про дозвіл викладання «в початкових школах місцевостей з малоруським населенням» рідною українською мовою. Але його було відхилено.

У IV Державній думі, де українські губернії представляли 96 депутатів, українське питання поставало двічі. Так, у червні 1913 р. розглядали запит про переслідування на Наддніпрянщині українських громадських організацій, у 1914 р. — про урядову заборону відзначати 100-річчя від дня народження Шевченка. Під час цих обговорень у Державній думі депутати висвітлювали проблеми українства.

3. Як українці відстоювали власні національні інтереси в Австро-Угорській імперії

ПОМІРКУЙТЕ

За яких умов відбувалася виборча реформа та в чому вона полягала? Які події розгорнулися навколо відкриття українського університету? Чому, на вашу думку, боротьба набула такого гострого характеру?

Революційні події в підросійській Україні сприяли активізації соціально-політичного руху на західноукраїнських землях. Під їх впливом місцеве населення посилило вимоги до австрійської влади щодо розширення виборчих прав.

Українці вважали, що представництва у Віденському парламенті й Галицькому сеймі дадуть їм змогу захищати свої права. Проте відповідно до закону на Галичині у виборах фактично брало участь лише близько 7% українського населення, а на Буковині — 4,9%. Окрім того, для забезпечення переважання представників заможних верств польського населення в парламенті та сеймі польські політики вдавалися до системних правопорушень на виборах: фальсифікації списків виборців, підкупу та погроз, зміни місць і часу проведення виборів за кілька годин до їх початку, викрадення виборчих урн. Тому кількість українських депутатів, попри зміцнення українського руху, була дуже малою.

Тиск на владу призвів до того, що, усупереч спротиву польської верхівки, у Відні та на Галичині у **1907 р. було запроваджено загальне виборче право**, щоправда недосконале. Ці зміни ще не забезпечували національної рівноправності, однак після їх уведення в дію українське представництво отримувало шанс перетворитися на впливову парламентську силу. Хоча уряд Галичини й продовжував фальсифікувати результати виборів, кількість українських депутатів у віденському парламенті істотно зросла: якщо в 1879 р. українці мали трьох представників, то в 1907 р. до нього потрапили 27 депутатів-українців від Галичини та 5 — від Буковини. Українці домагалися поступок в економічній і культурній сферах та постійно висували основну вимогу — надання українським землям політичної автономії у складі Австро-Угорщини.

Активна боротьба тривала і навколо Галицького сейму, де домінували польські партії. Під час виборів 1908 р. адміністрація Галичини вдалася до прямого підтасовування виборчих бюлетенів і масового побиття в день виборів жандармами українських селян.

ДОСЛІДІТЬ

Які події описує у статті на с. 212 журналістка і краєзнавиця Ірина Пустиннікова? Про що свідчать ці факти?

«У 1907-му <...> селянина Марка Каганця, активіста Української радикальної партії з містечка Коропець на Тернопільщині, громада висунула кандидатом до сейму. Ця новина так переполохала графа Бадені, господаря села і маршалка Галицького сейму, що той <...> запропонував 15 моргів [майже 8 га] поля і лісу як відступні. Каганець відповів, що за землю не продається. Незабаром листи з проханнями залишити думки про вибори прийшли до нього і від намісника Галичини Анджея Потоцького. Але ідейну <...> людину не зупинили і вони. Тоді в хід пішли фальсифікації <...> 6 лютого 1908 року Каганець вирушив у канцелярію <...> Але за 50 м від рідного дому <...> його закололи багнетами <...> жандарми <...> Але на цьому історія не закінчилася. Смерть земляка обурила 20-річного студента-третьокурсника Мирослава Січинського, сина посла Галицького сейму. 12 квітня 1908-го з криком “За вибори! За Каганця!” він чотири рази вистрілив у Потоцького в його ж кабінеті, після чого дав себе заарештувати».

Із: Пустиннікова І. Чужорідний вибір. Фальсифікації на виборах українці болісно переживали ще на початку XX ст.

Мирослав Січинський стріляє в намісника Галичини Анджея Потоцького. Ілюстрація з краківської газети «Nowości Illustrowane» за 18 квітня 1908 р.

Попри підтасовки українське представництво в Галицькому сеймі ставало не лише більшим, ніж раніше, а й складалося в основному з українофілів. Якщо в 1908 р. було обрано 12 українських патріотів і 8 москвофілів, то в 1913 р. — 30 представників національного табору й лише 1 москвофіл. Перебуваючи в меншості в Галицькому сеймі, українські делегати рішуче обстоювали свої позиції, удаючися за потреби до демонстративного залишення зали засідань або навіть до тактики протесту голосом, що зупиняло хід дебатов.

Українці, особливо галицькі, продовжували боротися за реформу сеймової виборчої системи, де зберігалися курії. У 1914 р. цісар таки санкціонував новий виборчий закон, за яким українцям було гарантовано 61 мандат із 225 депутатів. Однак нові можливості не були реалізовані через початок Першої світової війни.

Прагнення західних українців захищати національні інтереси виходило за межі виборчої реформи — важливим стало створення українського університету як центру науки й культури та захисту від асиміляції.

На початку XX ст. у Львівському університеті (засновано в 1661 р.) українці становили близько 30 % студентів. Попри дозвіл 1861 р. викладати польською чи українською, фактично домінували польська й німецька мови. Це спричинило боротьбу за окремий український університет.

У 1901 р. студенти на вічі вимагали створення українських груп у всіх факультетах. Конфлікти з адміністрацією завершилися виключенням 5 студентів-українців. У відповідь інші демонстративно залишили університет, привертаючи увагу уряду, але без результату.

У 1907 р. протести активізувалися — 150 студентів силоміць вигнали реакційних викладачів, зокрема ректора. Рух підтримали студенти Чернівців, які вимагали кафедру історії України та навчання українською. Польська преса розгорнула антиукраїнську кампанію, а польські студенти переслідували тих, хто говорив українською.

Особливо драматичною стала подія 1910 р., коли під час сутички загинув студент Адам Коцко. Чимало студентів отримали поранення, а 49 осіб було відраховано. Похорон загиблого студента перетворився на масову антиурядову акцію. Ці події викликали мітинги та парламентські звернення українських депутатів.

У 1912 р. влада пообіцяла відкрити український університет протягом п'яти років, але цьому завадила Перша світова війна.

ДОСЛІДІТЬ

Як оцінює історик боротьбу за університет? Чи погоджуєтеся ви з його оцінками? Чому?

Події у Львівському університеті 1901 р. — конфлікт студентів-українців з університетською владою за права української мови і подальший їх колективний вихід з університету — мали відгомін у широких колах української суспільності. Бажання українського університету обговорювали тоді на селянських вічах оратори з народу. На допомогу українським студентам на університетську справу складалися не тільки інтелігенція, а й селяни. Такі явища свідчать про те, що «українське питання» не може зводитися

Костел Святого Миколая і колишня (до 1923 р.) головна будівля Львівського університету. Поч. XX ст.

ані лише до прагнення політичних свобод, ані до економічного покращення, а обіймає загалом усі потреби і прагнення, з якими пов'язана повнота національного життя й розвитку.

За: Грушевський М. Утраквізація чи розділ університету?

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які події розгорталися у підросійській Україні під час революції 1905–1907 рр. у Російській імперії?
2. Що тобі відомо про діяльність українських політичних партій в Україні під час революції?
3. Що тобі відомо про діяльність українців у Державних думах Росії?
4. Розкажи про боротьбу українців Галичини за загальне виборче право.
5. Схарактеризуй національні вимоги українців у революції 1905–1907 рр. Хто їх формулював і наскільки вони були реальними?
6. Чому піднесення українського національного руху почалося після Маніфесту 17 жовтня, а не до нього?
7. Чому, на твій погляд, селянські депутати Державної думи дуже швидко прийняли ідею автономії України, з якою виступали депутати-інтелігенти?
8. Якими були основні форми боротьби українських громадсько-політичних діячів Галичини за здобуття нових політичних прав для свого народу?
9. Чому такою важливою для галичан була проблема відкриття українського університету?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Які тенденції в українському русі ілюструє наведена таблиця? Поясни свою думку кількома реченнями.

**Загальний політичний поділ депутатів
Віденського парламенту всіх скликань**

	1870– 1876	1877– 1882	1883– 1889	1889– 1895	1895– 1901	1901– 1908	1908– 1913	1913– 1914
Москвофіли	35	17	5	8	-	6	9	1
Народовці	3	1	5	11	1	6	16	27
Радикали	-	-	-	1	3	1	3	6
Християнсько- суспільний рух — «Руська громада»	-	-	-	-	13	1	-	-
Безпартійні	3	1	5	3	5	6	-	-
Соціал-демократи	-	-	-	-	-	1	-	-

2. Виконай завдання 31.1–31.5 до § 31 в е-додатку.

§ 32 Наддніпрянщина в 1907–1914 рр.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Визначте, які з наведених тверджень стосуються революції 1905–1907 рр., а які описують становище України після її поразки (1907–1914 рр.). Обговоріть, яким постає суспільно-політичне життя Наддніпрянщини в 1907–1914 рр.? Порівняйте ваші думки з інформацією параграфа.

1. Відбулися вибори до I Державної думи Росії, з-поміж депутатів були й українці.
2. Уряд розпочав масові арешти, ліквідував українські організації, закривав газети та обмежував свободу слова.
3. Петро Столипін запровадив аграрну реформу: селяни могли виходити з общини та створювати власні хутори й відруби.
4. Цар обіцяв реформи, видав Маніфест 17 жовтня про свободу слова та створення Державної думи.
5. Відбулося різке звуження сфери вживання української мови.
6. Страйки робітників і селянські повстання відбувалися по всій Наддніпрянщині, зокрема в Києві, Одесі, Катеринославі, на Донбасі.
7. Влада провадила політику «століпінської реакції»: посилювала контроль за населенням, увела цензуру, розпустила Державну думу.
8. Розпочалося переселення селян до Сибіру та на Далекий Схід у пошуках землі.
9. Чорносотенні організації нападали на українських діячів, євреїв, влаштовували погроми за підтримки влади.
10. В українських містах і містечках було створено осередки «Просвіти».

1. Як вплинула на Україну аграрна реформа Петра Столипіна

ПОМІРКУЙТЕ

Які були причини та наслідки Столипінської аграрної реформи?

Революція 1905–1907 рр. довела, що аграрне питання в Російській імперії переросло з економічного в політичне. Селяни вже вимагали не лише землі, а й права впливати на владу. Стало очевидним, що поміщицьке землеволодіння є відсталим, а селянська громада, яка періодично перерозподіляла землю між селянами, заважала господарюванню. Селяни не були зацікавлені дбати про наділ, який могли втратити під час наступного переділу, що призводило до занепаду села.

За таких умов голова Ради міністрів Столипін розпочав реформу.

ДОСЛІДІТЬ

Чи могла реалізація таких завдань повністю розв'язати аграрне питання? Чому? Чи можна вважати цю реформу продовженням модернізаційних процесів на селі в другій половині XIX ст.? Чому?

ЦІЛІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

- Створення ефективних селянських товарних господарств, орієнтованих на ринок.
- Ліквідація сільської общини й передавання у приватну власність селянам земель, якими вони користувалися, створення прошарку заможних господарів, які стали б соціальною опорою влади.
- Збереження землеволодіння поміщиків при частковому продажу ними своєї землі селянам-господарям.
- Усунення перенаселеності сіл шляхом організації державою переселенського руху селян до малозаселених районів Російської імперії.

Реформу було започатковано указом від 9 листопада 1906 р., а остаточно оформлено законами 1910 і 1911 рр. Вона скасовувала обов'язковість земельної общини: кожен селянин отримував право вийти з громади й вимагати виділення своєї ділянки в одному масиві — відрубі. За бажанням він міг перенести туди господарські будівлі й заснувати окреме господарство — хутір. У спільному користуванні громади залишалися лише угіддя — ліси, сіножаті та пасовища.

Здавалося б, було створено сприятливі умови для становлення фермерського селянського господарства, здатного прогодувати і себе, і країну. Перехід українського села до ринкових відносин пришвидшився, посилювалося зосередження землі в руках заможних селян, які вже в 1911 р. становили 7 % населення Наддніпрянщини. Зростали товарність і врожайність господарств, стали більше використовувати машини. У 1910–1913 рр. посівні площі в українських губерніях збільшилися майже на мільйон десятин, а українська пшениця становила понад 40 % загальноросійського експорту.

Проте одночасно зі зміцненням заможного прошарку зростала й чисельність бідноти. Частина малоземельних селян, отримавши у власність землю, змушена була продавати її за безцінь, не маючи можливості ефективно обробляти і утримувати себе. Для багатьох аграрна реформа не тільки не стала шляхом до заможності, а й пришвидшила повне розорення, перетворивши селян на пролетарів (найманих робітників). Середній розмір селянського наділу в бідних господарствах Наддніпрянщини скоротився із 3,7 десятини у 1907 р. до 2,2 у 1916 р.

Збіднілим селянам держава надавала змогу переселятися до малозаселених районів Російської імперії на землі Сибіру й Далекого Сходу. Переселенська політика стала важливою частиною Столипінської реформи. Вона мала подвійне завдання: зменшити перенаселення в аграрних губерніях та послабити соціальну опору українського національного руху. Серед чиновників навіть побутував вислів: «Далі їдеш — тихіше будеш».

ДОСЛІДИТЬ

1. Схарактеризуйте реформу, спираючись на інфографіку.

Заходи (було — стало)

Громадська власність (община) → Приватна власність окремого селянина

Розкидані смуги землі → Відруби — компактні ділянки

Село / община → Хутір — окреме індивідуальне господарство

Обмежені права → Право вийти з общини й закріпити землю

Хід реформи на українських землях (1907–1915 рр.)

Правобережжя — 48 % селян вийшли з общини

Південь (Степ) — 42 %

Лівобережжя — 16,5 %

Хутори і відруби — ≈14 % господарств

Мета поселення:

- зменшення перенаселення;
- ослаблення українського руху

Приказка чиновників: «Далі їдеш — тихіше будеш»

Загалом переселено: 3,3 млн осіб

З них українців: 1,2 млн

Приморський край: 75–80 % українців

Амурська область: 60–65 %

2. Які явища реформи відображають ілюстрації та документ на с. 218? Які могли бути наслідки реформи?

1 — Столипін (праворуч) оглядає хутірські господарства. Фото. 1910 р.

2 — Олександр Суров. Селяни наділяють землею. Малюнок із журналу «Шершень». 1906 р.

«Від продажу хати і ґрунту я виручив 350 руб. По чавунці їхати було дешево; та коли прибув до Омська, то треба було рушати далі пароходом річкою <...> і тут сталася біда. Мене з великим майном не взяли, хоча чекав своєї черги тижнів за три. Довелося 700 верст їхати кіньми. А прибувши на місце, придбав сяку-таку хатину та пару коней, і зосталося в мене грошей тільки 80 руб. Заробітків тут нема».

З листа переселенця з Харківської губернії

Протягом 1907–1914 рр. з України за Урал переселилися майже 1,2 млн українців. Головними причинами переселення були малоземелля, зубожіння та тяжкі умови життя.

Переселялись і заможні селяни, які, продавши в Україні своє майно, воліли реалізувати власні можливості та економічні перспективи на нових територіях.

Проте так бувало не завжди. Матеріальні труднощі, незвичний клімат, відсутність кваліфікованої медичної допомоги зумовили високу смертність, на яку спіткало 30–40 % переселенців. Саме тому майже чверть із них повернулася до України.

В Україні як основному аграрному регіоні імперії реформа мала суперечливі, але глибокі результати й наслідки.

Загалом Столипінська реформа змінила аграрні відносини, підштовхнувши сільське господарство України до модернізації та посиливши його товарність. Однак вона не вирішила остаточно селянського питання, оскільки зберегла поміщицьке землеволодіння і призвела до поглиблення соціальної нерівності на селі.

Суперечливі результати Столипінської аграрної реформи в економіці й соціальній сфері

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
• Зростання приватного землеволодіння, стимулювання господарської ініціативи, надання особистої свободи селянам. • Модернізація сільського господарства: упровадження машин та агротехніки, збільшення врожайності та товарності. • Формування верстви середнього й заможного селянства, яке забезпечувало країну продовольством та найважливіші статті її експорту. • Масове переселення селян на нові землі (Сибір, Далекий Схід)	• Зменшення наділів у бідняків (з 3,7 до 2,2 десятини) та зростання їхнього зубожіння. • Продаж землі за безцінь розореними селянами. • Поява великої кількості безробітних, посилення майнового розшарування селян. • Зростання соціальної напруги в суспільстві

2. У чому проявлялося посилення національного гніту з боку російської влади

ПОМІРКУЙТЕ

Які були причини посилення тиску влади на українське населення? Які були прояви цього тиску в 1907–1914 рр.?

Однією з визначальних рис урядування Петра Столипіна стало наростання хвилі агресивного російського шовінізму. Сам Столипін уособлював офіційний курс, що дедалі виразніше проступав у політиці Санкт-Петербурга, — шляхом масованої русифікації знівельовати національні відмінності, перетворити багатонаціональну Російську імперію на централізовану російську національну державу. Найпершого й найлютішого ворога російський уряд убачав в українському русі, який російські великодержавні ідеологи змальовували як цілком штучний, позбавлений будь-яких підстав для існування в ХХ ст.

У 1908 р. в Києві розпочав діяльність «Клуб руських націоналістів». Російські його представники кваліфікували український рух як «австрійську інтригу», що загрожує національній безпеці. За підтримки російської влади згодом його відділи з'явилися в десятках міст і містечок Наддніпрянщини. Він став однією з найвпливовіших політичних сил у Російській імперії. Ворожій позиції дотримувалися й інші політичні сили.

ДОСЛІДІТЬ

Якої позиції й чому дотримувалися щодо українства різні політичні сили Російської імперії?

«Взагалі вся московська людність ворожо ставилася до відродження української нації, і кожна течія чи партія мотивувала це чи виходила зі свого штанд-пункту. Крайні праві, “чорносотенці”, гостро і брудно боролися з українством, виходячи з того, що в Росії повинен бути “один царь, одна вера і один народ”; ліберали протидіяли делікатніше, але твердо стояли за “єдиную неделимую Росію” і боялися всього того, що загрожує цілості її; а крайні ліві гаряче виступали проти національних рухів “во ім'я единства пролетаріята”».

Зі спогадів Євгена Чикаленка

Як імперська влада послідовно боролась з усіма проявами українства

Антиукраїнська політика російської влади. Заборона української мови й боротьба з «українським сепаратизмом»	У 1907 р. з 18 українських видань на Наддніпрянщині залишилося лише 9. У наступні роки їх кількість зменшилася. Передплатників української періодики звільняли з посад як неблагонадійних осіб. Уряд заборонив викладання українською мовою у школах, де його було запроваджено під час революції 1905–1907 рр., до того ж було заборонено спілкуватися з учнями рідною мовою навіть у позаурочний час. Культурницькі заходи (лекції, вечори, заснування бібліотек, поширення українських книжок) зазнавали переслідування з боку влади «Просвіти» звинуватили в тому, що вони поширюють сепаратистські настрої, і припинили їхню діяльність. У 1910 р. заборонили будь-які українські організації. Циркуляром для губернаторів українців було оголошено разом з іншими пригнобленими націями «інородцями», яким заборонили створювати будь-які товариства, клуби, драматичні гуртки, видавати газети рідною мовою У 1911 р. заборонили заходи, пов'язані із 50-ю річницею від дня смерті Тараса Шевченка: збирання коштів на спорудження пам'ятника поетові. Прояви «українського сепаратизму»: портрети Тараса Шевченка, малюнок пам'ятника поету й карта України в «Народному календарі». Уживання назв «Україна» та «український народ» влада заборонила й конфіскувала повні видання «Кобзаря». Царський уряд заборонив відзначення 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка
---	---

ДОСЛІДІТЬ

Поставте до документів 2–3 відкриті запитання. Обговоріть їх зміст, відповідаючи на ці запитання.

«Відповідно до отриманих даних із Петербурга <...> ніякі урочистості публічного характеру 100-річчя від дня народження поета Шевченка допущені не будуть».

З газети «Киевлянинъ» від 2 лютого 1914 р.

«...різні городські і земські управи, виробляючи програму призначеного на 25 лютого с. р. святкування столітніх роковин уродин малоруського поета Тараса Шевченка, думають притягти до того святкування також народну школу <...> обласне наріччя російської мови, на якому писав Шевченко, не є ані засобом, ані предметом науки в російській школі, а його життя, особистість і творчість не мають в собі матеріалу, що відповідав би її завданням і міг би бути з користю введений у курс шкільної науки, — я не знаходжу ніяких підстав для дозволу шкільній молоді брати участь у ювілейних святах згаданого поета. Тому прошу вас

не допускати ані поширення тенденційної української ювілейної літератури серед молоді, ані особливо ніяких відступів від звичайного ходу буденної шкільної роботи в день Шевченківського ювілею в довірених Вам шкільним закладах».

Із циркуляра куратора київського шкільного округу А. Деревицького до начальників середніх шкіл і директорів народних шкіл Києва

Жандарми на могилі Шевченка. 1914 р.

На знак протесту в лютому 1914 р. в Києві, Одесі, Полтаві та інших містах відбулися масові страйки, демонстрації, мітинги й збори робітників та студентів.

Щоб розколоти національно-визвольний рух, царський уряд намагався поширити в Україні антисемітські настрої. Навесні 1911 р. в Києві в печерах Бабиного Яру було знайдене тіло 13-річного Андрія Ющинського. І хоч поліція дуже швидко виявила вбивць (кримінальних злочинців), члени російських чорносотенних організацій поширювали чутки, ніби це зробили євреї для одержання християнської крові на Великдень. За вигаданою царською прокуратурою підозрою у скоєному злочині був заарештований робітник Мендель Бейліс, син якого товаришував із убитим хлопчиком. Слідство тривало довгих два роки, бо влада доклала чимало зусиль, щоб спрямувати слідчих у потрібному собі напрямі.

«Справа Бейліса» закінчилася резонансним судовим процесом у Києві в 1913 р. На захист Бейліса виступила демократична громадськість України. Слова протесту проти провокацій царизму висловили Михайло Грушевський, Андрей Шептицький, Сергій Єфремов, Володимир Короленко та багато інших відомих діячів. Присяжні, серед яких була значна кількість українців, виправдали Бейліса, і царський суд змушений був звільнити його.

ДОСЛІДІТЬ

У чому сутність «Справи Бейліса»?

- 1 — Менахем Мендель Бейліс.
 2 — Фото із зали суду.
 3 — Титульна сторінка звіту у справі слідства. 1913 р.

3. Як розгортався український національний рух в умовах пореволюційної реакції 1907–1914 рр.

ПОМІРКУЙТЕ

Як змінився український рух в умовах реакції?

Після поразки революції посилився тиск на український національний рух. Влада у 1907 р. змінила виборчий закон, унаслідок чого вплив українців у наступних III і IV Державних думах був мінімальним.

Занепало й політичне життя. Багато партій, що виникли протягом 1900–1907 рр., припинили своє існування. УНП та «Співка» саморозпустилися. У підпіллі діяла УСДРП, її керівники жили в еміграції.

Період реакції — політика, спрямована на збереження і зміцнення старих суспільних порядків, опір прогресу, придушення революційних рухів, переслідування прогресивних політичних діячів, обмеження прав і свобод громадян за допомогою масового терору і насильства.

За таких умов провідні діячі Української радикально-демократичної партії Євген Чикаленко, Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко ініціювали створення міжпартійного об'єднання, яке могло б спрямовувати український рух у підпільних умовах. Так у 1908 р.

виникло Товариство українських поступовців (ТУП) з керівною Радою. Його осередки — громади ТУП — діяли по всій Наддніпрянщині. Близьким до позицій ТУП органом стала газета «Рада», що висвітлювала суспільно-політичні питання і підтримувала його програмні засади.

ДОСЛІДИТЬ

Визначте основні завдання, які ставило перед собою ТУП. Як його учасники прагнули розв'язати національне питання в Україні?

«Державу ми розуміємо як вільну спільку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Ми боротимемося за демократичну автономію України, гарантовану федерацію рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних і політичних прав українського народу».

Із декларації ТУП «Наша позиція»

Члени редакції газети «Рада». Стоять (зліва направо): М. Гехтер, П. Понятенко, М. Вороний, М. Павловський, П. Гай, П. Сабалдир, С. Панасенко, Олександр Олесь; сидять: О. Кузьминський, С. Черкасенко, Л. Пахаревський, Є. Чикаленко, Г. Шерстюк, С. Єфремов, Ф. Матушевський. Київ. 1908 р.

До ТУП, крім демократів-радикалів, увійшли діячі соціал-демократичних (Симон Петлюра, Микола Шаповал, Володимир Винниченко) та ліберальних (Андрій В'язлов, Євген Чикаленко, Андрій Ніковський, Федір Матушевський та інші) організацій, які об'єднались у ньому на засадах парламентаризму та конституціоналізму.

ТУП зосереджувало діяльність на культурно-просвітницькій роботі: організовувало «Просвіти», клуби, поширювало видання, формувало національну свідомість українців. Воно співпрацювало з іншими організаціями для захисту політичних прав, брало участь у виборах до Державної думи, підтримувало розвиток кооперативів.

ТУП вимагало українізації освіти, запровадження української мови у школах, суді та церквах. У політичній програмі головними були ідеї парламентаризму, федеративного устрою Росії та національно-територіальної автономії України.

Для досягнення цих цілей тупівці діяли через переговори з російськими ліберальними партіями (кадетами, земствами, трудовиками), сподіваючись домогтися послаблення репресій і врахування українських вимог.

Іншою легальною трибуною українського руху залишалися «Просвіти». Хоча в роки реакції більшість наддніпрянських «Просвіт» закрили й заборонили, а діячів репресували, деякі з них продовжували діяти. Вони не становили єдиної організаційної структури. Кожна з них діяла окремо, більшості заборонили мати філії в селах.

Найбільшим ударом для «Просвіт» став указ Столипіна 1910 р. «Про закриття деяких інородницьких товариств...». На початок 1914 р. діяла лише катеринославська «Просвіта».

Переслідування українського руху дало несподіваний для царської адміністрації наслідок у кооперативному русі. За участі земської інтелігенції кількість кооперативних товариств протягом 1906–1912 рр. збільшилась учетверо. Її зусиллями рух набував усе виразнішого національного забарвлення. Наприклад, на кооперативному з'їзді в Києві в 1908 р. уже пролунала вимога селян-депутатів видавати кооперативні часописи українською мовою. На наступному з'їзді, у 1913 р., українські кооператори вимагали автономності від російської кооперації.

Напередодні Першої світової війни в українському національному русі з'явилася думка щодо політичного відокремлення України від Росії. Її ідеологом був Дмитро Донцов, який обстоював ідею державної самостійності України й підтримував ідеї, спрямовані на зміцнення нації. У 1913 р. у брошурі «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» він обґрунтував сепаратизм як протиставлення самостійництва: «...актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією! Актуальним, більше реальним, більше конкретним — і скорше здійсненням! — є гасло відірвання від Росії <...> політичний сепаратизм».

Але на Наддніпрянщині більшість діячів політичного руху схильна була покладатися на Росію. Вони сподівалися із часом домогтися від влади врахування вимог українців.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви причини та цілі аграрної реформи Столипіна.
2. Що тобі відомо про причини та масштаби еміграції українських селян до Сибіру й на Далекий Схід?
3. Які були причини та наслідки посилення національного гніту в 1907–1914 рр.?
4. Яку політику провадили різні політичні сили в умовах реакції?
5. Чи була пов'язана аграрна реформа з модернізаційними процесами в суспільстві? Як саме?
6. Чому намагання Столипіна розв'язати аграрне питання не мали успіху?
7. Що змінилося в українському національному русі?
8. Чому уряд в умовах післяреволюційної реакції вдавався до провокування єврейських погромів?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Які права людини було порушено під час ведення «Справи Бейліса»?
2. Виконай завдання 32.1–32.4 до § 32 в е-додатку.
3. Візьми участь у дослідницькому проєкті 6, завдання до якого знайдеш в е-додатку.

Розділ 7

Культура України в середині XIX – на початку XX ст.

§ 33 Зрушення в соціокультурному житті та повсякденні України в середині XIX – на початку XX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Працюючи в групі, виберіть дві ознаки модернізації на початку XX ст. з однієї зі сфер суспільного життя, поданих у таблиці, які, на вашу думку, найбільше вплинули на життя людей саме в той час. Коротко сформулюйте, як ці зміни могли відчуватися в буденному житті пересічної людини початку XX ст. Будьте готові озвучити своє пояснення. Під час уроку перевіряйте ваші припущення.

ОСНОВНІ РИСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Економіка

- Застосування нової техніки, технологій.
- Створення нової енергетичної бази.
- Індустріалізація, виникнення корпорацій, ринкової економіки

Політика

- Централізація державної влади, супроводжувана уніфікацією суспільного життя, бюрократизацією управління.
- Активізація суспільно-політичного життя, формування демократичних інститутів, громадянського суспільства.
- Залучення широких мас у політичні процеси

Соціальна сфера

- Формування нового типу особистості — підприємливої та активної.
- Зростання соціальної мобільності населення.
- Стрімка урбанізація.
- Упровадження нових засобів комунікацій.
- Перехід до малої сім'ї

Духовна сфера

- Розбудова нової світської системи цінностей у суспільстві.
- Набуття освітою масового характеру.
- Зростання побутової культури, освітнього, інформаційного та правового рівня населення.
- Піднесення національної свідомості.
- Демократизація культури

1. Як впливали процеси модернізації на суспільне життя та умови праці українців

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть перелік змін у способі життя і праці населення під впливом модернізації.

На українських землях модернізаційні процеси розпочалися за часів промислового перевороту, а на початку XX ст. набули нових рис, пов'язаних із формуванням індустріального суспільства.

На початку XX ст. заняття більшості населення українських земель залишалися традиційними: майже 80 % людей жили в селах і працювали в аграрному господарстві. Як і раніше, селяни обробляли землю переважно ручними знаряддями. Молотарки та примітивні сівалки траплялися здебільшого в заможніших господарствах, а трактори були поодинокими, що не суттєво впливало на повсякденну працю мільйонів селянських дворів. Робочий день під час польових сезонів сягав 12–14 годин, доходи залежали від врожаю й коливання цін на зерно.

До 40 % селян не мали достатньо землі й наймалися до заможних господарів, ішли на сезонні заробітки або змушені були продавати свої наділи. У селі відбувалася соціальна диференціація: 448 тис. заможних господарств використовували найману працю, 550 тис. становили середняки, тоді як до сільських бідняків належало 1,5 млн осіб. Саме ця остання група стала основним джерелом робочої сили для промисловості.

Водночас модернізаційні процеси розхитували традиційну аграрну структуру. Швидке зростання промисловості на Донбасі, у Катеринославі, Харкові, Києві, Миколаєві, Одесі та Маріуполі створювало попит на робітників. Сотні тисяч селян щороку залишали село й перетворювалися на міських трударів. Лише на Донбас щороку прибувало понад 100 тис. сезонних і постійних робітників із сіл. Однак 93 % українських мігрантів становили некваліфіковані чорнороби, натомість 50 % російських — кваліфіковані й напівкваліфіковані робітники. Це обумовило переважання російського населення в українських містах.

Умови праці в промисловості залишалися важкими. На підприємствах підросійської України робочий день тривав 10–12 годин, а нерідко й більше. Оплата залежала від виробітку, тому травми, перевтома й хронічні хвороби були поширеним явищем. Особливо небезпечними були шахти Донбасу: вибухи метану, раптові завали, пилові ураження легень становили постійну загрозу. На заводах Києва, Харкова, Миколаєва чи Одеси працювали не лише чоловіки, а й жінки та підлітки, яких часто ставили на найважчі операції. Міська біднота й переселенці нерідко жили у бараках або тісних робітничих кварталах без належних санітарних умов, що сприяло поширенню інфекцій і підсилювало

соціальну напругу. Водночас перехід до фабрично-заводської праці докорінно змінював життя робітників: темп, організацію праці, ритм міста, соціальні звички.

Модернізаційні процеси торкнулися й західноукраїнських земель, однак значно обмеженіше. Ці території й на початку ХХ ст. залишалися відсталою провінцією Австро-Угорщини. Хоча розвиток промисловості поступово збільшував кількість міських робітників, їхні умови були вкрай тяжкими: робочий день тривав 12–18 годин, заробітки залишалися низькими й не покривали витрат на життя. Особливо важкою була праця на нафтопромислах, де виробничі ризики поєднувалися з жалюгідними умовами побуту. Вплив модернізації на селянство західного регіону був мінімальним: часткове оновлення поміщицьких господарств не усувало проблеми перенаселення й малоземелля, що штовхало селян до масової трудової еміграції.

ДОСЛІДИТЬ

Прокоментуйте на основі тексту, які явища засвідчують наведені джерела.

«Спадок економічної відсталості й тягар низького культурного рівня змушували неконкурентоспроможного українського селянина, навіть на Катеринославщині, мігрувати до Сибіру в пошуках кращої долі замість того, щоб перейти десяток кілометрів до найближчої заводської брами».

Із: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.

С. Вереміївка, Чорнобаївський р-н, Черкаська обл. Поч. ХХ ст.

«У західноукраїнських землях формування робітництва модерної доби було пов'язане з попереднім цеховим устроєм ремесел, який накладав обмеження на поповнення кадрів. <...> Власники

фабричних підприємств відкрили доступ до роботи сільській молоді, але вона могла претендувати лише на найнижчі щаблі. Перетворення селян на робітників не було швидким і одномоментним. Про це, зокрема, свідчить простежувана сезонність у наймі на роботу, перенесення у взаємини з підприємцями селянської ментальності та спроб наслідування стосунків між паном і селянином, повільні темпи формування корпоративної солідарності».

*Із: Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті:
доба модернізації*

2. Як громада організовувала життя українського сільського населення

ПОМІРКУЙТЕ

Чому саме громада стала основною формою організації життя селян? Як вона впливала на їхні щоденні справи й поведінку?

На початку XX ст. село зберігало багато рис попередньої доби. Насамперед це стосувалося громади — традиційної форми організації селянського життя.

Столипінська аграрна реформа, розпочата в 1906 р., стала переломним моментом для наддніпрянської громади. Вона дала селянам право виходити з общини, закріплювати наділи у приватну власність та створювати хутірські й відрубні господарства. Одночасно було скасовано кругову поруку. Це поступово підривало колективні засади сільського життя, послаблювало повноваження громади та викликало суперечки між прихильниками традиційного устрою і тими, хто прагнув індивідуального господарювання. Хоча як адміністративна одиниця громада ще деякий час існувала, її вплив на господарські рішення та взаємини між селянами невпинно зменшувався, що спричиняло соціальний розкол і зміну традиційних моделей співжиття.

На західноукраїнських землях громада також була основною формою сільської самоорганізації, однак її становище й функції помітно відрізнялися від наддніпрянських. Вона діяла як офіційний орган місцевого самоврядування у складі Австро-Угорщини. Її очолювали війт і громадська рада. Громада відповідала за збір місцевих платежів, організацію та утримання доріг і мостів, підтримання громадського порядку й представництво інтересів селян перед повітовою владою. В умовах аграрного перенаселення та малоземелля саме громада забезпечувала базову економічну опору для селянства, підтримувала взаємодопомогу й сприяла розвитку нових форм господарської активності. Тут активно розгорталися кооперативи, кредитні спілки, господарські товариства, що виростили на ґрунті традиційної згуртованості й водночас модернізували сільську економіку.

Західноукраїнські громади відігравали важливу роль і в культурно-освітньому житті. На їхніх теренах діяли читальні «Просвіти», які поширювали грамотність, українську літературу, організовували театральні гуртки та хори. Так громада перетворювалася на осередок не лише господарського, а й національно-культурного відродження. Це контрастувало з Наддніпрянщиною, де національний рух був обмежений імперськими заборонами, а можливості легальної самоорганізації були вужчими, попри економічно потужнішу базу села.

Незважаючи на бідність і аграрні труднощі, громада в західноукраїнських регіонах зберігала ширші можливості для самоврядування, економічної кооперації та культурної ініціативи. Саме тому вона стала основою для високої самоорганізації та зростання національної свідомості, тоді як на Наддніпрянщині село переживало суперечливий перехід від традиції до індивідуального господарювання в умовах політичних обмежень.

ДОСЛІДІТЬ

Які функції громади були найважливішими для виживання та розвитку сільського населення західноукраїнських земель?

«Членами громади є всі особи, що набули громадянське право проживання у межах громади. Члени громади мають право брати участь у громадських зборах, висловлювати свої думки з громадських справ та брати участь у голосуванні. <...>

Громада повинна надавати допомогу тим своїм членам, які через хворобу, старість або інші обставини не можуть забезпечити себе власними засобами. <...>

До завдань громади належить утримання громадських шляхів, мостів та інших споруд, що служать спільним потребам громади. Для покриття витрат громада має право встановлювати місцеві податки й збори, які зобов'язані сплачувати всі її члени. <...>

Громадська рада зобов'язана щороку складати звіт про прибутки й видатки громади та подавати його на затвердження громадським зборам. <...>

Війт громади та його заступник обираються членами громади на загальних зборах. Вибори здійснюються прямим голосуванням і мають відбуватися у присутності більшості членів громади, що мають право голосу. <...>

Війт є головою громади, керує її справами, виконує постанови громадської ради та представляє громаду у справах перед політичними та адміністративними органами».

Із закону про громади (Gemeindegesetz) Австро-Угорщини для Галичини й Лодомерії, ухваленого в 1868 р. і чинного до 1918 р.

3. Яким було повсякдення села

ПОМІРКУЙТЕ

Які ознаки модернізації могли бути помітні навіть у традиційному сільському житті? Чому соціальна нерівність у селі поглиблювалася і до яких наслідків це призводило?

Повсякдення українського села на початку XX ст. формувалося на перехресті давнього укладу й поступових змін, які приносила модернізація. Більшість селянських родин жила в умовах, що залишалися традиційними: земля була основою існування, а ритм життя визначав природний цикл. У сільському господарстві відчувалася дія ринкових змін. Зростала спеціалізація окремих районів на певних культурах, зокрема цукровому буряку, тютюні чи олійних рослинах. Ширше почали вирощувати картоплю, що ставала вагомим елементом повсякденного раціону й частково замінювала хліб. Усе це робило сільське виробництво більш орієнтованим на ринок, хоча для більшості селян модернізація залишалася радше фоновим процесом, який не змінював тяжкої ручної праці та залежності від врожаю.

Це поглиблювало соціальне розшарування: поруч із нужденними господарствами, які ледве зводили кінці з кінцями, формувалася група заможніших селян, що орієнтувалися на ринок і використовували найману працю. Для багатьох виходом ставали сезонні заробітки або виїзд до промислових центрів, де потреба в робітниках невпинно зростала. Частина селян вирушала за кордон у пошуках кращих умов. Побут і харчування залишалися скромними. У звичайний день родина їла хліб, борщ, каші, картоплю та овочі. М'ясо з'являлося здебільшого на свята. Праця й повторюваність господарських турбот визначали більшу частину щоденного ритму: оранка, жнива, догляд за худобою, ремонт інвентарю взимку.

Соціальне життя громади ґрунтувалося на родинних зв'язках, взаємодопомозі й авторитеті церкви. Вона регулювала найважливіші етапи людського життя — хрестини, весілля, поховання — і залишалася духовним та організаційним центром громади. У школах навчалося дедалі більше дітей, зокрема дівчат, однак мережа початкових шкіл усе ще була недостатньою, і доступ до освіти у більшості сіл залишався обмеженим.

Початок XX ст. став періодом гострих контрастів: повсякдення українського села набувало змішаного характеру: старе ще трималося міцно, а нове лише починало пробиватися крізь повсякденні турботи та господарські клопоти.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте подані на с. 231 та в галереї [е-додатка](#) до § 33 фото і прокоментуйте, які явища повсякдення селян вони відображають.

1 — Сінокос на Волині. 1912 р.

2 — Прання на річці. Село Старі Санжари, Полтавщина. 1912 р.
Фотограф Йосип Хмелевський

4. Чим характеризувалося повсякденне життя населення міст

ПОМІРКУЙТЕ

Чому українські міста на початку XX ст. були такими багатонаціональними? Які ознаки модернізації були помітні на вулицях великих міст? Що могло робити життя містян водночас і комфортнішим, і складнішим, ніж життя в селі?

Повсякдення українських міст на початку XX ст. формувалося в умовах швидкої урбанізації, промислового розвитку та значного етнічного розмаїття. Міське населення Наддніпрянщини і західноукраїнських земель не було переважно українським: у Києві наприкінці XIX ст. українці становили близько 22 %, у Харкові — 26 %, в Одесі — лише 6 %, тоді як у Львові й Чернівцях домінували поляки та німці. Євреї залишалися однією з найчисельніших груп у містах у межах смуги осілості, займаючи міцні позиції в торгівлі й ремеслах. Це створювало складний культурний ландшафт, у якому співіснували православ'я, юдаїзм, римо- та греко-католицтво.

Стрімке зростання населення було наслідком передусім міграції. Між 1861 р. і Першою світовою війною населення Києва збільшилося у вісім разів, Одеси — у шість, Харкова — у п'ять. Вирішальну роль у цьому процесі відіграли залізниці: вони пов'язували міста, пришвидшували обмін товарами та новинами й робили українські губернії частиною загальноімперського економічного простору.

Бурхливе зростання промисловості приваблювало до міст тисячі колишніх селян. Вони поповнювали лави робітників і селилися в передмістях у тісних бараках або дешевих орендованих кімнатах. Тяжка праця на заводах і шахтах, тривалий робочий день, високий

рівень травматизму та нестача чистої води й санітарії визначали їхнє повсякдення. Процес адаптації у місті для них ускладнювався й тим, що місцеві міські низи вбачали у прибульцях конкурентів на робочі місця та винуватців зростання цін на продукти харчування.

Натомість центральні райони міст змінювалися на очах: у 70–90-х роках XIX ст. великі міста отримали водогін, каналізацію, бруковані вулиці, газове, а згодом і електричне освітлення. Київ, який у 30-х роках мав вигляд напівзруйнованого міста з порожніми ділянками, наприкінці XIX ст. набув рис модерного європейського центру з кам'яницями, готелями, банками та навчальними закладами.

Особливо помітними були зміни в міському транспорті. У 1892 р. Київ першим на Наддніпрянщині запустив електричний трамвай; у Катеринославі він з'явився в 1897 р., а у Львові — ще в 1894 р. На початку XX ст. у великих містах з'явилися й автобуси. Міська влада навіть видала правила проїзду, зокрема забороняла «дамам із незакритими шпильками на капелюхах» входити до салону. Вартість квитків у трамваях і автобусах була нижчою за проїзд у візників, тож останні не витримували конкуренції, і їх кількість у містах зменшувалася.

Водночас із трамваями та автобусами на вулицях великих міст з'явилися автомобілі, що прискорило ритм міського життя. Але якщо трамваєм могли користуватися люди різних соціальних верств, то авто було доступне здебільшого заможним особам і стало ознакою високого статусу його власника в суспільстві.

Значні зміни в обігові інформації спричинило запровадження телеграфу (важливою рисою якого стало раніше неможливе відокремлення інформації від її носія) і телефона (із поширенням використання якого з'явилися застороги батькам молодих панянок щодо того, що вони за його допомогою здобули винятково загрозливу для батьківського авторитету можливість — розмовляти з чоловіками, з якими ті не були знайомі).

Побут міських мешканців визначався соціальним становищем. Заможні родини, мешкаючи в центральних кварталах, користувалися вигодами модернізації — електрикою, телефоном, водогоном, новим житлом, культурними закладами. Заможні міщани (здебільшого банкіри, власники великих підприємств, торгових фірм, державні чиновники високого рангу та інші) вишукано одягалися, купували ювелірні прикраси, дорогі годинники, елітні парфуми.

Містяни середнього статку (державні службовці, торговці, власники майстерень, учителі та інші) також зазнали суттєвих змін в укладі свого життя. У їхньому середовищі зросла культура споживання, харчування, дозвілля. Вони замовляли одяг у модних кравців, купували сучасну побутову техніку (грамофони, велосипеди тощо), дбали про здобуття дітьми вищої освіти. Характерною ознакою міщан середньо-

го статку було те, що більшість із них працювала й жила з власного заробітку.

Мешканці міст полюбляли у вихідні відвідувати театри та кіно або гуляти парком, де грав духовий оркестр і працювали атракціони. Улітку популярними були прогулянки на човнах річкою або приміськими озерами. Узимку каталися на ковзанах на спеціально залитих для цього міських ковзанках. Новою звичкою міщан стало відвідувати кав'ярні, цукерні, чайні. Там відбувалося спілкування з друзями, призначали побачення, обговорювали справи з колегами тощо.

ДОСЛІДІТЬ

Яка мета поданого допису? На які верстви населення були розраховані такі магазини? Чи пов'язано виникнення таких торгових фірм із модернізаційними процесами? Поясніть свою думку.

«Не знати, що таке фірма “Торговий дім Людмер і сини”, — це гріх, бо вибір одягу тут величезний. Усі новинки Парижа, Лондона, Відня, Берліна є в Людмера. Проте й одяг з його власної фабрики за якістю не поступається закордонній. Це підтвердили виставки в Брюсселі й Парижі, де власники торгового дому одержали вищі нагороди».

Зі статті в газеті «Киевская почта» (1909)

Водночас міста ставали важливими центрами соціальної опіки. Медичні послуги та благодійні заклади, які активно розвивалися від другої половини XIX ст., полегшували становище сиріт, хворих, калік і літніх людей. В Одесі в 1908 р. діяло приблизно 2000 лікарняних ліжок — найкращий показник у регіоні.

Міста зростали також як центри культури й освіти: на початку XX ст. у межах Російської імперії кожне третє місто мало театр, половина — клуб, майже половина — бібліотеку, а друкарні діяли в більшості повітових центрів.

Натомість більшість містян, особливо у малих і середніх містах, продовжувала жити майже так само, як у XIX ст.: без каналізації, із перенаселеними помешканнями та обмеженим доступом до медичної допомоги.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте подані на с. 234 та в галереї [e](#)-додатка фото. Поясніть, як динаміка модернізаційних процесів віддзеркалилася в будівлях. Як поєднувалися комерційна та культурницька ідеї в спорудах кінця XIX – початку XX ст.?

1

2

- 1 — Вид із Думської площі (нині — Майдан Незалежності) на вулиці Козиноболотську (зліва) (нині — провулок Тараса Шевченка) та Софійську (справа) у Києві. Поч. XX ст. Поштівка з архівного фонду Г. Пшеничного
- 2 — Вулиця Фундуклеївська (нині — Богдана Хмельницького) в Києві. Поч. XX ст. Фото з архівного фонду Г. Пшеничного

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Дай визначення поняття «модернізація» та назви основні напрями модернізації суспільного життя.
2. Чому малоземелля залишалося головною проблемою більшості українських селян на початку XX ст. і як воно впливало на щоденне життя родин?
3. Якими були основні заняття селян в аграрній Україні й чому рівень механізації в сільському господарстві залишався низьким?
4. Яку роль відігравала сільська громада в житті селян і які рішення вона могла ухвалювати?
5. У чому полягали головні відмінності між умовами праці селян і робітників у містах?
6. Який вигляд мало повсякденне життя мешканців українського села: у побуті, харчуванні, житлі та традиціях?
7. Як впливали процеси модернізації на суспільно-культурне життя українців?
8. Як соціальний стан впливав на умови життя міських мешканців?
9. Які риси повсякдення міста свідчили про модернізацію — у транспорті, забудові, інфраструктурі та культурному житті?
10. Які наслідки для суспільства мала хвиля урбанізації та промислового розвитку? Як вони змінювали структуру населення українських земель?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Накресли просту схему під назвою «Повсякдення села ↔ повсякдення міста», що містить 3 колонки. Зазнач у них по 3 короткі пункти-характеристики (можна у вигляді значків, символів, стрілок тощо).
2. Виконай завдання 33.1–33.5 до § 33 в е-додатку.

§ 34

Вплив модернізації на розвиток освіти й науки України в середині XIX – на початку XX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Поміркуйте, чому і як сьогодні з'являються нові професії — програмісти, фахівці з баз даних, дизайнери, SMM-фахівці, інженери з робототехніки. Усе це виникло тому, що змінився світ і змінилася економіка.

Запишіть коротко відповідь на два запитання:

1. Які зміни в освіті можна спостерігати в наш час через розвиток технологій і науки?
2. Як ви гадаєте, чи були подібні освітні зміни на початку XX ст., коли промисловість і міста розвивалися так само стрімко? Чого могла вимагати освіта того часу?

Протягом опрацювання нового параграфа перевірте ваші передбачення.

1. Як впливала освіта на процес формування української нації

ПОМІРКУЙТЕ

Які були особливості розвитку освіти на українських землях на початку XX ст.? Чому освіта перетворилась на чинник націєтворення?

На початку XX ст. розвиток освіти в Україні визначався поєднанням модернізаційних процесів та імперських обмежень. Модернізація, яку спричинили промислове зростання, урбанізація та соціальні зміни, формувала нові запити суспільства. Економіка потребувала більш освічених працівників, тому шкільна мережа поступово розширювалася, а освітні установи урізноманітнювалися. Поряд із традиційними початковими школами з'являлися вечірні курси для робітників, технічні класи при фабриках, приватні гімназії та спеціалізовані навчальні заклади. Доступ до середньої й частково до вищої освіти ставав ширшим, що стимулювало зростання кількості учнів, студентів і розвиток наукових шкіл у містах.

Соціальна структура суспільства також зазнавала змін. Важливою тенденцією стало активніше залучення жінок до освіти: кількість учениць і студенток зростала, розширювалися можливості для їхнього професійного становлення. Це сприяло поступовій емансипації українського жіноцтва та формуванню нового про шарку освічених жінок, інтегрованих у суспільне життя.

Водночас освітній розвиток відбувався в умовах імперських обмежень. У Наддніпрянській Україні до 1905 р. діяла заборона

на українську мову в навчальному процесі. Це означало, що більшість українського населення — насамперед селянство — не могла здобувати освіту рідною мовою. Школи часто виконували функцію русифікації, а на Галичині зберігався тиск полонізації. Такі умови гальмували національний розвиток і сприяли збереженню високого рівня неписьменності серед широких верств населення.

Водночас ці обмеження посилили прагнення до власної освіти. Після революції 1905 р. відкрилися можливості обережно впроваджувати українську книжку, укладати перші читанки, організовувати просвітні товариства й бібліотеки. Учителі-ентузіасты знаходили шпарини для українського матеріалу, інколи працюючи «на межі дозволеного». На Галичині, де умови були ліберальнішими, діяли українські школи, гімназії та семінарії, формувалася інтелігенція, що розуміла власну відповідальність перед суспільством.

Попри ці перешкоди, модернізація набула важливого значення для формування української національної спільноти. Розширення доступу до освіти дало змогу частині українців здобути знання, які сприяли формуванню протистояння імперській владі.

Модернізація, обмежена імперськими рамками, стала не просто технічним процесом — вона перетворила освіту на чинник націєтворення. Навіть навчаючись у зросійщених чи спольщених школах, українські учні отримували інтелектуальний інструментарій, який допомагав усвідомлювати несправедливість імперської політики. Із цього середовища вийшло покоління діячів, що згодом очолюватиме національний рух.

2. Як урізноманітнювалися форми і напрями освіти під впливом модернізації

ПОМІРКУЙТЕ

Які були основні перешкоди на шляху розвитку української національної школи?

На початку XX ст. потреби модернізації економіки й суспільства зумовили певне зростання кількості навчальних закладів. Зокрема, на Наддніпрянщині протягом 1900–1911 рр. кількість початкових шкіл збільшилася на 40 %. Зросла й кількість гімназій, технічних і комерційних училищ, де навчалися майбутні фахівці для промисловості й торгівлі. Вищу освіту здобували в університетах та інститутах. Однак рівень розвитку системи освіти залишався незадовільним.

ДОСЛІДІТЬ

Прокоментуйте дані таблиці на с. 237. Які висновки можна зробити?

Кількість шкіл у Київській шкільній окрузі на початку XX ст.

Регіон	Кількість шкіл	Кількість учнів	% від загальної кількості дітей
Волинь	1442	59 374	14
Київщина	1812	103 641	17
Поділля	2045	95 583	24

Навчання відбувалося виключно російською мовою. Українські школярі сприймали нерідну мову важко, що негативно позначалося на їхній успішності.

ДОСЛІДІТЬ

У чому, на думку педагога й публіциста Бориса Грінченка, полягала проблема шкіл в Україні?

«...трагедія раз-у-раз ставала переді мною, як я, живучи по селах <...> підходив із книгою до нашого сільського народу.

І він же не вміє читати!

Двічі не вміє.

Раз через те, що йому нічого не говорять літери.

Вдруге через те, що до недавнього часу книга його рідною мовою була заборонена, і навіть тому, хто вмів розбирати літери, книга зоставалась німою, бо була чужомовна.

І всі ті скарби розуму й таланту, всі ті священні для нас імена великих розумів і майстрів — усе це було нічим для темного українського народу...»

Грінченко Б. Перед широким світом

Гімназист. Поч. XX ст.

Тож нагальною потребою населення України стала власна національна школа. Прогресивна громадськість намагалася покращити ситуацію в народній освіті шляхом відкриття земських, приватних та недільних шкіл. Значних зусиль у цьому напрямі доклали Софія Русова та Христина Алчевська.

ДОСЛІДІТЬ

Які факти історичного життєпису Софії Русової та Христини Алчевської говорять про їхній внесок в розвиток національної школи?

Софія Русова.
Кін. XIX ст.

Кілька фактів про людину

Софія Русова (1856–1940) — громадська діячка, педагог. Народилася на Чернігівщині. Початкову освіту здобула вдома, середню — у жіночій гімназії в Києві.

У 1871 р. разом із сестрою відкрила в Києві перший українськомовний дитячий садок, брала участь у діяльності Старої громади. Під час революції 1905 р. працювала в комісії з визнання української мови, виступала за створення шкіл для всіх народів з рідною мовою навчання. Із 1909 р. викладала педагогіку і французьку мову в жіночому інституті в Києві.

Була редакторкою першого українськомовного педагогічного часопису «Світло», на шпальтах якого надрукувала понад 100 своїх праць, у яких виклала основи української національної системи освіти. Серед них «Нова школа», «Дитячий садок на національному ґрунті», «До сучасного становища народного вчителя» та інші.

Христина Алчевська.
Кін. XIX ст.

Христина Алчевська (1841–1920) — українська діячка народної освіти, педагог. Освіту здобула самотужки. У 1862 р. склала іспит на право викладати і стала вчителькою. Була учасницею товариства «Громада» в Харкові. Організувала й утримувала приватну недільну жіночу школу, де викладала разом з іншими учителями. Ініціювала та організовувала освітянські виставки, зокрема й міжнародні. Брала участь у заснуванні Харківського товариства поширення в народі грамотності, а також першої безплатної бібліотеки. Популяризувала українську мову.

У її харківській садибі вперше в Україні було встановлено пам'ятник Шевченку (1899). З ініціативи Алчевської та під її керівництвом було видано рекомендаційний покажчик книг «Что читать народу?», який на виставках в Антверпені, Чикаго та Парижі отримав найвищі нагороди. Вона є авторкою низки методичних праць із навчання дітей та дорослих. Була обрана віцепрезидентом Міжнародної ліги освіти.

Освітня ситуація на західноукраїнських землях була дещо кращою, адже Австро-Угорщина ще в 1869 р. запровадила обов'язкове початкове навчання для дітей 6–14 років. Проте через бідність, нестачу приміщень і вчителів значна їх частина не відвідувала школи регулярно. Навчання рідною мовою формально не забороняли, але в більшості

шкіл Східної Галичини домінувала польська, на Буковині — німецька, а на Закарпатті — угорська.

У 1900 р. на Східній Галичині діяло 4250 класів із польською мовою навчання і 2250 — з українською; у 981 із 6240 сіл шкіл не було. Середніх шкіл було 49, і лише 4 навчали українською. До 1913 р. кількість українських початкових шкіл зросла до 3500, а з 86 гімназій 21 викладала українською мовою.

На Буковині у 1900 р. працювало 6 середніх шкіл, жодна з них не була українською; у 1913 р. із 13 гімназій тільки 2 були українськими й ще 2 мали змішане німецько-українське навчання. На Закарпатті всі 4 середні школи навчали угорською. У регіоні діяли також 4 вищі навчальні заклади: 3 із польською мовою викладання та 1 — з німецькою.

Процеси модернізації на початку XX ст. посилили потребу у кваліфікованих фахівцях і спричинили урізноманітнення форм та напрямів навчання. Розширилася мережа середніх навчальних закладів — гімназій та реальних училищ. Гімназії надавали гуманітарну підготовку для вступу до університетів, тоді як реальні училища пропонували природничо-технічну освіту і готували учнів до технічних вишів або до роботи в промисловості й торгівлі. У Російській імперії, зокрема на Наддніпрянщині, навчання в цих закладах було платним і доступним переважно заможним верствам, а викладання вели російською мовою.

На західноукраїнських землях Австро-Угорщини мовна ситуація була іншою: у більшості середніх шкіл домінували польська та німецька мови, однак українській громаді вдалося заснувати власні національні гімназії з навчанням рідною мовою.

Зростання попиту на фахівців технічного профілю спричинило появу нових типів закладів — ремісничих і комерційних училищ, технічних шкіл, а також вищих навчальних установ. Паралельно розвивалася мережа приватних навчальних закладів, що компенсувала обмеження державної освіти, особливо в питаннях національного та жіночого навчання. Зважаючи на запити населення та необхідність у серйозних інвестиціях, заклади цього типу були представлені переважно саме в містах. Наприклад, напередодні Першої світової війни в Одесі функціонували університет, вищі жіночі курси, вищі жіночі медичні курси, однорічні педагогічні курси, 8 хлопчачих (3 приватні) та 20 дівчачих (18 приватних) гімназій і училища торгового мореплавання, художнє, музичне тощо.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. жінки наполегливо виборювали право на освіту й професійну самореалізацію, долаючи формальні заборони та суспільні упередження. Показовими є біографії **Софії Черняхівської** (1868–1941) — лікарки, першої української жінки з повною медичною освітою, яка працювала в Санкт-Петербурзі, а також **Наталії Кобринської** (1855–1920) — письменниці, етнографині й громадської діячки, яка послідовно досліджувала становище жінок у суспільстві та публічно порушувала питання їхніх прав.

Українські приватні гімназії на Галичині стали осередками збереження національної ідентичності, адже саме в них викладання вели рідною мовою. Фінансування приватної освіти забезпечували платнею за навчання, внески засновників та пожертви громадських організацій.

Революція 1905–1907 рр. сприяла демократизації освіти: у середніх школах зросла частка учнів із «нижчих станів», активізувалася діяльність національної інтелігенції, спрямована на розширення мережі приватних українських шкіл. Це мало особливе значення в підросійській Україні, де державна політика залишалася русифікаторською.

Система вищої освіти на Наддніпрянщині на початку XX ст. розвивалася повільніше, ніж вимагали потреби суспільства. Основними осередками були університети в Києві, Харкові та Одесі, а також технічні інститути й жіночі вищі курси. Викладання здійснювали російською мовою, а доступ до університетів залишався обмеженим через високу плату за навчання та соціальні бар'єри. Водночас у здобутті вищої освіти існувала гендерна нерівність. Жінкам було заборонено вчитися в університетах, що обмежувало їхні можливості займатися науковою діяльністю. Однак ці обмеження не завадили їм самостійно розвивати власний освітній рівень та набувати фахових знань. Зокрема, такою була Валентина Родзимовська, яка стала однією з перших лікарки Києва на початку XX ст. Першою лікаркою на Галичині була Софія Окуневська, яка здобула медичну освіту в Цюриху. Відомою лікаркою у Львові була Софія Парфенович, яка отримала медичну освіту в Чехії. Згодом вона стала директоркою фельдшерської школи, брала участь у діяльності «Просвіти», видавала альманахи та листівки. Тож попри всі складнощі, в університетських колах формувалося середовище майбутньої української інтелігенції, яка долучалася до наукових товариств, просвітницьких ініціатив та боротьби за розширення прав української мови в освіті.

На західноукраїнських землях ситуація була дещо сприятливішою. У Львівському університеті, попри домінування польської мови, було створено дві українські кафедри — української мови та української літератури. Вони стали важливими осередками наукового розвитку та підготовки української інтелігенції в умовах поліетнічного імперського середовища.

3. Розвиток науки

ПОМІРКУЙТЕ

Які досягнення українських учених свідчили про розвиток науки й техніки? Які галузі науки розвивалися найпродуктивніше?

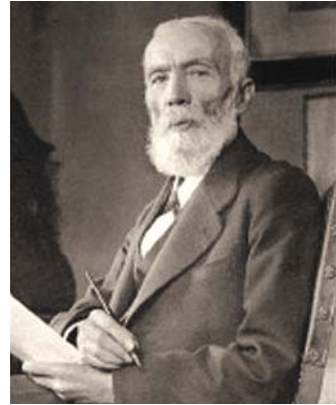
Потреби суспільства, що модернізувалося, значно прискорили розвиток науки. Незважаючи на реакційну імперську політику у здобутті університетської освіти, зокрема жінками, наукова думка в Україні досягла

на той час значних успіхів і зробила вагомий внесок у розвиток світової науки. Найважливішу роль у розвитку науки відігравали університети — Харківський, Київський, Новоросійський, Львівський. Велике значення мали також наукові товариства: дослідників природи, математичні, фізико-математичні, технічні, історичні, історико-філологічні та інші.

ДОСЛІДІТЬ

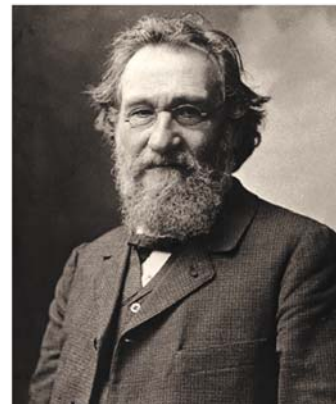
Складіть узагальнювальну таблицю на основі поданих фактів.

Іван Пулюй (1845–1918) — український учений, доктор філософії й фізики, професор, громадський діяч. Один із першовідкривачів радіоактивного випромінювання. У 1877–1884 рр. викладав механічну теорію тепла та кінетичну теорію газів у Віденському університеті, працював професором у Празькому політехнічному інституті, де був обраний деканом і ректором. Один із засновників чеської електротехнічної школи, збудував кілька електростанцій у Празі. Володів багатьма мовами. Переклав підручники з геометрії та фізики для українських гімназій. Публічно діяв як представник української спільноти в Австро-Угорщині. Брав активну участь в українському культурному й церковному житті. Разом із Пантелеймоном Кулішем та Іваном Нечуй-Левицьким переклав українською мовою Біблію, працював над словником української технічної термінології.

Іван Пулюй. Поч. XX ст.

Ілля Мечников (1845–1916) — науковець українського культурного середовища, який працював у європейській науці, один з основоположників еволюційної ембріології, імунології та мікробіології. Розробив теорії походження багатоклітинних організмів та теорію імунітету. Працював в Одеському та Петербурзькому університетах. Завідував організованою ним (разом із Миколою Гамалією) першою в Російській імперії Одеською бактеріологічною станцією (нині — Одеський науково-дослідний інститут вірусології та епідеміології). Через українофільські погляди змушений був емігрувати до Франції, де очолив лабораторію в Інституті Пастера в Парижі, а згодом став заступником директора цього Інституту. Значні здобутки здійснив у медичній науці. У 1908 р. став лауреатом

Ілля Мечников. 1908 р.

Микола Бекетов. 1874 р.

Олександр Потебня.
1891 р.Дмитро Яворницький.
Поч. XX ст.

Нобелівської премії за досягнення в імунології (вчення про захисні властивості живого організму від інфекційних захворювань).

Микола Бекетов (1827–1911) — фізик-хімік, член Петербурзької академії наук (з 1887 р.). Протягом 1855–1887 рр. працював у Харківському університеті (з 1859 р. — професор). Домігся відкриття в Харківському університеті фізико-хімічного відділення. Тут він не тільки читав студентам курс фізичної хімії, а й керував практичними заняттями з визначення щільності пари й молекулярної маси речовин, вивчення спектрів. У 1886 р. видав свій підручник з фізичної хімії. Згодом за його ініціативи при Харківському університеті було створено наукове товариство з фізико-хімічною секцією, де проводили дослідження й читали наукові доповіді.

Олександр Потебня (1835–1891) — доктор філології, професор, громадський діяч, член багатьох, зокрема зарубіжних, наукових товариств. Досліджував слов'янські мови, етнографію, фольклор, працював у Харківському університеті. Уперше в європейському слов'янському мовознавстві систематизував характерні риси української мови, визначив межі поширення найважливіших українських діалектів. Приділяв значну увагу філософським проблемам мови та заснував психологічний напрям вітчизняного мовознавства, сформулював ідеї взаємозв'язку мовного та національного питань. Автор численних праць із мовознавства, фольклористики, літературознавства й етнографії, низки досліджень з питань походження мови, діалектології, фонетики, граматики. Завдяки науковому доробку Потебні українська філологія вийшла на загальноєвропейський рівень, набувши значної ваги у слов'янському світі.

Дмитро Яворницький (1855–1940) — видатний український історик, археолог, етнограф, фольклорист. Закінчивши в 1881 р. історико-філологічний факультет Харківського університету, усе життя працював над збиранням

писемних та матеріальних пам'яток Запорозької Січі. Щоліта виїздив в археологічні експедиції до місць, пов'язаних із запорозькою минувиною. Створив Музей старожитностей Катеринославської губернії, для якого зібрав 85 тис. експонатів, написав численні праці з проблем історії, археології, фольклору, етнографії, мистецтва, літератури. Переважна більшість цих праць присвячена історії запорозького козацтва. Це «Історія запорозьких козаків», «Вольності запорозьких козаків» (1898), «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий атаман війська запорозьких низових козаків».

Олександра Єфименко (1848–1918) народилася в Архангельській губернії Росії. Після закінчення гімназії захопилася педагогічною діяльністю та історичними дослідженнями. Переїхавши до Харкова у 1879 р., організувала історичний гурток, який згодом перетворився на школу української історіографії при Харківському університеті. Здійснила низку розвідок з історії Слобожанщини. Брала участь у роботі Харківського видавничого комітету. Займалася громадською роботою, читала в освітніх установах публічні лекції. Була однією із засновниць жіночого руху в Україні. У 1910 р. стала першою жінкою в Російській імперії, яка здобула науковий ступінь доктора історії (від Харківського університету) і була обрана на професорську посаду. У своїх працях «Малоруське дворянство і його доля», «Дворищне землеволодіння в Південній Русі», «Нариси історії Правобережної України» та інших досліджувала українську історію, боротьбу українського народу за національне визволення, висвітлювала процеси розвитку українського суспільства.

Олександра Єфименко.
Кін. XIX ст.

Кирило Студинський (1868–1941) — видатний український літературознавець, мовознавець-славіст, фольклорист, письменник і громадсько-політичний діяч, академік Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та дійсний член НТШ. Освіту здобув у Львівському та Віденському університетах. Працював доцентом Ягеллонського університету в Кракові, а згодом — професором Львівського університету, де він деякий час обіймав посаду ректора. Його наукові інтереси охоплювали українську словесність, історію слов'ян, філософію християнства, що відображено у майже 500 працях. Крім наукової діяльності, Студинський активно займався політикою: входив

Кирило Студинський.
До 1939 р.

до керівництва Християнсько-суспільної партії, співпрацював із товариством «Просвіта», брав участь в Українській революції. Після її поразки працював у наукових установах. У червні 1941 р. був примусово вивезений більшовиками зі Львова і загинув за нез'ясованих обставин.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які характерні риси розвитку освіти на початку XX ст.?
2. Які зміни відбувалися в типах і формах закладів освіти на початку XX ст.?
3. Назви основних діячів української науки того часу та їхні здобутки.
4. Який вплив процесів модернізації на освітнє життя українців?
5. Які були основні проблеми у сфері освіти на Наддніпрянщині та Заході України?
6. Які були причини й наслідки змін, що відбулися у сфері освіти та науки?
7. Доведи, що університети були основними центрами розвитку науки.
8. Які досягнення українських вчених свідчили про розвиток науки? Чому серед науковців було так мало жінок?

АЩЕТИМОЖЕШ

1. Вибери три форми освіти на початку XX ст. (гімназії, технічні навчальні заклади, приватні школи, університети) і створи мініпроект на пів сторінки, де:
 - 1) поясни, яку проблему суспільства цей напрям допомагав вирішити;
 - 2) наведи два факти з параграфа, що підтверджують його значення;
 - 3) сформулюй коротку відповідь на запитання: чому саме ця форма освіти важлива для розвитку модерної української нації?
 Результати представ у вигляді тез або схеми / таблиці.
2. Знайди інформацію про Всеросійську фабрично-заводську, сільськогосподарську, торгово-промислову та науково-художню виставку в Києві. Здійсни уявну екскурсію нею. Припусти, які експозиції там були. Поміркуй, які модернізаційні тенденції віддзеркалювалися на таких виставках.

Всеросійська фабрично-заводська, сільськогосподарська, торгово-промислова та науково-художня виставка в Києві. 1913 р.

3. Виконай завдання 34.1–34.5 до § 34 в е-додатку.

§ 35–36

Особливості культурно-мистецького життя в середині XIX – на початку XX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

За 1 хвилину запишіть, що, на вашу думку, об'єднує ці зображення.

Зробіть передбачення: які зміни в суспільстві могли спричинити появу таких різних мистецьких форм? Чому митці другої половини XIX – початку XX ст. шукали інші форми? Які нові явища в мистецтві та культурі могли з'явитися в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.?

1. Які особливості українського реалізму другої половини XIX ст. як світоглядної та культурно-мистецької течії

ПОМІРКУЙТЕ

Які суспільно-політичні чинники сприяли появі реалізму в українській культурі другої половини XIX ст.? Які теми та проблеми стали провідними для українських реалістів у літературі? Як принципи реалізму проявилися в живописі та музиці цього періоду?

Реалізм другої половини XIX ст. в українській культурі сформувався як світоглядна позиція й художня система, що прагнула до правдивого, конкретного й історично вмотивованого зображення життя. Він приходив на зміну романтичній традиції, що тяжіла до ідеалізації й символічності, і виник у відповідь на суспільно-політичні зміни, загострення соціальних суперечностей, пробудження національної свідомості та інтерес до наукового способу мислення. Реалізм означав насамперед уважність до реальної людини, до її соціальних умов і психології, а сам термін зауважував на прагненні відтворювати дійсність без прикрас.

Основою українського реалізму, як і європейського, було зображення типових характерів у життєвих обставинах. Реалісти прагнули пояснити дії персонажів через їхнє походження, виховання, середовище й економічні умови, надаючи мистецтву соціальної спрямованості. У центр ставили гострі соціально-побутові проблеми: наслідки кріпацтва, повсякденність селянського життя, нерівність, становище жінок.

На ранньому етапі український реалізм тісно переплітався з етнографічним побутописанням. Письменники й письменниці докладно відтворювали народні звичаї, одяг, мову, розпорядок життя, створюючи живу картину побуту. Так працювала Марко Вовчок, чиї «Народні оповідання» та повісті «Інститутка» й «Маруся» ілюстрували тяжке становище селян і зображали сильні, працьовиті жіночі образи. На Північній Буковині та Східній Галичині передвісником українського національного відродження був Юрій Федькович, який у своїх творах («Довбуш» та інших) змальовував життя буковинців.

Із часом традиція етнографічної деталізації поступилася місцем соціально-психологічному підходу, який заглиблювався у внутрішній світ персонажа. Панас Мирний став одним із найяскравіших представників цього напрямку: його роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» пропонував широку панораму життя українського суспільства XIX ст. та складну психологію персонажів, що формувалася під тиском соціальних умов.

Перевага прозових і епічних жанрів — роману, повісті, оповідання — була цілком закономірною, адже саме вони давали змогу повно охопити суспільні процеси та людські характери. Жива народна мова стала важливою стильовою рисою: вона робила художній текст ближчим до реального життя й водночас підтримувала розвиток української національної літературної традиції.

Театр також переймав принципи реалізму: драматурги прагнули точного відтворення побуту й соціальних типів, вводили психологічно вмотивовані конфлікти та природність мовлення, що сприяло формуванню професійної сцени. У драматургії Михайла Старицького («Не судилося», «Не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «За двома зайцями») й Івана Карпенка-Карого («Безталанна», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн») реалізм проявлявся в точному відтворенні мови, характерів, поведінки різних соціальних прошарків, що сприяло становленню національного театру.

В образотворчому мистецтві реалізм означав відмову від умовності та міфологічних сюжетів на користь зображення конкретних ситуацій, соціальних контрастів і буденного життя. Водночас реалізм не просто змінив романтизм, а став його критичним продовженням. Він зберіг чутливість до національного та духовного, але додав точність, раціональність і соціальну уважність, формуючи новий спосіб бачення людини та суспільства. Українські художники Киріак Костанді, Ілля Рєпін, Петро Левченко та інші, пов'язані з Товариством пересувних художніх виставок, прагнули «нести мистецтво в народ» і створювали національну школу реалістичного живопису.

Серед майстрів цього періоду постатями найбільш масштабними й багатогранними були Сергій Васильківський і Микола Пимоненко. Зокрема, Пимоненко працював як майстер побутового жанру, показуючи працю

і свята українських селян у картинах на кшталт «Весілля в Київській губернії» чи «Жнива». Васильківський зосереджувався на пейзажі й козацькій тематиці, передаючи характер степу та історичну пам'ять.

Реалістичні принципи простежувалися й у музиці. Опера ставала жанром, у якому поєднувалися фольклорна основа, народна мова та прагнення до правдивості. Семен Гулак-Артемовський у «Запорожці за Дунаєм» створив образне й мелодичне полотно, близьке до народної традиції. Микола Лисенко, розвиваючи національну музичну школу, надав реалізмові глибшого виявлення: його «Тарас Бульба» й «Утоплена» поєднували історичні мотиви, народнописанне коріння та драматичну правдивість.

ДОСЛІДІТЬ

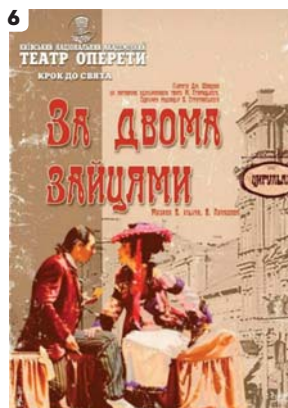
Розкажіть про особливості українського реалізму. Використайте подані на с. 247 та 248 зображення як приклади.

- 1 — *Киріяк Костанді*. Дівчина в синій пелеринці. 1888 р.
- 2 — *Ілля Рєпін*. Вечорниці. 1888 р.
- 3 — *Сергій Васильківський*. Запорожець. Поч. XX ст.
- 4 — *Микола Пимоненко*. Сінокіс. Бл.1900 р.

5 — Сцена з опери Семена Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм», у виконанні трупі Національної опери України. 2021 р.

6 — Афіша вистави «За двома зайцями» Київського національного академічного театру оперети. 2025 р.

2. Як проявилися український модерн і ранній модернізм у мистецтві, архітектурі та літературі на зламі XIX–XX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Як розвиток міст, техніки та нових матеріалів впливав на вигляд будівель, художні рішення та світогляд митців? Чому на межі XIX–XX ст. митці дедалі частіше відходили від традиційних форм і шукали нові засоби вираження? Які були ці форми?

Український модерн і ранній модернізм на межі XIX–XX ст. стали періодом великих змін, коли митці активно переосмислювали роль мистецтва й шукали нові форми вираження. Важливо розуміти, що модерн і модернізм — це не одне й те саме. Вони з'явилися поруч, але мали різні завдання в культурі.

Модерн був насамперед художнім стилем, який стосувався зовнішнього вигляду речей: будівель, картин, предметів побуту. Однією з головних його ідей була краса, що поєднувалася з практичністю та зручністю.

Архітектори прагнули зробити простір комфортним, тому будинки почали проектувати «зсередини назовні»: спершу продумували внутрішнє планування, а вже потім форму зовнішніх стін. Це приводило до асиметричних фасадів і нових об'ємних форм, що відрізнялися від класичної симетрії. Модерн поширювався переважно в міських особняках, багатоквартирних будинках та заміських віллах.

Завдяки появі залізобетону та металевих конструкцій модерн відкрив шлях до нових споруд — критих ринків, вокзалів, виставкових залів. Так постали Бессарабський ринок у Києві, залізничні вокзали Києва, Львова, Харкова й Жмеринки. У національному стилі модерну працював Василь Кричевський, автор будівлі Полтавського земства та художньої школи імені Котляревського в Харкові.

Українські архітектори поєднували новітні технології з народними традиціями й часто використовували стилізацію — творчий прийом, коли сучасна будівля навмисно нагадує архітектуру минулих епох. У Києві, Харкові, Одесі з'явилися так звані прибуткові будинки, що повторювали риси готики, ренесансу чи романського стилю. Відомий майстер стилізації Владислав Городецький створив у Києві готичний костел, караїмську кенасу у мавританських формах і будинок, схожий на античний храм.

ДОСЛІДИТЬ

1. Спираючись на ілюстрації, подані на с. 249 і 250, схарактеризуйте основні риси модерну.

- 1 — Будинок у Києві на розі вулиць Володимирської та Прорізної. 1899–1902 рр. Архітектори Карл Шиман, Олександр Гілевич
- 2 — Будинок Державного банку України в Києві. 1901–1905 рр. Архітектори Олександр Вербицький та Олександр Кобелев
- 3 — Будівля Харківського художнього училища. Архітектор Костянтин Жуков
- 4 — Чернівецький національний університет. Архітектор Йозеф Главка

5 — Будинок Полтавського земства. Архітектор Василь Кричевський
6 — Залізничний вокзал у Львові. Архітектор Владислав Садловський

2. Як ви гадаєте, у чому полягала геніальність Владислава Городецького?

Шедеври Владислава Городецького в Києві: костел Святого Миколая, Музей українського мистецтва, Будинок із химерами

В образотворчому мистецтві модерн проявився декоративністю, плавними лініями та стилізованими рослинними мотивами. Художники прагнули не лише зображати предмети, а передавати настрій і красу форми. Олександр Мурашко створював яскраві, емоційні полотна, а Георгій Нарбут розвинув українську книжкову графіку, поєднавши народні й барокові мотиви. У цей час Михайло Бойчук створив свій напрям — бойчукізм, у якому поєднав нові мистецькі ідеї з давньою візантійською традицією.

Модернізм, на відміну від модерну, був ширшим культурним рухом, що найбільше проявився в літературі. Якщо модерн змінював форму, то модернізм змінював художнє мислення. Для модерністів важливою стала внутрішня свобода митця, увага до психології, символів, настроїв, складних переживань людини. Література на початку XX ст. відходила від суто соціальних тем і зверталася до індивідуальності, духовних пошуків, краси й філософських питань. Леся Українка створювала драматичні твори, у яких розкривала силу людського духу й проблему особистої свободи. У її «Лісовій пісні» сучасність переплітається з міфологічністю,

а внутрішній конфлікт стає ключовим. Михайло Коцюбинський працював у руслі імпресіонізму, передаючи світ через барви, ритми й почуття героя. Його «Тіні забутих предків» — яскравий приклад поєднання модерністичного бачення та народної основи. Ольга Кобилянська зосереджувалася на символах, тонких психологічних нюансах і темі жіночої свободи, що чітко видно в романах «Царівна» й «Земля».

Близько 10-х років XX ст. після модерну почав розвиватися ранній модернізм у його авангардній формі. Авангардизм прагнув повністю розірвати зв'язки з традицією і створити нове «революційне» мистецтво. В архітектурі це виявилось у конструктивізмі та функціоналізмі. Ці архітектори пропонували сувору геометрію, нові матеріали й простоту форм без зайвого декору.

В образотворчому мистецтві український авангард став одним із найвпливовіших у світі. Казимир Малевич створив супрематизм — мистецтво чистих форм і кольорів. Олександра Екстер працювала в кубофутуризмі й конструктивізмі, створюючи сміливі експерименти з кольором і композицією. Олександр Богомазов розвивав власне бачення кубофутуризму і став однією з найяскравіших постатей українських новаторів. Скульптор Олександр Архипенко приніс у світову пластичну культуру нові форми, працюючи в руслі кубізму.

ДОСЛІДІТЬ

У чому проявлялася своєрідність авангардизму в живописі перших десятиліть XX ст.?

1 — Георгій Нарбут. Ілюстрація до «Енеїди» Івана Котляревського. 1919 р.
2 — Михайло Бойчук. Урожай. Поч. 10-х років XX ст.

3 — Олександр Богомазов. Дівчинка з обручем. 10-ті роки XX ст.

4 — Микола Бурачек. Міський музей. 1913 р.

5 — Олександра Екстер. Флоренція. 1914 р.

6 — Олександр Мурашко. Сонячні плями. Жорж і Олександра Мурашки. 1908 р.

Український модерн і ранній модернізм разом створили простір творчого оновлення. Модерн змінював зовнішній вигляд мистецтва, модернізм — внутрішній зміст, а авангард відкривав шлях до радикальних експериментів. Саме на цьому підґрунті українська культура увійшла в XX ст. як частина світового мистецького процесу, зберігаючи при цьому власну національну самобутність.

3. Яку роль відіграло меценатство в розвитку української культури на межі XIX–XX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Чим відзначилися найвідоміші меценати та меценатські родини? Як меценатство допомогло зберегти українську культуру в умовах бездержавності та обмежень?

На межі XIX–XX ст. розвиток українського мистецтва, модерну й модернізму був би неможливим без меценатства — щедрої підтримки культури заможними родинами, підприємцями та діячами громадського життя. Цей період справедливо називають «золотою добою» українського меценатства. В умовах бездержавності саме меценати взяли на себе відповідальність за збереження й розвиток української культури: вони фінансували музеї, видавництва, театри, школи, наукові товариства, будівництво архітектурних споруд та роботу митців.

Одними з найвпливовіших меценатів були **Терещенки** — власники цукрових заводів, які вклали величезні кошти в лікарні, школи, мистецькі заклади. У 1891–1894 рр. коштом **Миколи Терещенка** було побудовано Київську безкоштовну лікарню для чорноробів (згодом — Київська лікарня для незаможних). Саме її корпуси нині входять до сучасного комплексу «Охматдит», що на вул. В'ячеслава Чорновола. Микола Терещенко передавав місту великі суми на соціальні й культурні потреби, а твори мистецтва з родинної колекції стали основою для кількох київських музеїв. Його дочка **Варвара** та її чоловік **Богдан Ханенко** зібрали одну з найцінніших колекцій світового мистецтва, якій не було рівних в Україні. Вони передали державі 3145 експонатів, заклавши основу сучасного Національного музею мистецтв імені Ханенків.

Поруч із Терещенками діяла ще одна визначна родина меценатів — **Симиренки**. Василь Симиренко, підприємець і громадський діяч, був одним із найбільших благодійників українського руху наприкінці XIX ст.: він фінансував НТШ, діяльність Михайла Грушевського, підтримував українські книжки, фольклорні експедиції та університетські гуртки. Завдяки Симиренкам українські письменники й науковці могли видавати праці, коли офіційна влада не надавала жодної підтримки.

Вагому роль у розвитку культурної інфраструктури відіграла родина **Бродських** — промисловців і благодійників, які фінансували будівництво лікарні, синагоги, гімназії, училища, Бессарабського ринку, Політехнічного інституту, Художнього музею та Театру оперети. Їхні кошти буквально змінили вигляд Києва.

Справжнім культурним подвижником став **Василь Тарновський** — лекціонер, який зібрав унікальні рукописи й малюнки Шевченка. Його батько ще у 1840 р. фінансував видання першого «Кобзаря». Колекція Тарновських стала цінним надбанням Чернігівського музею, а зібрання родини Терещенків і Ханенків — основою кількох київських музеїв.

У літературному середовищі особливо важливою була діяльність **Євгена Чикаленка** — землевласника й публіциста, який фінансував українські газети «Громадська думка» та «Рада», підтримував письменників і створив фонд допомоги при НТШ. Він навіть передав громадським справам кошти, що мали стати посагом його покійної дочки, вшановуючи її пам'ять.

Меценатами на місцях також були окремі художники й колекціонери. **Сергій Васильківський**, відомий живописець, передав Харківському земству понад 5 тис. експонатів, що стали основою Харківського краєзнавчого музею. В Одесі історик, журналіст та краєзнавець **Олександр Дерібас** підтримував численні культурні ініціативи.

У Катеринославі **Олександр Поль** і **Дмитро Яворницький** створили музей на базі власних зібрань, присвячених історії краю та козацтва. На Галичині митрополит **Андрей Шептицький** підтримував храми, школи, видавництва та допомагав художникам.

Завдяки цим людям українська культура отримала підтримку, якої не хотіла надавати імперська держава. Вони будували музеї й театри, підтримували митців і редакції газет, збирали колекції, що стали гордістю нації. Саме їхнє меценатство створило середовище, у якому могли з'явитися нові художні напрями, архітектурні стилі, літературні шедеври й потужні мистецькі школи, що творили українське культурне відродження на межі XIX–XX ст.

ДОСЛІДІТЬ

Складіть коротке узагальнення (6–8 речень), у якому поясніть, чому меценатство стало ключовим чинником розвитку української культури на межі XIX–XX ст. Наведіть щонайменше два приклади діяльності меценатів і поясніть, у чому полягав їхній внесок.

- 1 — Микола Терещенко
- 2 — Богдан Ханенко
- 3 — Варвара Ханенко
- 4 — Євген Чикаленко
- 5 — Василь Тарновський
- 6 — Василь Симиренко

4. Чому і як фотографія та кінематограф утвердилися як нові види мистецтва в Україні на зламі XIX–XX ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Які події та умови сприяли тому, що кінематограф так швидко став популярним в українських містах? Чому поява кіно і фотографії пов'язана з естетикою модерну та модернізму?

Фотографія та кінематограф на зламі XIX–XX ст. стали в Україні ознакою нового часу й нових мистецьких пошуків. Вони народилися в епоху модерну та модернізму, коли митці прагнули по-іншому бачити світ, фіксувати не лише зовнішність, а й настрій, ритм і рух життя. Ці нові види мистецтва розвивалися майже одночасно з європейськими тенденціями як на підросійських, так і на західноукраїнських землях і швидко перетворилися з технічної новинки на повноцінну частину культурного процесу.

На підросійській Україні фотографія спочатку розвивалася як комерційна справа. У містах відкривалися фотоательє, а згодом — товариства фотографів-аматорів, наприклад Одеське фотографічне товариство, засноване в 1891 р. Уже наприкінці XIX – на початку XX ст. сформувалися два головні напрями: документальна фотографія (фіксація подій, людей, міських краєвидів) та художня, де автори намагалися передати настрої і красу зображення. Швидко розвивалося репортажне фото. Особливо важливим став пікторіалізм — напрям, що прагнув зробити фотографію «схожою на картину»: з м'якими контурами, розмитими лініями, світлотіньовими ефектами. Це повністю відповідало естетиці модерну.

На західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, фотографія із самого початку мала більш організований і професійний характер. У Львові, Чернівцях та інших містах діяли численні ательє, які задовольняли попит міської публіки на портрети й листівки. Зокрема, Альфред Крушельницький документував на своїх фото культурне життя Львова й околиць. Завдяки таким світлинам зберіглося багато з того, що згодом змінилося або зникло.

ДОСЛІДІТЬ

Прокоментуйте наведені факти та зображення. Висловіть судження, у чому, на вашу думку, відмінність між фотографією як документом і фотографією як мистецтвом. Як ви оцінюєте рівень розвитку тогочасної фотографії?

Франц де Мезер — беззаперечний лідер на київському ринку фото-послуг другої половини XIX ст. Родом із Волині, він навчався мистецтву у Відні, а у 50-х роках XIX ст. переїхав до Києва і захопився фотографією.

Андріївський узвіз та вул. Хрещатик. Друга пол. XIX ст.

Олексій Іваницький — один із піонерів української репортажної зйомки. Прославився в 1888 р., коли задокументував аварію імператорського поїзда під Харковом.

- 1 — Реклама фотоательє Олексія Іваницького
- 2 — Аварія імператорського поїзда під Харковом. 1888 р.
- 3 — Ніна Іваницька з двоюрідною сестрою Надією Циганковою. Кін. XIX ст.

- 1 — Остап Вересай із дружиною. 1873 р.
- 2 — Селянська родина з околиць Кам'янця-Подільського. 1886 р.

Йосип Кордаш почав фотографувати у 60-х роках XIX ст. Був штатним фотографом Київського університету Святого Володимира та членом Південно-Західного відділу Імператорського географічного товариства. Найцікавіше у спадку Кордаша — його етнографічні фотографії переважно з Поділля та листівки з міськими видами.

Йосип Хмелевський народився у Варшаві й навчався в Петербурзі. Отримавши освіту, перебрався до Полтави і став найзнаменитішим фотографом. У 1875 р. відкрив власне фотоательє. З кінця 80-х років почав регулярно брати участь у міжнародних фотовиставках і збира-

ти там нагороди: «Париж-1889», «Лозанна-1890», «Брюссель-1891», «Чикаго-1893» і так далі, презентуючи «гоголівську Полтаву».

1

2

3

4

1 — Центральний залізничний вокзал Києва. 1870 р.

2 — Сорочинський ярмарок. 1901 р.

3 — Село Яновщина (нині — Гоголеве). 1902 р.

4 — Село Яновщина. 1915 р.

Альфред Сількевич народився в 1855 р. в Тернополі. Багато подорожував Польщею, де й відкрив своє перше фотоательє. У 1881 р. повернувся до рідних місць. Кілька разів його світлини видавали у спеціальних етнографічних збірках.

Фотографія, попри свою новаторскість, «зупиняла» час — фіксувала лише один момент. Проте мистецтво модернізму дедалі більше цікавилось рухом, динамікою та змінами. Логічним продовженням фотографії став кінематограф — мистецтво, що поєднало багато послідовних кадрів і навчилося відтворювати рух. На українських землях перші публічні кіносеанси відбулися вже наприкінці 90-х років XIX ст. у великих містах — Одесі, Києві, Львові та Харкові. Одесит Йосип Тимченко ще в 1893 р. створив один із перших у світі апаратів для зйомки й проєкції рухомих зображень і здійснив перші кінозйомки — зафільмував вершників і металників списів. Ці фільми стали одними з найперших кінодокументів на території України.

Селяни Правобережжя.
1870 р.

У вересні 1896 р. в Харкові фотограф Альфред Федецький зняв кілька хронікальних сюжетів. А вже в грудні він влаштував кіносеанс у Харківському оперному театрі. На початку XX ст. кінематограф на підросійській Україні швидко перетворювався на синтетичне мистецтво, що об'єднувало літературу, театр, музику й живопис. Одеса стала одним із центрів кінокультури: у 1907 р. там відкрився один із перших постійних кінотеатрів «Ельдорадо», а невдовзі виникли перші приватні кіностудії. У Києві й Харкові оператори знімали хроніки міських свят, ярмарків, візитів відомих осіб. Після 1909 р. кінематографісти почали звертатися до української тематики, а в 1911 р. Данило Сахненко створив «Запорозьку Січ» — один із перших художніх фільмів українського виробництва, присвячений національній історії.

На західноукраїнських землях кіно розвивалося переважно як прокатний бізнес. У Львові на початку XX ст. відкрилися перші кінотеатри, де показували здебільшого західноєвропейські стрічки. Власне кіновиробництво обмежувалося хронікальними сюжетами про місцеві події та пейзажі. Проте сама поява кіно як мистецтва вплинула на світогляд місцевої інтелігенції, утверджуючи нові естетичні уявлення про рух, ритм і візуальність.

ДОСЛІДИТЬ

Порівняйте фотографію і кінематограф: що спільного між ними та що їх відрізняє? Уявіть, що ви фотограф / фотографка або кінооператор / кінооператорка початку XX ст. Яку подію чи сюжет ви хотіли б зафіксувати й чому?

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які суспільні умови сприяли появі реалізму в українській культурі другої половини XIX ст.?
2. Які представники модерну й модернізму вам відомі в різних жанрах тогочасної культури?
3. Яку роль відігравали меценати в розвитку українського мистецтва?
4. Коли й чому на українських землях розповсюдилися нові види мистецтва: фотографія і кінематограф?
5. Чим приваблювала митців можливість «правдивого зображення життя»?
6. Як технічні можливості початку XX ст. впливали на появу нових художніх напрямів — модерну й модернізму?
7. Чому меценатство відігравало таку важливу роль саме в умовах бездержавності?
8. Які мотиви могли, на вашу думку, спонукати приватних підприємців збирати мистецькі колекції й передавати їх народів?
9. Як кінематограф змінив можливості митця порівняно з фотографією?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

Виконай завдання 35–36.1–35–36.5 в е-додатку.

§ 37

Зміни в духовній сфері та світогляді суспільства у другій половині XIX – на початку XX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

У другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилися й почали стрімко розвиватися автомобілі, газети та щеплення. Поясніть, як кожна із цих, здавалося б, простих речей могла зруйнувати старий патріархальний світ. Чи стали, на вашу думку, телефон, залізниця, світська освіта та зміни в повсякденні за часів модернізації «вбивцями» традиційної духовності й віри, чи, навпаки, допомогли українцям стати сучасною нацією? Відповідайте на ці запитання протягом уроку.

1. Як процеси модернізації змінювали взаємини між Церквою та суспільством?

ПОМІРКУЙТЕ

Що змінилось у ролі Церкви в суспільстві в умовах модернізації? Чому, попри розвиток світського життя, вона залишалася важливою для багатьох людей?

У другій половині XIX – на початку XX ст. модернізація суттєво змінила українське суспільство й трансформувала роль Церкви та духовенства. Їхня участь виходила далеко за межі обрядовості: Церква залишалася носієм мови, культури, освіти, соціальної організації й дедалі активніше долучалася до національного руху та громадської самоорганізації. Через парафію, духовну освіту й церковні мережі українці знайомилися із грамотністю, громадською участю, національною ідентичністю.

На Наддніпрянщині релігійне життя визначала підпорядкована імперії Російська православна церква. Формально — опора самодержавства, на місцях вона мала й інший вимір: багато священників сприяло національному пробудженню. Вихованці Київської духовної академії та семінарій вивчали українську літературу й історію, проповідували рідною мовою, збирали фольклор, організовували недільні школи, поширювали українські книжки. Парафія ставала першим простором, де селяни стикалися з освітою, самоорганізацією, громадянськими правами. Частина священників співпрацювала з Володимиром Антоновичем, Олександром Кониським, виступаючи містком між традиційною селянською культурою та модерним національним суспільством. Через церковну сферу поширювалися й протестантські течії, зокрема баптизм, що посилювало релігійний плюралізм і створювало нові громадські структури.

На західноукраїнських землях роль Церкви була ще помітнішою. Греко-католицька церква Галичини, захищена австрійським законодавством, стала ключовою опорою українського національного руху. Священники запроваджували українську мову в церквах, очолювали громади, засновували читальні «Просвіти», кооперативи, молодіжні товариства. Парафії виконували функції місцевих культурно-освітніх центрів, де формувалася початкова національна й громадянська свідомість. Участь духовенства у виборах до Галицького сейму й парламенту, підтримка українських партій включали церковних діячів у модерне політичне життя. З родин священників виходили науковці, політики, письменники.

Важливим моментом стало обрання митрополитом Андрея Шептицького, який окреслив нову модель дії Української греко-католицької церкви (УГКЦ), зробивши її чутливішою до суспільних запитів.

ДОСЛІДІТЬ

Чому Андрея Шептицького вважають видатним діячем УГКЦ?

Митрополит Андрей Шептицький. 1917 р.

Кілька фактів про людину

Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) — одна з ключових постатей для УГКЦ та всього українського народу. Народився у родині графів Шептицьких на Галичині. Ще юнаком відчув, що хоче служити Богові та своєму народові. Усупереч волі батька обрав чернече життя та перейшов до УГКЦ. У 1901 р. став митрополитом Галицьким і перетворив УГКЦ на сильну, освічену й організовану Церкву: домігся кращої освіти для священників, упорядкував церковне управління, підтримав монаші ордени та громадські ініціативи.

Він був одним із найвпливовіших меценатів свого часу: сприяв розвитку музеїв, кооперативів, шкільництва, заснував Національний музей у Львові. Його листи й пастирські послання зверталися не лише до вірян, вони формували моральну позицію суспільства, наголошували на відповідальності, солідарності, міжетнічній повазі.

Помер у 1944 р. у Львові, залишивши по собі спадщину релігійного лідера, культурного будівничого та одного з моральних авторитетів української історії XX ст.

На Буковині створення митрополії в 1873 р. зміцнило місцеву православну традицію. Закарпаття ж зазнавало тиску мадяризації, що обмежувала українську греко-католицьку громаду. Попри це, Церква й тут намагалася пристосуватися: модернізація стимулювала її до культурної й освітньої діяльності, яка підтримувала українську ідентичність під тиском влади.

На цьому тлі розгорталася секуляризація — посилення ролі світських форм життя. Проте саме Церква й духовенство надали модернізації стартову інфраструктуру: поширювали грамотність, організовували школи, брали участь у товариствах, підтримували національну пресу, залучали мирян до політичних дискусій. Навіть зі зростанням мережі світських шкіл, університетів, клубів і партій, із секуляризацією міст Церква зберігала роль морального й культурного орієнтира, хоча її політичний вплив зменшувався.

На зламі XIX–XX ст. секуляризація посилилася, проте участь Церкви залишалася вагомою. Вона зберігала культурні традиції, підтримувала освіту, допомагала розбудовувати українські організації й згуртовувала людей у часи змін. Завдяки поєднанню давніх звичаїв і нових форм суспільної діяльності Церква та духовенство стали чинниками формування модерного українського суспільства.

ДОСЛІДІТЬ

Яке протиріччя відображає інфографіка? Як би ви підписали її частини? Що їх об'єднує?

2. Як зміни в повсякденному житті сприяли формуванню модерної свідомості українців

ПОМІРКУЙТЕ

Що змінюється у житті людей, коли з'являються нові види транспорту та засобів зв'язку? Чому саме місто стало головним середовищем, де найшвидше змінювалося світосприйняття людей?

Протягом XIX – початку XX ст. життя змінювалося дуже швидко. Звичний для людей світ — відстані, ритм щоденності, спосіб отримання новин — руйнувався під впливом індустріалізації, науково-технічного прогресу та національного руху. Для українців це був час відходу від патріархального світогляду й формування модерної свідомості. Зміни торкнулися уявлень про час, простір і власне місце у світі.

Темп життя різко прискорився: традиційний повільний «аграрний» час поступався індустріальному, прив'язаному до розкладів фабрик, поїздів і міських установ. Символами нової доби стали баштові годинники з хвилинною та секундною стрілками. Людина дедалі гостріше відчувала потребу встигати.

Одночасно змінювалося й відчуття простору. Залізниці, трамваї та автомобілі ніби стиснули відстані: Одеса — Балта та інші залізничні лінії поєднали провінції з великими центрами, прискоривши економічні зв'язки й міграцію. Міста швидко зростали, перетворюючись на промислові осередки.

Місто стало середовищем високої інформаційної насиченості. Потіки новин, оголошень і подій посилили телеграф і телефон. Телеграф забезпечив майже миттєве передавання даних і включив українські землі до світового інформаційного простору, а телефон у Києві, Одесі та Львові дав змогу оперативно вирішувати справи в режимі реального часу. Обидві технології скорочували відстані й час, роблячи світ значно тіснішим.

Преса залишалася важливим джерелом інформації для новочасного українського суспільства. Газети й журнали («Діло», «Рада», «Літературно-науковий вісник») не лише повідомляли новини, а й відображали прискорений ритм життя: деякі виходили двічі на день, мова ставала коротшою й динамічнішою. Друковане слово поєднувало Наддніпрянщину й Галичину в спільному інформаційному просторі та підтримувало національний рух, сприяючи усвідомленню української території як єдиної.

Формувалося відчуття належності до єдиної української нації й прагнення до політичного самостійництва. Інтелігенція відігравала ключову роль: брати Шептицькі розбудовували культурні інституції, Михайло Грушевський обґрунтовував історичну єдність українців, а модерна

література, зокрема Ольга Кобилянська, утверджувала ідеї особистої свободи та гідності. Поступово виникав новий тип мислення — індивідуалістичний, критичний і орієнтований на прогрес.

Зміни торкнулися й селянства, що становило більшість населення. Соціальне розшарування, земельне питання й масові міграції підірвали традиційний уклад і посилювали індивідуальні прагнення. Столипінська реформа стимулювала переселення до Сибіру, інші селяни їхали працювати на шахти й заводи Донбасу, Криворіжжя та Борислава. Нове промислове життя, хоч і перспективніше, різко контрастувало з бідним, але звичним сільським світом, породжуючи внутрішній конфлікт між традиційним і модерним світоглядом.

У результаті прискорення часу, «стиснення» простору, розвитку транспорту й комунікацій, поширення преси та пробудження національної свідомості українці наприкінці XIX — на початку XX ст. по-новому побачили світ і себе в ньому. На зміну патріархальному світогляду приходила модерна свідомість — орієнтована на освіту й прогрес, уважна до прав особистості, національно свідомі й готова до переосмислення та перетворення суспільства. Саме вона визначала духовний образ українського суспільства на межі XIX–XX ст. і закладала підвалини подальших історичних змін.

ДОСЛІДІТЬ

Назвіть кожен технічний винахід другої половини XIX — початку XX ст. і поясніть, як він вплинув на свідомість людей.

3. Як модернізація вплинула на облаштування громадського простору

ПОМІРКУЙТЕ

Чому розвиток міст і промисловості змінював вигляд вулиць, площ та місць зустрічей? Які нові потреби з'являлись у спілкуванні та дозвіллі в період модернізації і як це вплинуло на міський та сільський простір?

Швидкі зміни повсякдення під впливом урбанізації, промислового розвитку та модернізації, зростання нових соціальних груп — робітників, службовців, інтелігенції, підприємців і студентства — вимагало перебудови громадського простору: місця зустрічей, торгівлі, відпочинку та культури.

У містах громадський простір упорядковували. Центральні площі й торгові вулиці залишалися діловими центрами, а вокзали ставали символами технічного прогресу й просторами соціального змішування, де перетиналися люди різного походження та статків. Міські парки, бульвари й сквери набули чітких функцій: центральні алеї слугували місцем прогулянок для заможних містян та інтелігенції, віддаленіші зони — для робітників.

Культурне життя зосереджувалося в театрах, клубах і зібраннях міської еліти, тоді як цирки, спортивні арени й стадіони формували масове дозвілля для ширших верств. Особливу роль відігравали кав'ярні — осередки інтелектуального життя, де зустрічалися й дискутували представники української інтелігенції.

ДОСЛІДИТЬ

Чому саме кав'ярні стали важливими місцями для обговорення політичних, творчих і наукових питань? Які ознаки модернізації міського простору можна побачити в їх описі?

«На зламі XIX–XX ст. кав'ярні <...> стали справжніми осередками міського громадського життя. Там призначали ділові й приватні зустрічі, обговорювали політичні, творчі та наукові питання. Частину клієнтів приваблювала доступна в кав'ярнях безкоштовна преса <...> Деякі заклади відвідували майже винятково чоловіки, в інших, навпаки, була прийнята присутність жінок. <...> [У Львові] зникали заклади давнішого типу, які нагадували шинки, натомість поставали кав'ярні, облаштовані “на віденський лад”, у яких алкоголь вже не відігравав значущої ролі, більше важило спілкування й культурне проведення дозвілля».

Із: Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації

Паралельно міський простір упорядковували в технічному й санітарному вимірах: прокладали бруковані дороги, водогін, каналізацію й електричне освітлення, створювали й облаштовували пожежні дільниці, лікарні та аптечні пункти. З'явилися нові типи ринків — криті торговельні павільйони, які забезпечували кращі умови зберігання товарів і приваблювали дедалі більше покупців.

У селах громадський простір теж мав свої особливості й поступово змінювався. Традиційним центром залишалося місце довкола церкви та сільської площі, де відбувалися ярмарки, спілкування та громадські обговорення важливих справ. Тут розташовували крамницю, корчму, стайні для підвід, громадську хату або читальню, які виконували роль місць зустрічей і обміну новинами. У багатьох селах з'являлися читальні «Просвіти», що ставали осередками самоосвіти.

Простір біля парафіяльної чи недільної школи був важливим для молоді — тут діти збиралися перед заняттями або після них, інколи саме ці місця ставали першими майданчиками для організованої діячої діяльності та аматорських вистав.

Поступово села отримували нові інфраструктурні елементи — поштові відділення, ремісничі майстерні, а також краще впорядковані дороги, які з'єднували села з містами й ринками.

Такий громадський простір підтримував традиційний уклад, але водночас поступово відкривав село для нових впливів — освіти, торгівлі, кооперації.

4. Чому у другій половині XIX ст. питання охорони здоров'я стало суспільною проблемою

ПОМІРКУЙТЕ

Чому питання охорони здоров'я із часом стало не лише гуманітарним, а й політичним та економічним завданням для влади обох імперій? Які заходи вона здійснювала для розв'язання цієї проблеми?

У середині XIX – на початку XX ст. турбота про здоров'я населення поступово ставала важливою частиною суспільного життя. Розвиток промисловості, швидке зростання міст і масова міграція селян у пошуках роботи суттєво змінили умови існування людей. Перенаселені робітничі квартали, тісні й негігієнічні помешкання, брак водогону та каналізації спричиняли забруднення питної води й поширення інфекційних хвороб. Епідемії холери, черевного тифу чи віспи становили загрозу не лише для бідних верств, а й для економічної стабільності міст. Паралельно модернізація фабрик і заводів принесла нові ризики: часті виробничі травми, каліцтва, а також професійні захворювання, пов'язані з пилом, хімічними речовинами та виснажливими умовами праці. Усе це змусило

суспільство та місцеву владу усвідомити, що питання охорони здоров'я є не лише гуманітарним, а й економічним та політичним викликом, розв'язання якого потребує створення ефективної медичної системи.

На Наддніпрянщині, яка входила до складу Російської імперії, важливу роль у розвитку охорони здоров'я відіграли земства — місцеві органи самоврядування. Вони створили земську медицину, що спиралася на принципи безкоштовної допомоги, доступності та профілактики хвороб. У межах лікарських дільниць діяли невеликі лікарні й амбулаторії, де працювали лікарі, фельдшери, інколи акушерки. Вони приймали пацієнтів, виїжджали до сіл, робили щеплення, стежили за санітарним станом криниць і шкіл. У Полтавській губернії земства створили розгалужену мережу амбулаторій; у Харківській організували санітарні дружини для боротьби з епідеміями холери; у Катеринославі відкрили бактеріологічну лабораторію. Водночас земська медицина постійно відчувала нестачу коштів і кадрів: один лікар часто обслуговував десятки сіл.

У містах розвивалася міська (громадська) медицина, яку фінансували міські думи. Через загрозу епідемій відкривали інфекційні лікарні, пологові будинки, громадські аптеки, нічліжки для безхатченків, санітарно-бактеріологічні лабораторії. У 1902 р. в Одесі створили першу в Україні лікарню швидкої допомоги, куди доставляли жертв нещасних випадків. Університетські клініки в Києві та Харкові поєднували лікування з підготовленням лікарів і впровадженням нових методів діагностики.

На західноукраїнських землях (Галичина, Буковина, Закарпаття), що входили до Австро-Угорщини, медична система була більш централізованою. Охорону здоров'я контролювало міністерство, а крайові сейми відповідали за організацію та фінансування лікарень. У Львові, Чернівцях, Перемишлі діяли крайові лікарні, психіатричні заклади, дитячі шпиталі, притулки. На селі допомогу надавали окружні лікарі, але через вартість лікування й віддаленість закладів багато селян і далі зверталося до народної медицини.

Велику роль тут відігравали Церква й благодійні організації. Частину шпиталів утримували чернечі ордени та українські меценати. У 1903 р. у Львові лікар Євген Озаркевич заснував «Народну лічницю» — український шпиталь, де бідних лікували безкоштовно й спілкувалися з ними українською мовою. У Чернівцях при монастирях діяли притулки й лікарні для сиріт і літніх людей, а в Стрию та Коломиї громадські організації відкривали амбулаторії для селян.

ДОСЛІДІТЬ

Порівняйте, спираючись на таблицю на с. 267, на яких засадах створювали земську медицину в підросійській Україні. Чим вони відрізнялися від системи в Австро-Угорщині? Зробіть висновок: у якому з двох регіонів (Наддніпрянщина чи Захід України) система медичної опіки мала вигляд, на вашу думку, більш сучасний для свого часу?

**Порівняння медичної опіки на українських землях
(кінець XIX – початок XX ст.)**

Ознака / аспект	Наддніпрянщина (у складі Російської імперії)	Західноукраїнські землі (у складі Австро-Угорщини)
Хто керував медициною	Земства (місцеве самоврядування), міські думи	Центральна влада (міністерство), крайові сейми
Основна модель	Земська й міська (громадська) медицина	Державна система, яку доповнювали Церква й благодійні організації
Головні принципи	Безкоштовність допомоги, доступність, увага до профілактики	Державний нагляд, часткова оплата послуг, більша організованість
Типові медичні заклади	Земські лікарні та амбулаторії, інфекційні лікарні, пологові будинки, громадські аптеки, лікарні швидкої допомоги	Крайові лікарні, дитячі шпиталі, психіатричні заклади, притулки, монастирські шпиталі
Медицина на селі	Лікарські дільниці, виїзди лікаря й фельдшера до сіл	Окружні лікарі на великі території, лікарі при поміщицьких маєтках
Доступність для селян	Формально безкоштовно, але мало лікарів і великі відстані	Часто платно, до лікарні далеко, тому селяни нерідко зверталися до знахарів
Фінансування	Кошти земств і міських дум, яких часто не вистачало	Державний і крайовий бюджети, пожертви Церкви та меценатів

5. Як модернізація вплинула на життя, права та можливості жінок

ПОМІРКУЙТЕ

Які зміни відбулися у становищі жінки наприкінці XIX – на початку XX ст.? Як жінки боролися за свої права в умовах модернізації?

Модернізація, розвиток освіти, поширення преси та економічна активність жінок спричинили перегляд патріархальних норм. На зламі XIX–XX ст. формується рух **емансипації (фемінізму)**, який вимагав рівності жінок і чоловіків в освіті, праці та суспільному житті. Ідеї звільнення від обмежень і прагнення до рівноправності поступово входили в громадську свідомість.

Ключовим чинником було залучення жінок до найманої праці. Вони працювали на фабриках, у крамницях, друкарнях, канцеляріях, але отримували лише половину або дві третини чоловічої зарплати. Освічені жінки опановували нові професії — друкарок, учительок, фельдшерок,

службовиць — і здобували економічну самостійність, що підсилювало їхній соціальний статус.

Вирішальну роль відігравало розширення доступу до освіти. Якщо наприкінці XIX ст. грамотними були лише 14 % жінок, то вже в 1910 р. дівчата становили більшість учнівства в київських школах. Відкривали приватні жіночі гімназії та Вищі жіночі курси, а на Галичині жінки на початку XX ст. отримали доступ до університетів.

Паралельно активізувався жіночий рух. На Галичині його очолила Наталія Кобринська, яка разом з Оленою Пчілкою створила у 1884 р. Товариство руських жінок та видала альманах «Перший вінок». Згодом виникли «Жіноча громада» і «Союз українок», що боролися за освітні та економічні права жінок. На Наддніпрянщині (під суворішими імперськими обмеженнями) жіноча активність проявлялася у просвітницькій і благодійній діяльності «Жіночої громади» та Київського жіночого клубу, де важливу роль відігравала Людмила Старицька-Черняхівська, та інших товариств. Це видно, зокрема, зі статистики Київського товариства оборони жінок.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте дані таблиці та розкажіть, у чому полягала діяльність товариства.

Юридичні справи Київського товариства оборони жінок за 1913 р.

Справи	Кількість
Про клопотання окремого житла	104
Про жорстоке поводження чоловіків і батьків	75
Про допомогу покинутим жінкам	21
Про стягнення грошей за службу	20
Про усиновлення	3
Про наслідування та земельні справи	22
Про розшук чоловіків, розлучення й опікунство	8
Про затримання паспортів	14
Клопотання про допомогу	87
Різні справи	25

Зміни позначилися й на родинному житті. Жінки дедалі частіше працювали поза домом, долучалися до підприємництва, кооперативного руху й шукали економічної самостійності. У селах їхня роль у господарстві залишалася традиційною, але розвиток школи й пошти поступово розширював можливості.

Жіночий рух ставав частиною українського національного руху. На Галичині жінки, не маючи виборчого права, активно підтримували українських кандидатів і домагалися змін у сімейному та освітньому за-

конодавстві. Зростання освітнього рівня, участь у праці та організована боротьба за права свідчили про глибоку зміну уявлень про роль жінки. На межі XIX–XX ст. формувалися основи нового бачення жіночої участі в суспільстві, що визначило подальший розвиток українського жіночого й правозахисного рухів.

ДОСЛІДИТЬ

Які явища в житті жінки ілюструють ці джерела та зображення в галереї е-додатка до § 37?

1 — Модниця. Поч. XX ст.

2 — Федір Кричевський. Наречена. 1910 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Як змінилася роль Церкви в суспільстві?
2. Які зміни відбулись у сприйнятті людиною часу і простору за часів модернізації?
3. Які нові громадські простори з'явилися?
4. Які були нові форми опіки над здоров'ям населення?
5. Які зміни відбулись у становищі жінки?
6. Як секуляризація суспільного життя впливала на УГКЦ?
7. Які нові риси були характерні для людини часів модернізації?
8. Чому і як змінювався громадський простір?
9. Як нове становище жінки впливало на суспільне життя?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Повернися до питання на початку параграфа і дай відповідь на нього у 5–6 реченнях.
2. Виконай завдання 37.1–37.5 в е-додатку.
3. Візьми участь у дослідницькому проєкті 7, завдання до якого знайдеш в е-додатку.

Вступ

- § 1. Новий час і «довге XIX століття» в історії України4
- § 2. Українські землі у складі двох імперій8

Розділ 1**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**

- § 3. Політика Росії щодо українських етнічних територій.
Козацтво після ліквідації Задунайської Січі16
- § 4–5. Соціально-економічне становище Наддніпрянщини
наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.24
- § 6. Початок українського національного відродження
в Наддніпрянській і Слобідській Україні34
- § 7. Кирило-Мефодіївське братство — новий етап
українського національного відродження42
- § 8. Польський і російський соціальні та політичні
визвольні рухи в першій половині XIX ст.49

Розділ 2**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**

- § 9. Соціальне та економічне життя населення
західноукраїнських земель у складі Австрійської
імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.58
- §10–11. Початок українського національного руху в Австрійській імперії65
- § 12. Революційні події 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях.72

Розділ 3**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ
КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**

- § 13. Повсякденне життя сільського і міського населення.80
- § 14. Умови розвитку культури. Освіта й наука України
наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.89
- § 15. Розвиток музики, театру, образотворчого мистецтва
й архітектури наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.97
- §16–17. Національно-культурне життя поляків, кримських татар, євреїв,
німців, росіян на теренах України в першій половині XIX ст.107

Розділ 4**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**

- § 18. Українці у Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр.120
- § 19. Ліквідація кріпацтва та реформи 60–70-х років XIX ст.124
- § 20. Соціально-економічний розвиток підросійської
України у другій половині XIX ст.131

§ 21.	Суспільно-політичне життя Наддніпрянщини наприкінці 50 – на початку 60-х років XIX ст.	138
§ 22.	Український національний рух у 70–90-х роках XIX ст.	143
§ 23.	Польський, єврейський та кримськотатарський рухи в Україні у другій половині XIX ст.	149

Розділ 5

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСКИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

§ 24.	Особливості політичного й соціально-економічного життя населення західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.	156
§ 25.	Суспільно-політичне життя у 60–80-х роках XIX ст. на західноукраїнських землях	162
§ 26.	Політизація українського національного руху в 90-ті роки XIX ст.	169

Розділ 6

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ XX СТ. ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

§ 27–28.	Особливості соціально-економічного розвитку українських земель	178
§ 29.	Українські політичний і національний рухи на початку XX ст.	190
§ 30.	Національне піднесення на Заході України на початку XX ст.	197
§ 31.	Політичне та громадське життя на українських землях у 1905–1907 рр.	206
§ 32.	Наддніпрянщина в 1907–1914 рр.	215

Розділ 7

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

§ 33.	Зрушення в соціокультурному житті та повсякденні України в середині XIX – на початку XX ст.	225
§ 34.	Вплив модернізації на розвиток освіти й науки України в середині XIX – на початку XX ст.	235
§ 35–36.	Особливості культурно-мистецького життя в середині XIX – на початку XX ст.	245
§ 37.	Зміни в духовній сфері та світогляді суспільства у другій половині XIX – на початку XX ст.	259

Навчальне видання

ПОМЕТУН Олена Іванівна
ГУПАН Нестор Миколайович
ДУДАР Ольга Володимирівна
МОРОЗ Петро Володимирович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Редактор *О. В. Осадча*
Комп'ютерна верстка *Д. Д. Карачов*
Коректор *В. Д. Уреньова*
Дизайн обкладинки *Ю. В. Миргородська*

Формат 70х100 $\frac{1}{16}$.
Ум. друк. арк. 22,032 + 0,405 форзац.
Обл.-вид. арк. 18,11 + 0,69 форзац.
Наклад 73 555 пр.
Зам. .

У підручнику використано зображення:
із сайту freepik.com авторів Macrovector, brgfx, rawpixel.com, grmarc, freepik, tohamina, sayanarus;
із сайту wikipedia.org авторів Грецило Андрій Богданович, Dobrych-Flickr, Bogomolov.PL,
U.S. Government, Andrew Butko, Sergei Prokudin-Gorskii, Половко Сергей Николаевич,
Stako, IVMD, Сапанулов, Leonst, Seleonov, ФА2010, Sergiy Klymenko, IgorTurzh,
Alexander Skrypnik, Tovel, B.Lukashyk, Russiannname, Karpenko Y, Oleksandr Mykhaylyk,
Kminfo, UWCTransferBot, Butko, Mathiasrex, LeAZ-1977, Leonst, Krassotkin, Korwinski,
Andros64, Leonst, File Upload Bot, Julia Berezovska, Posterrr, Camelot, Б. Грабязж.,
Leonst, Remsense, Deathgleaner, Rasal Hagu, Павел ММ;
із сайту shutterstock.com автора Yarikart;
карти, виготовлені О. І. Мостяєвим

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 03057, м. Київ, вул. О. Довженка, 3
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано
в АТ «ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА «ГЛОБУС»
61011, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідоцтво ДК № 7032 від 27.12.2019 р.
www.globus-book.com

Учасники «Братства тарасівців». Харків. 1891 р.

Чому чоловіки на фото одягнені в українське народне вбрання? Як це перегукується з їхнім девізом «Не ми будемо, коли Україні волі й долі не здобудемо!»?

Діячі і діячки НТШ та інша інтелігенція. 1898 р.

Кого з відомих діячів та діячок другої половини XIX ст. ви впізнаєте на фото? Стисло схарактеризуйте їхню роль у процесах національного відродження.

Олена Пчілка, Михайло Комаров, Леся Українка, Панас Мирний та решта діячів і діячок української інтелігенції на відкритті пам'ятника Івану Котляревському. 1903 р.

Чому багато видатних українців і українок того часу зібралося в Полтаві? Якби ви вели власний блог, як би описали цю подію?

З. Серебрякова. На лузі. Нескучне. 1912 р.

З. Серебрякова. Жнива. 1915 р.

Який образ рідного краю (нині — Харківська область) створила художниця? Які спільні риси в її творах і роботах інших митців кінця XIX — початку XX ст.?